

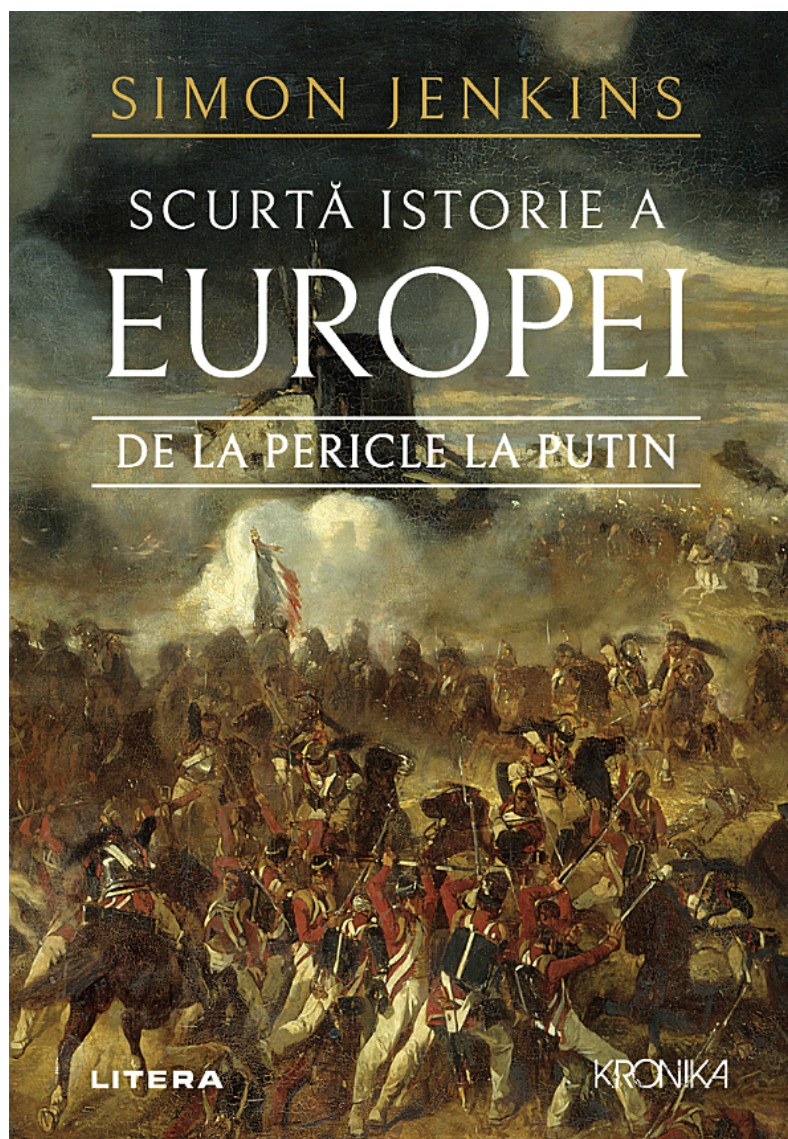
SIMON JENKINS

SCURTĂ ISTORIE A
EUROPEI

DE LA PERICLE LA PUTIN

LITERA

KRONIKA

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

INTRODUCERE

1. ZORII EGEENI – GLORIA GRECIEI 2500–300 î.Hr.
2. DOMINAȚIA ROMEI 500 î.Hr.–300 d.Hr.
3. GOȚI, HUNI ȘI CREȘTINI 300–560
4. EPOCA LUI CAROL CEL MARE 560–840
5. NOII EUROPENI 820–1100

6. BISERICA MILITANTĂ 1100–1215
7. ASCENSIUNEA STATELOR 1215–1400
8. SFÂRȘITUL BIZANȚULUI 1400–1500
9. RENĂȘTERE ȘI REFORMĂ 1450–1525
10. RĂZBOAIELE PRINȚILOR 1525–1560
11. RĂZBOAIELE RELIGIOASE 1560–1660
12. APOGEUL AUTOCRAȚIEI 1660–1715
13. DE LA RAȚIUNE LA REBELIUNE 1715–1789
14. REVOLUȚIA FRANCEZĂ 1789–1804
15. EUROPA LUI NAPOLEON 1804–1815
16. VIENA ȘI EȘECUL REFORMEI 1815–1840
17. ULTIMA ZVÂCNIRE A VECHII ORDINI 1840–1850
18. ITALIA ȘI GERMANIA 1850–1900
19. RĂZBOIUL CARE PUNE CAPĂT RĂZBOAIELOR. 1900–1918
20. ANII INTERBELICI 1918–1939
21. AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL 1939–1945
22. CONTINENTUL ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI RECE. 1945–1989
23. TENSIUNI TRECUTE ȘI PREZENTE 1989–
24. EPILOG
- O CRONOLOGIE A ISTORIEI EUROPENE
- NOTA AUTORULUI

LECTURI SUPLIMENTARE

KRONIKA

Colecția în care umanitatea este reconstruită prin cărți
care ne ajută să pătrundem în culisele celor mai interesante
evenimente politice, sociale sau financiare de ieri și de astăzi.

A Short History of Europe

From Pericles to Putin

Simon Jenkins

Copyright © 2018 Simon Jenkins

Toate drepturile rezervate

Editura Litera

O.P. 53; C.P. 212, sector 4, București, România

tel.: 021 319 63 90; 031 425 16 19; 0752 548 372

e-mail: comenzi@litera.ro

Ne puteți vizita pe

www.litera.ro

Scurtă istorie a Europei.

De la Pericle la Putin

Simon Jenkins

Copyright © 2019 Grup Media Litera

pentru versiunea în limba română

Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză:

Anca Simitopol și Alex Racu

Editor: Vidrașcu și fii

Redactori: Corina Hădăreanu, Georgiana Harghel

Corector: Olimpia Băloi

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare și prepress: Bogdan Coscaru

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

JENKINS, SIMON

Scurtă istorie a Europei: de la Pericle la Putin / Simon Jenkins;

trad. din lb. engleză de Anca Simitopol și Alex Racu. – București: Litera, 2019

ISBN 978-606-33-4527-2

ISBN EPUB 978-606-33-4770-2

I. Simitopol, Anca (trad.)

II. Racu, Alexandru (trad.)

94

SIMON JENKINS

SCURTĂ ISTORIE A
EUROPEI

DE LA PERICLE LA PUTIN

Traducere din limba engleză de
ANCA SIMITOPOL și ALEXANDRU RACU

LITERA

București
2019

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Harta lumii, realizată de Hecateu, copie din secolul al XIX-lea după originalul antic grecesc. *Bridgeman Images*
2. Tors de marmură din Milet, Grecia, secolul al V-lea î.Hr. *Granger/Alamy*
3. Bustul lui Pericle, copie romană după un original grecesc, datat cca 430 î.Hr. Muzeele Vaticanului, Roma. *Peter Horree/Alamy*
4. Acropole, Atena, construit în secolul al V-lea î.Hr. *Lonely Planet/Getty Images*
5. Monedă cu un posibil portret al lui Hannibal și un elefant, bătută în Cartagina sau Sicilia, 221–201 î.Hr. *Heritage Images/Getty Images*
6. Frescă înfățișându-l pe Bunul Păstor (o reprezentare timpurie a lui Iisus Hristos), secolul al III-lea. Catacombele din Roma. *Interfoto/Alamy*
7. *Vedere asupra Forumului, Roma*, Giovanni Battista Piranesi, cca 1775. Metropolitan Museum of Art, New York, Fondul Harris Brisbane Dick, 1937, 37.45.3 (58)
8. Capul Colosului lui Constantin, cca 312–315. Musei Capitolini, Roma. *Deco Images/Alamy*
9. *Întâlnirea dintre Papa Leon cel Mare și Attila*, Rafael, 1514. Stanza d'Eliodoro, Vatican. *Stuart Robertson/Alamy*
10. Împăratul Iustinian I, mozaic bizantin, cca 547. San Vitale, Ravena. *Bridgeman Images*
11. Împărăteasa Teodora, mozaic bizantin, cca 547, San Vitale, Ravena. *Bridgeman Images*
12. Relicvariu sub forma unui bust al lui Carol cel Mare, Școala germană, 1349. *De Agostini/Getty Images*

13. Interiorul Marii Moschei din Cordoba, secolul al IX-lea. *Mauritius Images/Alamy*
14. Moartea regelui Harold, din Tapiseria Bayeux, secolul al XI-lea. Musée de la Tapisserie, Bayeux. *Bridgeman Images*
15. Cap de dragon gravat dezgropat din corabia funerară vikingă Oseberg, 834. *Photo12/Alamy*
16. Filă din *Flateyjarbók*, Școala islandeză, secolul al XIV-lea. Institutul Árni Magnússon, Reykjavik. *Arhiva Werner Forman/Bridgeman Images*
17. Asaltul cruciat asupra Ierusalimului din 1099, Școala franceză, secolul al XIV-lea. Bibliothèque Nationale, Paris. *Bridgeman Images*
18. Regele Henric al II-lea alături de Thomas Becket, ilustrație din *Cronica Angliei*, Școala engleză, cca 1307–1327. British Library, Londra. *Hirarchivium Press/Alamy*
19. Papa Inocențiu al III-lea, Școala italiană, secolul al XIII-lea, Museo di Roma, Roma. *Bridgeman Images*
20. *Moartea Neagră la Tournai*, Gilles Le Muisit, 1349. Bibliothèque Royale de Belgique, Bruxelles. *Bridgeman Images*
21. Execuția lui Jan Hus (sau a unuia dintre preoții săi) la Conciliul de la Konstanz, Ulrich von Richental, secolul al XV-lea. Colecție privată. *Bridgeman Images*
22. Luna octombrie, în *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, Frații Limbourg, secolul al XV-lea. Musée Condé, Chantilly. *Bridgeman Images*
23. Cucerirea Constantinopolului de către turci în 1453, în *Voyage d'outremer de Bertrand de la Broquière*, Școala franceză, 1455. Bibliothèque Nationale, Paris. *Leemage/Getty Images*
24. *Chemarea Sfinților Petru și Andrei*, Domenico Ghirlandaio, 1481. Muzeele și Galeriile Vaticanului, Vatican. *Bridgeman Images*
25. Johannes Gutenberg, Școala flamandă, 1695. *Colecția Granger/Alamy*

26. *Regina Isabella de Castilia*, Școala flamandă, cca 1490. Prado, Madrid. *Bridgeman Images*
27. *Girolamo Savonarola*, Școala italiană, secolul al XV-lea. Palazzo Giovio, Como. *Toni Spagone/Alamy*
28. *Martin Luther*, Lucas Cranach cel Bătrân, 1529. *Artexplorer/Alamy*
29. Lisabona, din *Civitates Orbis Terrarum*, Georg Braun și Frans Hogenberg, cca 1572. *Colecția Stapleton/Bridgeman Images*
30. *Carol al V-lea al Spaniei*, Bernaert van Orley, 1519. *Heritage Image Partnership/Alamy*
31. *Franisc I*, Jean Clouet, 1525–1530. Luvru, Paris. *Bridgeman Images*
32. *Henric al VIII-lea*, Joos van Cleve, cca 1535. Royal Collection Trust. © *Majestatea Sa Regina Elisabeta a II-a*, 2018. *Bridgeman Images*
33. *Soliman I*, Nakkas Osman, 1579. Muzeul Palatului Topkapî, Istanbul. *Bridgeman Images*
34. *Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu*, François Dubois, cca 1529. *Science History Images/Alamy*
35. *Caterina de Medici*, François Clouet, cca 1580. *Colecția Utcon/Alamy*
36. *Henric al IV-lea*, Frans Pourbus, cca 1610. Luvru, Paris. *Bridgeman Images*
37. *Defenestrarea de la Praga*, 1618, gravură de Matthias Merian, în *Theatrvn Evropevm*, jumătatea secolului al XVII-lea. *Prisma Archivo/Alamy*
38. *Spânzurătoarea*, în *Nenorocirile și relele războiului*, Jacques Callot, 1633. Colecția Grosjean, Paris. *Bridgeman Images*
39. *Ludovic al XIV-lea al Franței și familia sa*, Jean Noret, cca 1670. Chateau de Versailles, Franța. *Roger Viollet/Getty Images*

40. *Vedere a Castelului și a Grădinilor de la Versailles*, Pierre Patel, 1668. Chateau de Versailles, Franța. *Leemage/Getty Images*
41. *Bătălia de la Blenheim*, tapiserie, Școala flamandă, începutul secolului al XVIII-lea. Palatul Blenheim, Woodstock. *Bridgeman Images*
42. *Frederic al II-lea al Prusiei*, Școala germană, 1740. Castello Sforzesco, Milano. *Portofoliul Mondadori/Getty Images*
43. Maria Tereza a Austriei, detaliu dintr-un portret de familie, Martin van Meytens, 1764. Muzeul Kunsthistorisches, Viena. *De Agostini/Getty Images*
44. Coperta *Enciclopediei* lui Diderot, 1751. *Historic Images/Alamy*
45. Bust de marmură al lui Voltaire, Jean-Antoine Houdon, 1778. *De Agostini/Getty Images*
46. *Ecaterina a II-a a Rusiei*, de Alexander Roslin, 1776. Muzeul de Artă Serpuhov. *Bridgeman Images*
47. *Jurământul din Sala Jocului cu Mingea*, 20 iunie 1789, Jacques-Louis David. Musée Carnavalet, Paris. *Active Museum/Alamy*
48. Planul Bătăliei de la Trafalgar, 21 octombrie 1805, de Alexander Johnston, care înfățișează spargerea frontului francez și spaniol de către britanici, cca 1830. Colecție privată. *Stapleton Collection/Bridgeman Images*
49. *Napoleon I*, Jean Auguste Dominique Ingres, 1806. Musée de l'Armée, Paris. *Bridgeman Images*
50. *Retragerea din Rusia din 1812*, Nicolas Toussaint Charlet, 1836. Muzeul de Arte Frumoase, Lyon. *Leemage/Getty Images*
51. Congresul de la Viena, 1815, tipăritură alb-negru după un tablou de Jean-Baptiste Isabey. *Granger/Bridgeman Images*
52. *Libertatea conducând poporul*, 28 iulie 1830, Ferdinand Victor Eugène Delacroix, cca 1830–1831. Luvru, Paris. *Louvre-Lens/Bridgeman Images*

53. *Baricade pe Märzstrasse, Viena*, Edouard Ritter, 1848. Wien Museum Karlsplatz, Viena. *Bridgeman Images*
54. *Vedere asupra Bradfordului*, William Cowen, 1849. Bradford Art Galleries and Museums. *Bridgeman Images*
55. Georg Wilhelm Friederich Hegel, 1831. *GL Archive/Alamy*
56. Karl Marx, cca 1870. *Photo12/Alamy*
57. *Deschiderea Marii Expoziții*, Henry Selous, 1851–1852. Colecție privată. *Bridgeman Images*
58. *Atacul Cavaleriei Ușoare, 25 octombrie 1854*, Richard Caton Woodville Jr, 1897. National Army Museum, Londra. *Bridgeman Images*
59. *Giuseppe Garibaldi în timpul acostării Celor o mie la Marsala, 11 mai 1860*, Gerolamo Induno. Museo Nazionale del Risorgimento, Torino. *PVDE/Bridgeman Images*
60. *Cancelarul Otto von Bismarck*, Franz Seraph von Lenbach, 1890. Walters Art Museum, Baltimore. *Bridgeman Images*
61. Statuie prăbușită a lui Napoleon I în Place Vendôme, Paris, 1871. Colecția Marguerite Millan. *Arhiva Hulton/Getty Images*
62. Arhiducele Franz Ferdinand și Arhiducesa Sofia de Austria la Sarajevo, Bosnia, 28 iunie 1914. *Granger/Alamy*
63. *Ocuparea Colinei Vimy, Lunea Paștelui 1917*, Richard Jack, 1919. Canadian War Museum, Ottawa. *Bridgeman Images*
64. Muncitoare în fabrica de muniție, Germania, 1915. *akg-images*
65. *Semnarea Tratatului de la Versailles în Sala Oglinzilor*, Joseph Finnemore, 1919. Australian War Memorial, Campbell, Australia.
66. Congresul Partidului Nazist, Nürnberg, Germania, 1937, Hugo Jaeger. *Colecția LIFE Picture/Getty Images*

67. Adolf Hitler alături de naziști în fața Turnului Eiffel, Paris, iunie 1940. *The Print Collector/Getty Images*
68. Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt și Iosif Stalin la Conferința de la Ialta, februarie 1945. *Photo 12/Alamy*
69. Dresda în ruine, 1945, Richard Petersen. *Deutsche Fotothek/dpa picture alliance/Alamy*
70. Avionul cargo american C-47 zburând deasupra localnicilor în timpul Podului Aerian de la Berlin, 1948, Walter Sanders. *Colecția LIFE Picture/Getty Images*
71. Cetățeni cehi suiți pe un tanc sovietic, Piața Wenceslas, Praga, 1968. *Sovfoto/Getty Images*
72. Căderea Zidului Berlinului, 1989, Peter Timm. *ullstein bild/Getty Images*
73. Margaret Thatcher întâlnindu-se cu Mihail Gorbaciov la Ambasada rusă din Paris, 1990. *PA Photos/Top Photo*
74. Cancelarul german Angela Merkel alături de imigranți, Berlin, 2015. *Sean Gallup/Getty Images*
75. Ceremonia de inaugurare a președinției lui Vladimir Putin la Kremlin, Moscova, 2018, Alexander Zemlianichenko. *AFP/Getty Images*
76. Angela Merkel alături de Donald Trump la Summitul G7, Charlevoix, Canada, 2018, Jesco Denzel. *Bundesregierung/Getty Images*

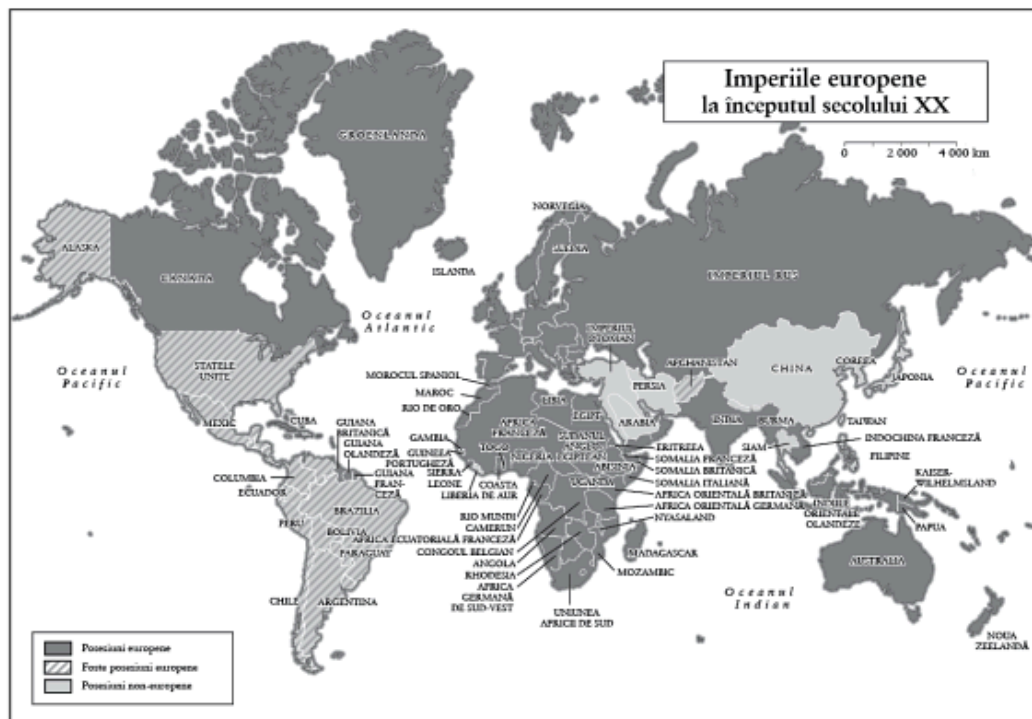

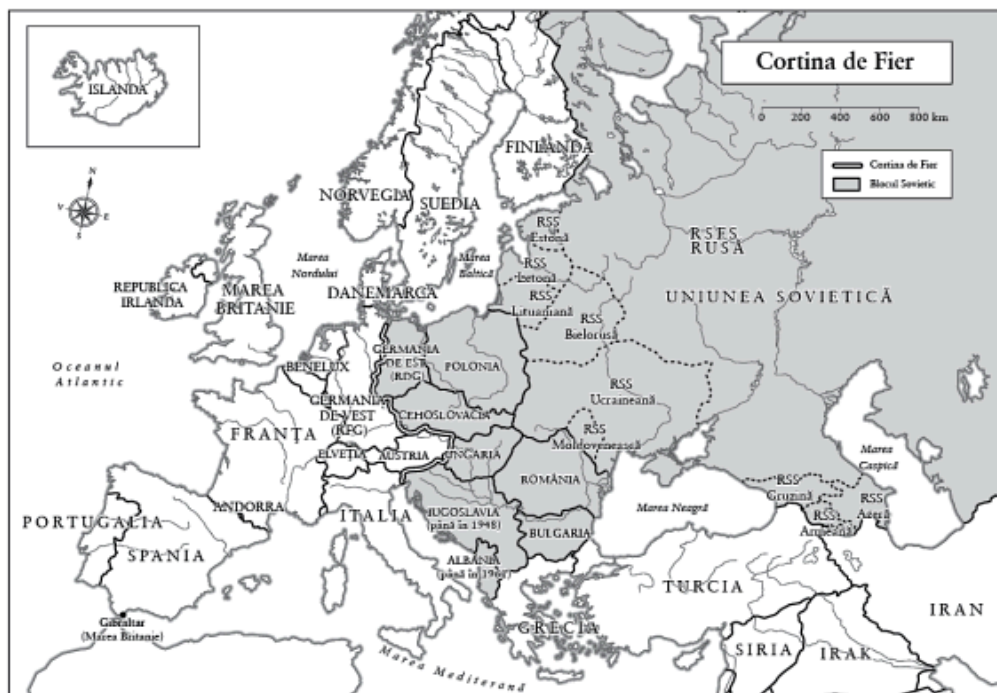

INTRODUCERE

Faleza stâncoasă a Capului Sfântul Vincențiu se înalță impunătoare și sălbatică pe coasta portugheză, formând colțul sud-vestic al Europei. Aici putem privi cum Soarele se cufundă în Atlantic la amurg, în locul pe care cei mai vechi europeni îl considerau capătul lumii. În fiecare noapte credeau că văd cum sursa lor de căldură și de lumină era stinsă de ocean, ca să renască în dimineața următoare. Nu cunosc nici un alt loc care să alimenteze astfel de mituri. Dincolo de aceste stânci golașe, nu vezi nimic altceva decât o nemărginire marină. În spate se află o masă continentală peste care s-au revărsat valuri de istorie zbuciumată.

Europa este în primul rând o peninsulă modestă, ce se desprinde din colțul nord-vestic al Asiei. Pornește de la coasta portugheză și se întinde spre nord, până dincolo de Cercul Polar, este mărginită la sud de Marea Mediterană și la est de Munții Caucaz și de Munții Ural, acolo unde un indicator rudimentar din metal aflat pe marginea unui drum marchează o graniță arbitrară. Acest continent nu are deșerturi și are doar un singur lanț muntos remarcabil, Alpii. În cea mai mare parte este compus din câmpie fertilă aluvionară, ce se întinde sub un cer temperat și găzduiește 750 de milioane de oameni, adică de două ori mai mult decât populația Statelor Unite.

Europa nu se pretinde superioară celorlalte aglomerări de popoare ale lumii. Alții pot rivaliza cu ea din punct de vedere al dimensiunii, al civilizației și al prosperității. Ascensiunea prin care a dobândit dominația imperială spre sfârșitul celui de-al doilea mileniu a fost spectaculoasă și de scurtă durată. Dar diversitatea Europei și supremația ei militară, dinamismul și energia ei economică, forța științifică și creativitatea culturală îi conferă un loc special în istoria umanității. Chiar și astăzi, într-o perioadă de declin relativ, rămâne un magnet care atrage refugiați, migranți, cercetători și călători din întreaga lume.

Cuvântul Europa a apărut în secolul al VI-lea î.Hr., desemnând masa continentală aflată la nord de Grecia. Nu a existat niciodată o opinie comună cu privire la localizarea granițelor sale. La început era sinonimă cu Imperiul Roman, iar apoi cu creștinătatea, ambele extinzându-se dincolo de limitele Europei de astăzi și incluzând mari regiuni din Asia și Africa. Granița estică nu a fost fixată niciodată, dar în general se acceptă că este reprezentată de Urali, de Marea Neagră și de Munții Caucaz. Este inclusă astfel Rusia europeană, însă este exclusă Turcia de la est de Bosfor, precum și Georgia.

Orice scurtă istorie a acestui continent se referă în esență la politică, la lupta oamenilor pentru putere asupra teritoriilor. Hobbes a declarat că oamenii sunt hărăziți prin naștere conflictului perpetuu. Rămâne de discutat în ce măsură conflictul respectiv trebuie să fie unul violent, însă istoria Europei începe cu cei care au fost biruitori în luptă, mai degrabă cu stăpânitorii decât cu cei stăpâniți de aceștia. Aceasta este o narațiune a puterii pe un continent a cărui istorie, cel puțin până de curând, a fost dominată de practica războiului și, în consecință, de procesele prin care războaiele sunt pregătite și încheiate. Chiar și astăzi, europenii par incapabili să găsească o formulă constituțională pentru a trăi în pace unii alături de ceilalți. Pentru ei, ce anume înseamnă „Europa” reprezintă un subiect de dispută nesfârșită.

Sunt conștient că istoria este un domeniu al controverselor. Unii istorici vor considera o abordare politică a istoriei Europei ca părtinitoare, văzând în ea o perspectivă care îi exclude pe cei care au fost victimele puterii, categorie în care intră săracii, înrobiții, femeile, imigranții și outsiderii. Toți aceștia au istoriile lor, la fel de „valide” ca a mea. Tot astfel și străinii care au trăit sub jugul imperial al Europei văd Europa într-o lumină diferită. Nu pot decât să repet că această carte este despre exercitarea și distribuirea puterii în narațiunea unui continent. Ea trebuie să reprezinte începutul tuturor celorlalte narațiuni.

Istoria mea este una convențională. Am împărțit istoria Europei în perioade. În linii mari, acestea sunt lumea clasică, Evul Mediu, dezvoltarea statelor și epoca modernă. Prima include Grecia și Roma. Cea de-a doua acoperă triumful creștinătății, mai întâi în jurul Mediteranei și apoi asupra Europei de Nord, cuplat cu ascensiunea Sfântului Imperiu Roman și intrarea islamului în bazinul mediteranean. Cea de-a treia perioadă este martora ascensiunii națiunilor, a războaielor religioase și de succesiune, precum și a revoluțiilor ideologice din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Închei cu cataclisme secolului trecut și cu reconstrucția continentului pe care îl cunoaștem astăzi.

Pe parcurs, am indicat controversile care au marcat istoria Europei, cu speranța încurajării cititorilor să sape mai departe. Sunt conștient că părerile sunt împărțite cu privire la orice fragmentare a istoriei Europei în „epoci”. Sunt împărțite cu privire la importanța relativă a Greciei și Romei pentru cultura clasică; cu privire la semnificația Bizanțului în evoluția Europei; cu privire la impactul invaziilor musulmane asupra continentului; cu privire la implicarea Bisericii în multiplele conflicte ale Europei, precum și al rolului ei de stimulare a Renașterii și a Iluminismului sau de piedică în calea acestora. Confruntat cu aceste diferențe, nu pot decât să dau din cap aprobator în timp ce trec prin ele.

Aceasta este o istorie a Europei, nu a națiunilor Europei. Este o încercare de a descrie cum un grup de state, interacționând unele cu altele de-a lungul timpului, au dezvoltat o conștiință colectivă, continentală. Geografia înseamnă că anumite regiuni joacă un rol mai important decât altele în acea dezvoltare, iar această perspectivă mi-a ghidat narațiunea. Ne mutăm din Mediterana de Est în Mediterana de Vest, apoi la nord de Alpi, către marile bazine fluviale ale Europei Centrale. Franța, Germania și țările din imediata lor vecinătate au rămas în centrul istoriei europene pe parcursul ultimului mileniu și până în prezent. Tot astfel, Iberia, Insulele Britanice, Scandinavia și Europa de Est au jucat roluri mai violente și mai

periferice. Îmi dau seama că o astfel de abordare exclude multe țări și poate părea superficială pentru cei a căror țară natală este omisă. Țara Galilor, țara tatălui meu, nu joacă nici un rol aici. Însă aceasta este o istorie a Europei ca întreg, nu a părților ei componente.

Mă concentrez în special asupra indivizilor ale căror activități au reprezentat o parte a acelei istorii și care și-au răspândit influența dincolo de granițele națiunilor lor, lideri precum Augustus, Carol cel Mare, Inocențiu al III-lea, Carol al V-lea, Ecaterina cea Mare, Napoleon, Hitler și Gorbaciov. În calitate de cercetător în domeniul economiei, sunt conștient de rolul pe care resursele și banii îl joacă în politică, însă aceasta nu este o istorie economică. Nu este nici una culturală. Menționez bogata listă de artiști, scriitori și muzicieni ai Europei și principalele ei personalități intelectuale acolo unde simt că aceștia facilitează înțelegerea istoriei centrale. Drept urmare, îi întâlnim pe Socrate, Aristotel, Grigorie cel Mare, Shakespeare, Goethe, Beethoven, Hegel și Marx. Ei reprezintă vocea colectivă ce însoțește neîncetata reprezentare teatrală a vremurilor.

Diverse teme ies în evidență pe parcursul narațiunii, contribuind la coagularea ei. Una dintre ele este rolul extraordinar pe care violența și tehnologia violenței îl joacă în narațiunea respectivă, cel puțin până foarte de curând. O alta este dualismul compus din cultura elenistică și romană, pe de o parte, și etica și credința creștină, pe de altă parte. Ambele influențe au proiectat o autoritate morală externă asupra individului, dar au și cultivat ideea de individ ca forță opusă acelei autorități, indiferent dacă ea era reprezentată de Biserică sau de stat. Alte două teme sunt efortul neîntrerupt, începând cu grecii, de a legitima puterea de la guvernare și de a o pune în legătură cu consimțământul. O alta este energia creatoare a comerțului, iar apoi a capitalului, și capacitatea acestora de a propulsa apariția statelor naționale. O ultimă temă este felul în care aceste forțe au adus continentul în pragul autodistrugerii în secolul XX. Din acea criză s-a născut cea mai pașnică moștenire pe care Europa a

transmis-o lumii moderne, ideea unei economii sociale de piață în cadrul unui regim democratic.

Am optat pentru o narațiune strict cronologică, deoarece cred că istoria capătă sens doar dacă putem să vedem cum efectul decurge din cauză de-a lungul timpului. Așadar, oriunde a fost posibil, am evitat ocolișurile, întoarcerile sau salturile înainte. Am omis orice aspect care nu mijlocește, într-un fel sau altul, transmiterea principalului fir narativ al istoriei, iar pe de altă parte am creionat portrete ale unor oameni și idei care joacă un rol important în această istorie. Ea se îndreaptă spre ceea ce ezit să numesc concluzie, în speță dificultățile experimentate de eforturile postbelice de a construi o Uniune Europeană.

Privesc de mult timp cu scepticism constituirea și comportamentul actualei Uniuni Europene și a vlăstarului ei, Zona Euro, însă nu am nici un dubiu cu privire la importanța vitalității ei cooperative. La capătul acestei cercetări, am ajuns să simt o și mai mare admirație față de continentul meu natal. În ciuda tuturor opresiunilor și a cruzimilor ce i-au marcat istoria, precum și a greșelilor pe care continuă să le facă, îl văd ca pe un remarcabil colț al globului, fertil în cultura și în capacitatea lui caritabilă și de leadership. Am învățat cât de ușor și cât de des s-a prăbușit în trecut diplomația lui în haos și vărsare de sânge. Am învățat, de asemenea, cât de des au eșuat încercările de a-l uni într-o singură entitate politică. Găsirea unui echilibru între unitate și diversitate rămâne ceea ce a fost, întotdeauna, provocarea definitorie a politicii europene. Voi reveni la această temă în epilog.

În fine, o notă referitoare la concizia cărții. Această scurtă carte este destinată celor care nu au timpul sau dispoziția necesare pentru una mai lungă. Nu sunt de acord cu programele bazate pe ideea că istoria este predată mai bine în profunzime decât în detaliu. Profunzimea ar trebui să urmeze detaliului, căci istoria nu are sens fără acesta din urmă. Dacă nu sunt conștienți de cronologia activității umane, indivizii devin personaje

disociate pe o scenă goală. Cei care nu își pot vorbi unii altora în termeni de istorie nu au nimic semnificativ de spus. Contextul – care înseamnă simțul proporției – este totul.

Sunt de acord cu Cicero atunci când spune că „a nu cunoaște istoria înseamnă să fii mereu copil“, dar, cu toate acestea, istoria ca serie de evenimente aleatorii duce la denaturare și la exploatare, la instrumentarea loialităților exagerate și a vechilor ranchiune. Din acest motiv, arta istoriei constă nu doar în a-ți reaminti, ci și în a ști ce să uiți. Ea presupune a da trecutului o intrigă și o narațiune. Aceasta este misiunea pe care ar trebui să și-o asume o istorie de dimensiuni reduse.

1. ZORII EGEENI – GLORIA GRECIEI

2500–300 î.Hr.

Înainte zorilor: primii europeni

A fi zeu înseamnă a avea anumite avantaje. Pe când Zeus contempla țărmul fenician, ochii i-au căzut pe o prințesă frumoasă, numită Europa, ce se juca pe plajă. Cuprins de dorință, s-a preschimbat într-un taur alb și a început să se plimbe pe lângă ea. Fermecată de încântătoarea creatură, Europa i-a pus o ghirlandă în jurul gâtului și s-a suit pe spinarea ei. Potrivit poetului Ovidiu, taurul a înotat în largul mării și a ajuns pe insula Creta. Aici, taurul și prințesa au reușit cumva să dea naștere viitorului rege Minos, tatăl vitreg al monstruosului Minotaur. Din această întâlnire neverosimilă s-au născut un rege, o țară, o civilizație și un continent.

Știm puține despre cei mai vechi locuitori ai ținutului căruia Europa avea să-i dea mai târziu numele ei. Vestigiile preistorice atestă că printre ei erau atât neandertalieni, cât și Homo sapiens. Cultura lor făcea referire la oameni și animale, așa cum rezultă din picturile din peștera Lascaux, din Franța. Cu o vechime de aproximativ 20 de milenii, picturile rupestre sunt opere uimitoare, care comunică impulsul de a înfățișa realitatea în formă plastică și care deja sugerează o umanitate împărtășită. Cândva, după mileniul al VII-lea î.Hr., populațiile care s-au stabilit pe continent în Epoca Pietrei au evoluat fie din cei care au traversat Strâmtoarea Gibraltar, fie din cei care s-au mutat spre vest din Asia Centrală. Amintirea lor a fost păstrată de monumente circulare, deseori structuri gigantice precum Stonehenge din Anglia, ce indică un grad remarcabil de organizare socială și aptitudini ingineresti. Analiza oaselor arată că la Stonehenge veneau vizitatori chiar și din Elveția. La începuturile ei, Europa era deja legată în interior prin călătorii.

Deplasarea populațiilor a înregistrat un progres uriaș odată cu descoperirea faptului că staniul și cuprul puteau să fie topite și amestecate pentru a produce bronzul. Această descoperire a făcut posibilă fabricarea de unelte și de arme. Bronzul însemna comerț, cel mai ușor de făcut pe mare, activitate care a atras înmulțirea și dezvoltarea așezărilor de coastă. Interiorul Europei era împădurit și în mare parte de nepătruns, dar aceste așezări situate de-a lungul râurilor și pe coaste au dezvoltat o cultură maritimă orientată către exterior, în condițiile în care călătoriile pe mare erau mai ușoare decât cele terestre.

Începând cu mileniul al V-lea, arheologii au identificat deplasări succesive din Asia către vest ale așa-numitelor popoare Kurgan din Anatolia, care vorbeau limba proto-indo-europeană, iar din mileniul al III-lea, ale celților care veneau aici. Comerțul a fost lubrifiantul care a facilitat aceste deplasări. Se făcea schimb de artefacte, de la nord la sud și de-a lungul țărmurilor Mării Baltice, al Mării Nordului și al Mării Mediterane. Oamenii călătoreau. Oamenii se întâlneau. Oamenii învățau.

Odată cu Epoca târzie a Bronzului, în mileniul al III-lea, în Europa au ajuns nou-veniți din două puncte de origine: din est și din sud. Dinspre est, oamenii veneau din stepele asiatice și din Caucaz. Popoarele germanice au adus cu ele noi limbi indo-europene, ce s-au transformat în limbile britonică, germanică, slavonă, greacă, italică și altele. Faptul că își aveau originea în teritorii fără ieșire la mare este sugerat de prezența în aceste limbi a unor cuvinte de bază care desemnau familia sau agricultura, precum și de faptul că nu aveau termeni legați de mare și de navigație. Limba indo-europeană oferă posibilități de arheologie lingvistică, iar aceasta, alături de progresele realizate în studiul ADN-ului, redefinește constant această perioadă timpurie a istoriei Europei.

Alte influențe au pătruns în zona mediteraneană venind și de mai departe. În mileniul al II-lea î.Hr., cele mai dezvoltate societăți ale lumii apăreau în valea Fluviului Galben din China, în Valea Indului din India și în

„Cornul Abundenței“, delimitat de Eufrat și de Nil. Cu mult înaintea așezării populațiilor migratoare ce au venit în Europa, aceste popoare stăpâneau agricultura, construcțiile, comerțul, arta și, în Mesopotamia, scrisul. Ele au construit orașe și își venerau strămoșii ca zei. Construcțiile lor puteau fi colosale. Marea Piramidă din Giza (cca 2560 î.Hr.) a fost, cu cei 146 de metri ai ei, cea mai înaltă structură din lume până în secolul al XIV-lea, când a fost depășită de catedrala din Lincoln. Presupusul fiu al Europei, regele Minos, a fost considerat întemeietorul Imperiului Minoic, ce își avea baza în Creta. Acesta pare să fi durat cel puțin 1 000 de ani, din preajma anului 2500 până în preajma anului 1450 î.Hr. Deși în mod tradițional se stabilise legătura cu coloniști veniți din Egipt sau din Mesopotamia, arheologia pe bază de ADN a descoperit că scheletele minoice sunt mai apropiate de cele ale grecilor antici. Acești oameni erau un popor care făcea comerț în Mediterana Orientală, construia palate, înființa colonii și aprecia competițiile sportive și cele în care se sărea peste taur. Viețile lor par să fi fost pașnice. În ciuda practicii sacrificiului uman, nu știm să fi existat o castă războinică sau un cult al violenței militare. Pe frescele și ceramicile din Knossosul minoic îi zărim pe eleganții tineri din Knossos care duceau ceea ce pare a fi o viață fermecătoare, prima verigă delicată din lanțul unei culturi clar europene.

Se crede că Imperiul Minoic a intrat în declin atunci când pădurile insulei, cu rol crucial în producția de bronz, au fost epuizate. Loviturile care au pus capăt existenței acestui imperiu par să fi fost o serie de catastrofe naturale, în special erupția vulcanului de pe insulei Thera, eveniment care, conform datării cu carbon radioactiv, ar fi avut loc cândva în jurul anului 1630 î.Hr. Această mare catastrofă a generat un tsunami care a măturat Mediterana Orientală și care fost cât pe ce să distrugă complet așezările din Creta. Influența s-a mutat acum la nord, la aheii din Micene, strămoșii grecilor de pe continent.

Zorii egeeni și diaspora

Aheii (sau micenienii, sau danaii) au ajuns să domine bazinul Mării Egee din preajma anului 1450 până în preajma anului 1100 î.Hr. Ei erau un popor terestru, ce trăia sub autoritatea unor conducători monarhici, ale căror legende, eroi și a căror scriere liniară B și-au lăsat amprenta asupra culturii grecești de mai târziu. Au intrat în conflict cu hitiții, a căror ocupație a Asiei Mici și a Levantului limita de mult timp expansiunea către nord a Egiptului. Hitiții s-au ocupat de timpuriu cu exploatarea fierului, transformându-l în săbii dure și, deci, în instrumente de ucidere mai eficiente decât bâtele și topoarele din piatră. Perioada a coincis cu ascensiunea cetății Troia, al cărei război cu aheii, pricinuit de răpirea reginei lor, Elena, a culminat cu asediul cetății și cu incendierea ei, probabil în anii 1180 î.Hr.

Secolele ce au urmat au repovestit și fără îndoială au elaborat acest prim eveniment consemnat din istoria Europei, transmis mai departe și descris de către poetul Homer probabil cândva în secolul al VIII-lea î.Hr. Este o poveste despre triburi pe care comportamentul vecinilor lor le-a împins spre forme extreme de violență și de răzbunare. Idolii lor nu erau imagini statice ale strămoșilor. Zeii lor hiperactivi erau femei și bărbați, gata să-și manifeste iubirea, mânia, gelozia și curiozitatea. Asemenea oamenilor, zeii unelteau, se certau și se luptau. Și adăugau la săbii ceea ce avea să devină cea mai puternică armă a Europei, rațiunea.

Așa-numitele culturi de palat ale Greciei timpurii s-au sfârșit undeva între 1200 și 1150 î.Hr., fie prin epuizarea fondului forestier, fie prin dezastre naturale, precum erupții vulcanice sau epidemii de ciumă. Această perioadă, care a durat aproximativ între 1100 și 900 î.Hr., este cunoscută ca „epoca întunecată” a Greciei. A coincis cu invadarea bazinului Mării Egee de către noi intruși, dorienii în Grecia continentală și ionienii pe coasta Asiei Mici – populații care au dat numele unor stiluri de arhitectură clasică. În condițiile în care ADN-ul indică faptul că până și grecii moderni se trag din mai vechii micenieni, nou-veniții au cucerit, însă nu au înlocuit.

Drept urmare, populația de pe continent s-a dispersat, părăsind așezările construite în jurul palatelor pentru a se reloca în cetăți de coastă mai mici și în sate. Aici, geografia limita expansiunea, iar contactul cu alte populații se făcea în primul rând pe mare. Acest fapt a dat naștere polisului grecesc, o comunitate mică autoguvernată care le cerea tuturor cetățenilor liberi să participe la apărarea ei. Potrivit filosofului grec Aristotel, un astfel de stat se autodefinia „prin aceea că, pe cât posibil, era compus din egali și camarazi“, statut care excludea femeile, sclavii sau străinii. Dezvoltarea acestor micro-state maritime a stimulat bazele individualismului, ale autonomiei și independenței ce aveau să definească viziunea greacă a comunității umane – și, în ultimă instanță, a personalității umane.

Deja în 800 î.Hr., aceste cetăți-state, care probabil aveau o populație totală de aproximativ 800 000 de locuitori, deveniseră prea aglomerate pentru țărmurile înguste ale Mării Egee. Ele au început să se răspândească spre sud, traversând Mediterana, și către nord, spre Marea Neagră. Aici au intrat în contact – cu potențialul ca acest contact să se transforme în conflict – cu fenicienii din Tir și Sidon, iar spre vest s-au extins atât de departe încât au ajuns chiar și până în Spania. Se spune că orașul fenician Cartagina, din Tunisia de astăzi, a fost fondat în 814 î.Hr. În ceea ce îi privește pe greci, aceștia s-au stabilit la nord, de-a lungul țărmului Mării Mediterane, în Sicilia, Italia și chiar și în Franța. Grecii erau suficient de integrați pentru a adopta alfabetul fenician – păstrând o versiune a acestuia până astăzi.

Nu mai puțin de 1 000 de colonii grecești din această perioadă au fost identificate în bazinul Mediteranei, depășind cu mult prin dimensiune, populație și lux locurile lor de origine din Marea Egee. Agrigentum din Sicilia și Sybaris din sudul Italiei au devenit mari orașe, cel din urmă fiind suficient de prosper pentru a da naștere epitetului „sibaritic“. Acești coloniști, care vorbeau greaca și care au dus cultura elenistică în toate colțurile Mediteranei, participau la Jocurile Olimpice panelenice anuale,

organizate în Grecia începând cu anul 776 î.Hr., asemenea americanilor care traversează Atlanticul pentru a-și vizita locul de obârșie europeană.

Nicăieri altundeva nu sunt evocate aceste vremuri mai bine decât în vechea cetate a Miletului, situată pe coasta turcă, mai sus de Bodrumul de astăzi. A fost reconstruită în 479 î.Hr., după ce fusese distrusă de perși. Structura ei urbanistică este excavată, dar părăsită, iar vizitatorii moderni pot să umble pe străzile pavate, să intre în case, să suie treptele amfiteatrului și să urce până la citadelă, privind în zare, peste câmpuri, spre mare. O briză caldă bate dinspre Marea Egee, peste coline de o frumusețe ieșită din comun.

Se va fi vorbit mult despre aceste străzi în relatările călătorilor despre locuri îndepărtate, practici neobișnuite, minți creative și conflicte violente. Astfel de idei erau reflectate în viețile zeilor și ale eroilor, Afrodita, Artemis, Hermes, Poseidon, Iason, Hercule și Tezeu. Mai presus de toate, colonizatorii erau un popor curios. Se spune că un contemporan, Herodot, ar fi remarcat: „În fiecare an trimitem corăbii, cu costuri și riscuri mari, chiar și până în Africa, pentru a întreba «Cine sunteți voi? Care sunt legile voastre? Care este limba voastră?»” Cum se face, întreabă el, „că ei nu trimit niciodată corăbii ca să ne pună nouă întrebări?” Era o întrebare ce conține în ea o calitate definitorie a civilizației europene de mai târziu.

Războaiele persane și ascensiunea Atenei

Până în secolul al VII-lea î.Hr., cetățile din Grecia continentală dezvoltaseră noi moduri de a-și guverna polisul. Printr-un proces ce ar putea fi descris ca încercare și eroare, Corintul, Sparta, Atena și alte cetăți au descoperit cum puteau să trăiască împreună în pace. Regatele au fost înlocuite de aristocrații, oligarhii și tiranii. Concepte precum libertatea, dreptatea și distribuirea echitabilă a resurselor erau supuse dezbaterii. În 621, Dracon din Atena a codificat un set de legi aspre, ce includea pedeapsa cu moartea „pentru lene”. Se spune că legile draconice au fost scrise cu sânge, nu cu cerneală. Ulterior au fost modificate de un magistrat, Solon, care a

dispersat puterea în rândurile unei clase de cetățeni-proprietari. El a fost cel care a făcut primii pași în direcția conceptului de drepturi civile.

În 508, la Atena, a avut loc o revoltă împotriva aristocrației dominante, condusă de un bătrân om de stat, Clistene. În loc să se certe pentru a stabili care familie proprietară de pământ trebuie să guverneze și când, el a propus ca întregul corp cetățenesc de sex masculin al Atenei să conducă cetatea. Cetățenii urmau să fie cunoscuți nu prin numele lor de familie, ci prin *deme*, sau localitatea lor. Membrii Consiliului și funcționarii publici trebuiau să fie aleși prin rotație și prin tragere la sorți. Doar magistratura era rezervată candidaților care aveau calificarea necesară funcției. Oficialii care nu se purtau cum se cuvine puteau să fie exilați pe o perioadă de zece ani, prin vot popular direct, pedeapsă numită ostracism.

Forma de democrație a lui Clistene se potrivea cu intimitatea polisului, în loc să fie mediată (și moderată) de reprezentanți aleși. În jur de 50 000 de cetățeni liberi de sex masculin trebuie să fi fost implicați în loterie. Aceștia au fost zorii guvernării participative. Locul de întâlnire al Consiliului Atenian poate fi văzut și astăzi, pe colina Pnyx de sub Acropole, o amestecătură stranie de pietre, borduri și firide. Fapt curios, singurul memorial închinat lui Clistene pe care îl cunosc se află în clădirea Adunării Legislative a Statului Ohio.

În secolul al VI-lea î.Hr., stabilitatea Greciei era amenințată dinspre răsărit. Regele Cyrus al Persiei (559–530) a ajuns, în 546, pe țărmurile Mării Egee și a purces mai departe cu scopul de a ocupa întreaga Asie Mică, inclusiv Insulele Ionice. În 499, grecii ionieni s-au revoltat împotriva Persiei și au fost reprimați cu cruzime. Regele Darius (520–486) a trimis o armată ca să-i pedepsească pe atenieni pentru că îi sprijiniseră pe ionieni. Aceasta a fost înfrântă în 490, în Bătălia de la Maraton, în care se pare că au pierit 6 400 de perși și doar 192 de atenieni. Vestea a ajuns în cetate mulțumită unui alergător, Fidipide, care a căzut mort după ce a anunțat victoria. Alergarea sa este celebrată la cursele de maraton până în ziua de

astăzi. În cele din urmă, perșii au fost izgoniți ca urmare a unei bătălii maritime ce a avut loc la Salamina în 480 și a unei bătălii terestre ce a avut loc la Plateea în anul următor.

Victoriile grecești, deseori în ciuda oricăror așteptări, au fost atribuite fie superiorității armelor de fier, fie cultului masculinității atletice. Grecii au luptat cu disciplina unor bărbați care își apărau casele și familiile. Potrivit lui Herodot, generalul lor, Temistocle, pledează în discursul său de dinaintea bătăliei de la Salamina pentru loialitate nu față de polis, ci față de „ceea ce este nobil în natura omului și în situația lui dificilă”. Democrația abia dacă avea o vechime de un sfert de veac, însă deja făcea apel la cetățeni să lupte ca indivizi pentru o libertate față de tiranie, deopotrivă personală și colectivă.

Războaiele persane se numără printre evenimentele decisive ale evoluției Europei. Dacă perșii ar fi triumfat, iar Grecia și bazinul Mării Egee ar fi intrat sub suveranitatea lor, probabil că același lucru s-ar fi întâmplat și cu Balcanii, și cu mare parte din Mediterana. Popoarele acestor regiuni ar fi intrat sub influența tronurilor, zeilor și obiceiurilor ținuturilor din Răsărit. Din moment ce nu exista încă noțiunea de Europa, ar fi putut să nu existe niciodată vreun motiv pentru a o inventa. Chiar și așa, Războaiele persane ne amintesc că Europa a fost colonizată inițial dinspre Asia, de a cărei istorie nu a prea reușit niciodată să se detașeze.

Epoca de Aur a Atenei

Ca stat fruntaș al Greciei în Războaiele persane, Atena și-a revendicat o ascendență militară și culturală care a ajuns la apogeu odată cu Liga Deliană (478–404). Aceasta a devenit curând un imperiu atenian, compus din aproximativ 300 de insule și așezări tributare de pe coasta Mării Egee. În 461, cetatea a ajuns sub conducerea unui orator popular, Pericle (461–429), care a obținut ostracizarea oponentului lui conservator, Cimon. A condus Atena timp de o treime din secolul numit Epoca de Aur. El a fost un bărbat cultivat, ascetic și inovativ, despre care se spunea că nu putea fi

influențat decât de amanta lui, Aspasia. A căutat să încheie pacea cu Persia în 449, dar s-a aflat mereu în conflict cu cetățile din Liga Deliană.

Pericle vedea guvernarea ca pe o rețea de obligații civice și personale strâns legate între ele, a căror temelie era nou-apăruta domnie a legii. Atena în epoca lui Pericle strălucea în zona Mării Egee ca o cometă plină de energie intelectuală și creativă. Colina Acropole a fost încununată cu clădiri din marmură, dintre care templul Partenon, închinat Atenei, avea să devină cea mai vestită construcție din lume, rămânând până astăzi un model pentru arhitecți (pentru cei buni). În jurul lui se aflau temple închinat altor zei, iar sub el se aflau Agora și Teatrul lui Dionisos. Aceste proiecte au fost finanțate de Liga Deliană, stârnind, prin urmare, resentimente puternice în rândul membrilor acesteia.

Pentru Pericle, viața civică se contopea cu arta. Prietenul lui, sculptorul Fidias, a dat un nou realism și o nouă grație vechii înfățișări stilizate a corpului uman. Dramaturgii Sofocle, Euripide și Eschil au analizat emoții precum dragostea, ambiția și răzbunarea. Satiristul Aristofan i-a făcut pe greci să râdă de ei înșiși. Istoricul Tucidide le-a amintit atenienilor de cele mai mărețe fapte ale lor, precum și de cele mai mari greșeli pe care le-au săvârșit. Hipocrate a analizat boala ca pe un fenomen natural, nu ca pe unul divin.

Cetatea i-a găsit loc și lui Socrate (469–399), profet al conceptului de raționament inductiv. Pentru Socrate, oamenii erau agenți liberi cu propriile voințe, nelimitate de mituri prometeice despre zei și creaturi supranaturale. Pentru a găsi înțelepciunea nu trebuiau decât să-și deschidă mințile față de lumea din jurul lor, raportându-se la oameni așa cum se prezentau ei, nu ca la indivizi formați de zei sau de societate. Socrate a promovat rațiunea împotriva superstiției, cercetarea împotriva autorității. Mai presus de toate, a spus el, era în firea oamenilor să fie curioși, să întrebe fără inhibiții.

Socrate a fost maestrul metodei dialectice, al întrebării sceptice și provocatoare. Cel mai strălucit elev al lui, Platon (429–347), a purces la sistematizarea ideilor lui Socrate într-o structură de comportament etic și politic, care să guverneze relațiile dintre indivizi, precum și relația acestora din urmă cu polisul. Dacă ideologiei etatiste a lui Platon i se opune astăzi noblețea suverană a individului, ea a reprezentat o primă încercare consemnată de a armoniza dreptatea și libertatea cu obligația cetățeanului față de societate. Academia din Atena, înființată de Platon în 387, a fost reședința elevului lui, Aristotel (384–322). A fost leagănul gândirii europene, evocat în timpul Renașterii în marea frescă a lui Rafael ce acoperă unul dintre pereții apartamentelor papale de la Vatican.

Reputația Atenei avea să fie reînviată și idealizată iar și iar, de-a lungul istoriei europene. Democrația „inventată” de ea s-a dovedit a fi de scurtă durată. Păstrarea moștenirii ei intelectuale și culturale s-a datorat cărturarilor din Alexandria și Roma. Dar realizările Epocii de Aur continuă să fie mult deasupra tuturor celorlalte episoade din narațiunea europeană. Am studiat-o prima oară la școală și de atunci a rămas o sursă de uimire pentru mine. Cum a putut acest mic colț al unei mări interioare să producă inovații și o înțelegere a condiției umane atât de uimitoare? Fără Atena, însăși noțiunea de civilizație europeană este imposibil de conceput.

Războaiele peloponesiace

Tucidide a consemnat ultimele trei discursuri ale lui Pericle, adevărate capodopere ale oratoriei elenistice. În ele (sau așa cum și le-a reamintit Tucidide), marele lider a declarat că rădăcina geniului Atenei consta în toleranță. Legile ei „oferă dreptate în egală măsură tuturor celor aflați în litigii private... Dacă un om poate sluji statul, el nu este împiedicat de modestia condiției lui. Libertatea de care ne bucurăm la nivel de guvernare se extinde, de asemenea, în sfera vieții noastre de zi cu zi... Nu simțim că trebuie să ne mâniem pe vecinul nostru pentru că face ceea ce-i place.” Ecoul frazelor lui Pericle/Tucidide a răsunat peste veacuri. Ele au fost

citade de generații de politicieni și de cărturari și au reprezentat temelia valorilor despre care europenilor de mai târziu le plăcea să creadă că le-au adus lumii.

Poate că, asemenea acelor europeni de mai târziu, Pericle își vedea valorile selectiv. Acestea nu se aplicau atunci când venea vorba de comportamentul imperial al Atenei față de Liga Deliană și în nici un caz atunci când era vorba de femei și de sclavi. Este de discutat dacă este corect să punem prăbușirea supremației ateniene pe seama altor concepte grecești, precum *hybris* sau *nemesis*. Pericle a pretins că „a forțat toate mărilor și toate bucățile de pământ să fie o cale a temerității noastre”. În cele din urmă, această cale s-a revoltat. Orașele supuse care făceau parte din Liga Deliană s-au aliat cu rivala Atenei, Sparta, ai cărei conducători ascetici nu aveau nimic în comun nici cu democrația, nici cu vanitatea lui Pericle. În 431, Pericle și-a aruncat cetatea în ceea ce aveau să fie Războaiele peloponesiace cu Sparta.

Acest act avea să se dovedească a fi epitaful lui. În 429, cel mai mare dintre atenieni a fost răpus de ciumă. Războiul lui s-a lungit până în 404, culminând cu victoria Spartei și suprimarea Ligii Deliene. Noile monumente ale Atenei au fost cât pe ce să fie nimicite de către puritani spartani, o soartă de care se spune că au scăpat doar pentru că atenienii au cântat un cor din Sofocle. Deși avântul vieții culturale a cetății a continuat, firul de aur al democrației s-a rupt, evoluând în direcția de care se temeau criticii ei: populismul și domnia gloatei. În 399, atenienii au decis că nu puteau să tolereze „coruperea minților tinerilor” de către Socrate. Un juriu corupt l-a forțat să se sinucidă bând cucută.

Se spune că Aristotel a studiat 150 de constituții grecești pentru a ajunge la concluzia că regimul cel mai bun ar fi „politeia ateniană structurată”, concepută ca formă de protecție menită să țină la distanță pericolul populismului rudimentar. Comparând spiritul nordic cu intelectul asiatic, el a considerat că grecii posedau ambele calități. „Au cele mai bune

instituții politice“, a spus el. „Dacă ar putea să obțină unitatea politică, ar putea să controleze restul lumii.“ Dar nu au putut ajunge la acea unitate politică. Atena a permis istoriei să contemple pentru o clipă practica democrației, însă nu i-a furnizat mijloacele pentru a o conserva. Aceasta este adevărata artă a politicii, care a lipsit din mare parte a Europei, chiar și până în zilele noastre.

Epoca lui Alexandru

Istoria Europei în aceste prime secole este cel mai bine descrisă ca o istorie aflată sub un reflector, care se mută înapoi și încolo de-a lungul țărmurilor Mediteranei, pe măsură ce se desfășoară drama continentului. În urma declinului Atenei, cetățile Greciei au fost prinse într-o luptă continuă, luptând uneori împotriva și alteori în alianță cu mereu amenințatorii perși. În 359, regatul Macedoniei a ajuns sub autoritatea unui rege ambițios, Filip, care se mândrea cu identitatea sa greacă și pretindea că ar descinde din homericul Ahile. Armata lui de lăncieri, capabilă să înfrunte dușmanul de la o distanță mai mare decât lungimea brațului, a subjugat rapid cetățile-stat ale Greciei. În 336, Filip a fost asasinat, nu se știe de cine, și a fost urmat la tron de fiul lui în vârstă de 20 de ani, Alexandru.

Tânărul era în mod clar un personaj extraordinar. Învățase conducerea militară de la tatăl lui, care îl angajase printre alții pe Aristotel să îl îndrume în domeniul filosofiei și al politicii. Mic de statură, dar charismatic, se spune că avea un ochi albastru și unul căprui, și exercita o adevărată fascinație asupra celor pe care îi comanda. Fără să fie descurajat de tinerețea lui, ci dimpotrivă, îmboldit poate de ea, Alexandru a purces la împlinirea ambiției lui Filip de a-și extinde imperiul dincolo de Grecia, în teritoriile ocupate de Persia.

Avea să fie cea mai remarcabilă aventură din istoria cuceririlor europene. Traversând Asia Mică, Alexandru a învins în 333, în Bătălia de la Issus, o forță persană mult mai mare condusă de Darius al III-lea. Le-a luat

prizoniere pe ficele lui Darius, iar, mai târziu, avea să se căsătorească cu două dintre ele, cu toate că între timp a fost fermecat de o prințesă bactriană, Roxana. În loc să se întoarcă, pur și simplu, acasă cu onoarea satisfăcută, Alexandru a mășăluit în sud, spre Egipt. Aici, generalul lui, Ptolemeu, a întemeiat o dinastie ce avea să se termine cu Cleopatra. Ptolemeu a construit Biblioteca din Alexandria, inventând sulurile de pergament din papirus și interzicând exportarea lor către Biblioteca rivală din Pergam, unde încă se foloseau pergamentele costisitoare din piei de animale.

Alexandru l-a înfrânt din nou pe Darius și a înaintat prin Mesopotamia și printr-o Persie lipsită de apărare, ajungând până la malurile Indusului, în India. Aici, generalii lui s-au răsculat și au cerut să se întoarcă acasă. Alexandru a trebuit, așadar, să călătorească înapoi, prin nisipurile Persiei, până în Babilon, acolo unde, în 323, a căzut răpus de boală, la numai 32 de ani. Oriunde s-a dus, Alexandru a întemeiat cetăți și colonii, multe denumite după el însuși. Zdrobise cel mai mare imperiu din Asia de sud-vest. Și-a căsătorit soldații cu localnice și și-a lăsat comandanții în funcții de guvernator local. Însă influența acestor colonii elenistice asupra teritoriilor traversate de Alexandru nu a fost politică. El nu a lăsat în urmă un imperiu.

La fel ca multe astfel de aventuri, călătoria lui Alexandru a fost, în cele din urmă, neroditoare, expresia unei vanități gigantice și a lăcomiei pentru pradă. Creația lui imperială a fost lipsită de conținut și nu a stabilit nicio dată o frontieră sigură pentru grecii din Asia Mică sau din Mesopotamia. Aceasta avea să se dovedească, de-a lungul istoriei, cea mai poroasă graniță a Europei. Cu toată viața lui scurtă, însă, Imperiul Macedonean a avut și un rezultat de durată. El a consolidat civilizația elenistică, cea a limbii și literaturii grecești, în toată zona Mediteranei. În condițiile în care Grecia continentală a căzut pradă războiului civil, negustorii și cărturarii greci s-au răspândit pe celălalt țărm al mării, alcătuind o diasporă care, conform

estimărilor istoricilor, a ajuns, în cele din urmă, la zece milioane de oameni. Biblioteca din Alexandria a devenit depozitul și sursa de diseminare a moștenirii culturale grecești.

Gloria politică a Greciei a murit odată cu Alexandru. Însă reputația lui a rămas vie, exercitând o puternică atracție asupra vanității conducătorilor de mai târziu. Cu moartea lui, fereastra către spiritul uman deschisă de Atena clasică avea să se închidă. Reflectorul se mută acum către vest, punând în lumină un oraș al cărui geniu consta nu în entuziasmul democrației din timpul lui Pericle, ci în forța unei republici militariste.

2. DOMINAȚIA ROMEI 500 î.Hr.–300 D.Hr.

Nașterea republicii

Dacă Grecia a fost fondată de o prințesă violată de un taur, Roma a fost fondată de un prunc alăptat de o lupoaică. Undeva, în negura timpurilor, Romulus l-a ucis pe fratele său geamăn Remus în urma unei dispute referitoare la viitoarea localizare a cetății Roma, Romulus rămânând liber să aleagă singur. Mulți ani mai târziu, la începutul secolului al V-lea î.Hr., pe când atenienii izgoneau aristocrația în favoarea democrației, romanii au izgonit monarhia în favoarea republicii. În 509, l-au exilat pe Tarquin cel Mândru, care apoi i-a cerut lui Lars Porsena din Toscana vecină să-l ajute să-și recapete puterea. Conflictul s-a terminat cu o confruntare legendară, descrisă grafic de Macaulay în ale sale *Cântece ale Romei antice*. Eroica apărare de către Horațiu a unui pod peste Tibru i-a pus pe toscani pe fugă și a ajuns să întruchipeze eroismul militar. O statuie a bunei lupoaice se află la Muzeele Capitoline din Roma. Cândva „etruscă”, statuia datează din secolul al XI-lea.

Romanii erau vechii locuitori ai regiunii Latium (Lazio), zona care cuprinde acum centrul și vestul Italiei. Republica lor era asemănătoare cu Atena prin faptul că încerca să legitimeze răspunderea guvernamentală. Un senat de patricieni ereditari exercita puterea executivă prin doi consuli, aleși de cetățenii romani liberi. Separat exista un consiliu al plebeilor, condus de tribuni care transmiteau opiniile consiliului către senat, nu în ultimul rând în chestiuni ce țineau de taxare. Consulii și tribunii întrețineau, așadar, o tensiune creatoare în inima republicii. La fel ca în Grecia, securitatea statului presupunea obligativitatea fiecărui cetățean de a sluji în armată atunci când era convocat. Armata cuprindea legiuni de infanterie, împărțite în unități de câte 100 de oameni aflați sub autoritatea

centurionilor. Aceștia luptau în falange disciplinate, cu scuturi lipite unele de altele și cu sulite lungi, flancați de care de luptă. Erau aproape de neînvins în lupta în câmp deschis.

Primul Război Punic

Timp de două secole, Roma republicană a rămas o cetate-stat. Nu a căutat să se extindă dincolo de regiunea ei și cu atât mai puțin să imite Atena sau Macedonia prin angajarea într-un demers de construcție imperială. Abia la începutul secolului al III-lea s-a extins în sudul Italiei, unde a intrat în conflict cu coloniile grecești și feniciene situate de-a lungul coastei Mediteranei. În 264, romanii au traversat în Sicilia și au intrat în conflict cu Cartagina pentru controlul mării occidentale. Infanteria romană a ocupat Messina, însă marina Cartaginei și-a păstrat poziția dominantă. În 241, romanii au sosit cu o flotă de 100 de quinquereme (galere cu rame) și i-au izgonit pe cartaginezi de pe insulă. Așa s-a sfârșit primul dintre cele trei războaie punice (sau feniciene), o rivalitate cruntă între cele două puteri din Mediterana occidentală.

În 218, un general cartaginez în vârstă de 29 de ani, Hannibal, a hotărât să atace Roma pe cale terestră, dinspre Spania. A condus o armată cu 37 de elefanți de luptă prin Alpi și doar unul dintre aceștia a ajuns în Italia. Ruta rămâne un subiect de dispută academică și de filme documentare. În Italia, Hannibal se aștepta, din motive întemeiate, ca provinciile italiene subjugate de Roma să se răscoale, venindu-i astfel în sprijin. I-a învins pe romani în bătăliile epice de la Lacul Trasimene, în 217, și de la Cannae, în 216, cea din urmă fiind considerată cea mai catastrofală înfrângere din istoria de până atunci a Romei, peste 40 000 de soldați fiind masacrați.

Hannibal nu a fost capabil să-și valorifice avantajul până la un final. A rămas blocat în Italia rurală din pricina tacticilor unui nou general roman, Fabius Cunctator, „Amânătorul“, și nu a ajuns niciodată la Roma. Un alt general roman, Scipio, i-a izgonit până la urmă pe cartaginezi din Italia și, într-un final, în 202, a atacat chiar Cartagina. Cetatea a rămas pentru

Roma ceea ce Persia fusese pentru Atena, o amenințare omniprezentă ce a dat naștere unui slogan extremist: *Carthago delenda est*, Cartagina trebuie distrusă. A fost distrusă, în cele din urmă, în 146.

Nașterea imperiului

În secolul al II-lea, supremația Romei asupra Mediteranei occidentale era aproape completă, iar expansiunea puterii ei s-a accelerat. Pe lângă Italia, s-au format provincii prin decuparea unor teritorii din Spania de Sud, Galia de Sud și Africa de Nord. La est, în anul 200, o armată romană a ajutat Atena să se elibereze de sub jugul tot mai slab al Macedoniei, iar în 133 o nouă provincie romană asiatică a fost creată din Pergamul lui Alexandru. Fiecare dintre aceste provincii trebuia să se supună suveranității și taxelor Romei, primind, în schimb, protecția acesteia și cetățenie pentru liderii ei.

Acest ideal greco-roman de cetățenie sub domnia legii a devenit cimentul statalității romane emergente. Chiar și atunci când cucereau, romanii absorbeau elenismul predominant al bazinului mediteranean. Au cules literatura grecilor, le-au copiat arhitectura și le-au importat sculptura. Venerau marea bibliotecă din Alexandria. Romanii din clasele superioare vorbeau greaca și au predat-o copiilor lor, la fel cum aristocrații europeni de mai târziu aveau să vorbească franceza, iar mai apoi engleza. Roma a adoptat modele filosofice ateniene, precum cele ale stoicilor, epicurienilor, scepticilor și cinicilor. Oratorul Cicero a fost inspirat de legea grecească și de retorica înaintașului său grec, Demostene.

Asta nu era pe gustul tuturor. Patriotul autodeclarat Cato (234–149) privea magnetismul pe care cultura greacă îl exercita asupra romanilor ca pe o prețiozitate „efeminată”. Aceasta eroda virilitatea tinerilor prin obiceiurile unei „rase din cale afară de infame și de destrăbălate”. Poetul Horațiu a scris că „Grecia prizonieră l-a făcut prizonier pe necioplitul ei cuceritor”. Peste ani, poetul Virgiliu a realizat o sinteză a celor două culturi. Le-a spus compatrioților lui că poate că grecii „sunt capabili să

scoată trăsături vii din marmură”; poate că sunt avocați, astronomi și matematicieni mai buni. Dar aceste virtuți depindeau de libertatea de acțiune. „Voi, O romanilor, guvernați națiunile aflate sub puterea voastră. Țineți minte asta. Aceasta să vă fie arta – să impuneți calea păcii.” Pacea, a spus Virgiliu, începea cu supremația militară. Lua naștere, astfel, accentul pus de romani pe virtuțile războiului, care avea să dureze până la sfârșitul imperiului.

Pax Romana a lui Virgiliu s-a bazat pe o armată permanentă de aproximativ 125 000 de soldați, excluzând trupele auxiliare. Legiunile romane, conduse de generali patricieni care stăpâneau provinciile cu puterea unor lideri militari, au fost împrăștiate pe întreaga suprafață a provinciilor. Deși numiți de senat, acești generali s-au îmbogățit din prăzi de război și taxe. Prin acest lucru au câștigat loialitatea deseori exclusivă a soldaților lor și tot acest lucru le-a dat posibilitatea să cumpere puterea politică odată întorși la Roma. Politica provincială a ajuns, așadar, să domine politica republicii.

Situația Republicii romane a atins un punct critic în 133, sub tribunul Tiberius Gracchus, iar mai târziu sub fratele lui, Gaius, ambii dorind să redistribuie pământul veteranilor de război și plebeilor. Fraților Gracchi li se opuneau senatori bogați, care au pus la cale asasinarea lor. Dar alți politicieni și foști generali, precum Cinna și Sulla, le-au luat locul, punând la încercare instituțiile republicii până la punctul în care, în cele din urmă, acestea au fost distruse. În 82, Sulla s-a autoproclamat dictator al Romei, introducând reforme care au transformat un Senat mituit și corupt într-o oligarhie. Un semn al noii insecurități s-a arătat în anul 73, atunci când gladiatorii de lângă Capua au pus la cale o rebeliune condusă de liderul lor charismatic, Spartacus. Acesta a atras o armată de 70 000 de sclavi și de susținători, care într-un an a crescut până la 120 000 de oameni. Războiul civil ce a urmat s-a terminat cu înfrângerea sclavilor. De-a lungul drumurilor ce pătrundeau în Roma au fost crucificați șase mii de sclavi,

scopul acestei demonstrații macabre fiind de a inspira groaza, ca să preîntâmpine repetarea revoltei.

Republica romană experimenta acum aceleași tensiuni ce afectaseră și democrația ateniană. Puterea personală și ambiția îi corupeau instituțiile și îi subminau mecanismele de apărare. Învingător în numeroasele războaie civile ale Romei, un soldat pe nume Pompei a fost numit consul unic în anul 52. Își câștigase faima și averea prin succese militare, răsplătite cu trei parade triumfale; într-una dintre ele a condus un car acoperit cu nestemate, însoțit de animale sălbatice și trăgând după el un glob ce îi reprezenta cuceririle. Presupunusul echilibru de putere dintre senat, consuli și tribuni s-a prăbușit, în cele din urmă, atunci când un singur bărbat a putut să controleze toți acești poli de putere prin aclamare publică. Nu există nici o forță la fel de mare ca populismul.

Iulius Caesar

Senatus Populusque Romanus (SPQR) al Romei devenise dictatură. Pompei avea să fie contestat curând de un alt general întors din campanii, Iulius Caesar, membru al unei vechi familii romane. La fel ca Pompei, el devenise consul și comandant al armatei din cele două provincii ce compuneau Galia, aflate la sud și la nord de Alpi. Era astfel conducătorul unor întinse teritorii și era predispus la îmbogățirea ce decurgea din această stare de fapt. Caesar a fost un soldat strălucit, nemilos și calm, precum și un istoric cultivat al propriilor triumfuri. Războaiele lui Galice (58–50) au mutat frontiera Romei spre nord până la Canalul Mânecii și spre est până la Rin. Se estimează (de către Caesar) că o treime dintre bărbații adulți ai Galiei au murit în acest proces de cucerire, iar o altă treime au fost vânduți ca sclavi, profitul revenindu-i în mare măsură lui Caesar însuși. Galia de la vest de Rin a fost supusă Romei, iar liderul ei, Vercingetorix, a fost trimis acolo pentru a fi purtat pe străzi, iar apoi ucis.

Pompei era practic conducătorul republicii, însă în anul 50 senatul a votat ca atât el, cât și Caesar să-și demobilizeze armatele. Caesar a ignorat

această decizie, iar în 49 a pornit din Galia spre sud, încălcând legea care le cerea generalilor să renunțe la legiuni odată ce renunțau la comanda provinciilor lor. Teatral, „a traversat Rubiconul“, râul ce despărțea Galia de sud de Roma, și a intrat în Italia. Aici l-a înfruntat pe gelosul Pompei și a găsit (și a cumpărat) sprijin în rândul cetățenilor Romei. Pompei a fugit în Grecia, cu legiunile lui.

Timp de doi ani, Roma a fost cuprinsă de un conflict civil. Caesar s-a proclamat dictator, testând loialitatea unor conservatori republicani precum Cicero, ale cărui scrisori ce consemnează aceste vremuri alcătuiesc o relatare tulburătoare referitoare la Roma secolului I. În anul 48, Caesar l-a izgonit pe Pompei din Grecia, silindu-l să fugă în sud, în Egipt, unde, în cele din urmă, a fost asasinat. Când a sosit ulterior în Egipt, Caesar a întâlnit-o pe Cleopatra, care avea 21 de ani și împărțea tronul Egiptului cu frații ei. Ea a fost adusă în fața lui înfășurată într-un covor. Caesar s-a îndrăgostit pe loc de ea, iar ea i-a născut un fiu.

Caesar trebuia să lupte acum în Grecia, Italia, Spania și Africa, deseori împotriva unor armate rebele. La începutul anului 44 era din nou la Roma, scăldat în triumfuri și onoruri, primind inclusiv statutul de dictator „perpetuu“. Banii jefuiți din provincii au fost distribuiți soldaților și cetățenilor romani. Un soldat care a îndrăznit să protesteze împotriva extravagantei lui Caesar a fost omorât, iar cadavrul i-a fost bătut în cuie pe zidul forumului. Toți cei care se opun proiectelor vanitoare ale autorităților publice trebuie să sufere.

Roma era la picioarele lui Caesar, dar în 44, la Idele lui Martie, a venit și pedeapsa divină. La câteva minute după sosirea la sediul senatului, Caesar a căzut sub o ploaie de lovituri de cuțit date de senatori care conspiraseră împotriva lui, între care se număra și vechiul lui coleg Brutus. Relatările referitoare la ultimele lui cuvinte sunt contradictorii, însă nimeni nu consemnează shakespearianul „Et tu, Brute?“ Conform lui Suetoniu, Caesar nu a spus nimic – și oricum, dacă ar fi spus ceva, ar fi fost în greacă.

Ascensiunea lui Octavian Augustus

Rezultatul a fost o Romă fără conducere și în haos. Cetățenii erau șocați atât de uciderea lui Caesar, cât și de modul în care a fost asasinat. Prin testament, Caesar a lăsat conducerea presupusului lui imperiu pe seama unui nepot de 18 ani, Octavian, care îi era și fiu adoptiv. Unul dintre consuli, Marc Antoniu, s-a grăbit să denunțe testamentul și a refuzat să-i plătească pe soldații lui Caesar. Tânărul Octavian i-a convocat sub stindardul lui, în timp ce bătrânul Cicero a scris o serie de discursuri lungi în apărarea sa. Intitulate *Filipicile*, acestea se dezlănțuiau împotriva lui Antoniu, care era acuzat de toate relele posibile, de la desfrâu până la violență, trădare și lăcomie.

Octavian, deși încă adolescent, a acționat cu diplomatie. Și-a întărit baza populară din Roma prin faptul că a manifestat deschidere și bunăvoință față de Antoniu. Această reconciliere i-a pecetluit soarta lui Cicero, care în 43 a fugit din Roma, dar a fost vânat și ucis, mâna și limba fiindu-i bătute în cuie în Senat de către dușmanii lui. Epigramele lui rămân nestemate ale literaturii romane: „Se folosește de patimă doar cel care nu poate să facă uz de rațiunea sa... Politicienii nu se nasc, sunt excretați... Cu o grădină și o bibliotecă, omul are tot ceea ce i-ar putea trebui.“

Octavian și Antoniu i-au urmărit împreună pe asasinii lui Caesar în Grecia și i-au ucis după Bătălia de la Filippi, în anul 42. Relațiile dintre cei doi lideri aveau să se deterioreze curând. Antoniu preluase comanda Imperiului de Răsărit, unde a purtat o serie de campanii de succes pentru a securiza frontiera în fața agresiunii parților (anterior a perșilor). L-a numit pe Irod rege al Iudeii și, în anul 41, a călcat pe urmele lui Caesar în Egipt. Când a chemat-o pe Cleopatra ca să-l întâlnească la Tars, în sudul Turciei, ea a sosit nu într-un covor, ci în barca ei, sub un baldachin aurit, întinsă pe un pat de trandafiri. De data aceasta, rezultatul a fost o pereche de gemeni, un băiat și o fată, și, din motive lesne de înțeles, Antoniu nu a mai avut tragere de inimă să se întoarcă la Roma.

Când s-a întors, în anul 40, Antoniu a căutat pacea căsătorindu-se cu sora lui Octavian, însă peste puțin timp s-a întors în Egipt, la Cleopatra, care avea să-i mai aducă pe lume încă un fiu. Și-a numit gemenii întâi-născuți după Soare și Lună și l-a declarat pe fiul Cleopatrei cu Caesar, acum în vârstă de 13 ani, Cezarion, rege al regilor. Faptul, odată relatat la Roma, a fost, din motive lesne de înțeles, privit ca o provocare. Până la momentul respectiv, Octavian își restaurase supremația și preluase titlul de Caesar, cu divinitatea implicită.

În anul 31, Octavian i-a declarat război Cleopatrei (și indirect lui Antoniu) și a traversat Mediterana pentru a-i înfrunta. În Bătălia de la Actium, din Grecia, Antoniu și Cleopatra au fost învinși și au fugit înapoi în Alexandria. Când Octavian a venit să-i ia prizonieri, Antoniu s-a sinucis și se spune că a murit în brațele Cleopatrei. Și ea a murit câteva zile mai târziu, probabil ca urmare a otrăvirii. Relatarea potrivit căreia ar fi murit după ce a fost mușcată de o cobră egipteană e considerată un mit. Cu contribuția de mai târziu a lui Shakespeare, Roma dăruise lumii cel mai teatral asasinat, cea mai exotică poveste de dragoste și cea mai romantică sinucidere.

Augustus, imperator

Dacă vreun om merită titlul de fondator al Europei moderne, acela este Octavian (Cezar Augustus). Un bărbat frumos, de statură medie, inteligent, care nu se mânia ușor, nemilos atunci când era necesar, dar altfel milostiv. A dat dovadă în mică măsură de ostentația egoistă a rivalilor săi de dinainte și a păstrat formele vechii Republici, numindu-se pe sine „primul dintre cetățeni”, slujitor al senatului și unul dintre cei doi consuli. Cu toate acestea, în anul 27 a luat titlul imperial de Augustus, ce îi conferea putere absolută asupra senatului, administrației, tribunalelor și armatei. Soldații lui erau răsplătiți bine și avea grijă să-i mulțumească pe cetățenii Romei, grație tributului imperial. A fost, într-adevăr, un tiran.

Augustus nu a creat el însuși Imperiul Roman, pe care l-a încropit dintr-un set de teritorii dobândite pe parcursul a două secole de republicanism. A fost mai degrabă iscusitul om de stat care l-a consolidat. A pus la punct granițele imperiale finalizând cucerirea Spaniei, a Egiptului și a Siriei. Singura lui înfrângere semnificativă, în anul 9 d.Hr., a fost cea suferită de generalul său, Varus, în bătălia din pădurea Teutoburg, din Saxonia. Trei legiuni întregi au fost nimicite de Arminius, un lider al triburilor germanice de la est de Rin ce fusese pregătit militar la Roma. Augustus a fost distrus și luni de zile după înfrângere a refuzat să-și radă barba. Înfrângerea i-a rămas pe conștiință până la sfârșit.

Bătălia câștigată de Arminius este considerată una dintre bătăliile decisive pentru evoluția Europei. Ea a plasat malul estic al Rinului dincolo de frontiera Imperiului Roman, teritoriul cu pricina fiind acum distinct de Galia. Germanii au devenit o sursă de recrutare pentru legiuni, dar nu au intrat niciodată în sfera stăpânirii sau a culturii romane. Diviziunea astfel stabilită s-a dovedit a fi o barieră teritorială, națională și psihologică, în ultimă instanță, ce traversa Europa. Arminius – varianta germană a numelui său fiind Hermann – a avut ghinionul de a deveni un erou al nazismului și, drept urmare, astăzi nu este omagiat mai deloc, nici măcar în țara lui.

Augustus și-a ales cu grijă consilierii. Din punct de vedere militar, s-a bazat pe ministrul de război, Agrippa, iar pe plan domestic s-a bazat pe abilul Maecenas. Acesta din urmă a stabilit un precedent rar prin faptul că fost atât ministru de interne, cât și ministru al culturii. Sub patronajul lui, a urmat o perioadă de înflorire ce a ajuns să fie cunoscută drept Epoca Augustană. Virgiliu și Titus Livius au celebrat istoria statului roman. Horațiu era poetul curții. Ovidiu, un poet erotic, a devenit în *Metamorfozele* lui un scriitor cu profunzime filosofică. Fie din pricina radicalismului lui, fie din pricina versurilor lascive, a fost exilat la Marea Neagră, acolo unde a devenit un poet al experienței exilului: „Printr-o

dulceață inefabilă, pământul nostru natal ne atrage pe toți și nu ne îngăduie niciodată să uităm“.

Strălucirea culturii elenistice a rămas neumbrită. În condițiile în care stocul de sculpturi grecești a început să se epuizeze, patricienii le-au copiat atât de bine încât este greu și pentru experți să deosebească operele grecești de cele romane. Vitruvius a revizuit principiile arhitecturii grecești, în contextul în care orașele de pe cuprinsul imperiului înfloreau, în ele construindu-se piețe, temple și forumuri. Augustus a pretins că a găsit la Roma „un oraș de lut“ și că „a lăsat în urmă un oraș de marmură“. Clasicismul augustan a devenit stilul definitoriu al puterii imperiale.

Odată cu securitatea a venit și cel mai mare dar pe care Roma l-a făcut Europei timpurii, prosperitatea economică. Navele de mărfuri traversau Mediterana, aducând produsele ținuturilor îndepărtate pe mesele capitalei. Apeductele îi aprovizionau băile, la o scară ce nu avea să fie egalată până în secolul al XIX-lea. Stadioanele și circurile furnizau distracții publice, chiar dacă acestea erau pline de cruzime și violență. Erau drumuri din belșug. Din Roma porneau 29 de șosele, devenind artere ale imperiului ce făceau posibilă deplasarea rapidă a legiunilor către locurile unde apăreau probleme. Serviciul poștal al Romei putea să livreze scrisori într-o zi pe o distanță de 80 de kilometri. Un serviciu public pe care Roma nu a reușit să-l pună la punct a fost cel al curățeniei stradale. Străzile erau cloace și un motiv constant de nemulțumire.

Domnia lui Augustus a durat peste 40 de ani, până la moartea lui, în anul 14 d.Hr. Imperiul pe care l-a fondat a durat cinci secole, iar vlăstarul său bizantin – 14. În ciuda atașamentului conducătorilor săi față de retorica imortalității, cea mai mare slăbiciune a Imperiului a fost faptul potrivit căruia continuitatea sa trebuia să se bazeze pe o ființă muritoare. Împăratul era izvorul patronajului și cel care decidea asupra vieții sau a morții a milioane de oameni. Nu exista succesiune formală și nici un mecanism de limitare a bunului plac imperial, în afara asasinatului. Dintre

primii 23 de deținători ai acestei funcții, cei mai mulți au avut parte de o moarte violentă, care era deseori urmată de o perioadă de anarhie. Fenomenul a fost sursa de inspirație a *Declinului și căderii Imperiului Roman* (*Decline and Fall of the Roman Empire*), de Edward Gibbon, una dintre cele mai fermecătoare cărți clasice de istorie.

Tiberius și nașterea creștinismului

Fiul vitreg al lui Augustus, Tiberius (14–37), fusese un general strălucit, mai ales pe frontiera danubiană. Dar a fost un împărat malefic, cu gusturi sexuale bizare, ce implicau cu precădere copiii. Curând a abandonat Roma pentru palatul lui de pe insula Capri, de unde s-au răspândit zvonuri referitoare la numeroasele sale vicii. Spre sfârșitul domniei lui, un guvernator local din Iudeea, pe nume Ponțiu Pilat, a executat prin crucificare un predicator evreu necunoscut, Iisus din Nazaret. Din câte se părea, crima săvârșită de acesta a fost că s-ar fi pretins regele iudeilor. La vremea respectivă, moartea lui a trecut neobservată.

Primul dintre discipolii lui Iisus care au ieșit în evidență a fost un meșter evreu ce făcea corturi, transformat în persecutor al primilor creștini, Saul din Tars. În urma convertirii sale pe drumul către Damasc, Saul (ulterior Pavel) s-a întors la Ierusalim, unde a intrat în contact cu apostolii Petru și Iacov, după care a demarat o amplă activitate de propovăduire pe cuprinsul bazinului Mediteranei Orientale. Evreii erau un grup exclusivist care nu făceau prozelitism și, drept urmare, erau tolerați. Ca sectă evreiască, creștinii ar fi putut să rămână în Iudeea. În schimb, și-au răspândit credința în partea răsăriteană a imperiului, după cum atestă scrisorile lui Pavel. Ulterior, le-a scris corintenilor: „Dacă nu voi cunoaște puterea cuvintelor, voi fi barbar pentru cel care vorbește, iar cel care vorbește barbar va fi pentru mine“. Cuvintele acestea au fost rostite în greacă, limba părții răsăritene a imperiului și a creștinismului timpuriu. În gurile misionarilor creștini, aveau să se dovedească fenomenal de atrăgătoare.

După moartea lui Tiberius, la putere s-au succedat rapid mulți împărați. Urmașul lui imediat, Caligula (37–41), s-a remarcat prin distracții obscene, asemănătoare cu cele ale predecesorului lui. S-a autoproclamat zeu și a insultat senatul prin propunerea de a-și numi calul preferat consul. Ucis de propriile gărzi de corp, a fost urmat de Claudius (41–54), sub care a fost cucerită mare parte din Anglia, iar apoi de Nero (54–68), care a revenit la depravare, spre deliciul de mai târziu al Hollywoodului. A fost un semn al răspândirii creștinismului faptul că Nero a socotit avantajos să-i aleagă pe creștini drept țapi ispășitori pentru incendiul ce a cuprins Roma în anul 64, dându-i să fie sfâșiați de fiarele sălbatice în Coloseum.

Cândva, după anul 57, Pavel a fost arestat la Ierusalim, sub acuzația falsă de a fi adus cu sine în templu un neevreu. După ce a petrecut doi ani în închisoare, Pavel și-a revendicat dreptul de cetățean roman de a fi judecat la Roma, unde a ajuns în jurul anului 60 și unde a rămas, aparent în așteptarea procesului, timp de vreo patru ani. Istoricul religiilor Diarmaid MacCulloch subliniază importanța statutului lui Pavel de cetățean al imperiului, ceea ce indica faptul că „profetul evreu, care fusese convins să creadă de o viziune, avea un mesaj pentru toți oamenii, nu doar pentru evrei”. Recursul lui Pavel, în speță solicitarea de a fi judecat la Roma, a fost un alt factor crucial în diseminarea creștinismului pe întinsul imperiului.

Pavel a fost executat în 64 sau mai târziu, posibil în timpul persecuției lui Nero. Și apostolul Petru pare să se fi aflat la Roma și să fi fost ucis în aceeași perioadă, deși există puține dovezi în acest sens și nu există nici o dovadă că ar fi întemeiat o biserică sau că ar fi exercitat funcția de conducător al acesteia. Cercetătorii privesc aproape tot ceea ce i se atribuie lui Petru la Roma ca tradiție orală și ca posibilă inserție ulterioară în textul original. Cu toate acestea, numele acestor doi bărbați, Pavel, un antreprenor vorbitor de limbă greacă, și Petru, un pescar vorbitor de aramaică, aveau să domine creștinătatea romană și ortodoxă. În 70, împăratul Vespasian (69–79) a suprimat o rebeliune evreiască, punctul

culminant al represiunii fiind distrugerea Templului din Ierusalim. Ulteriorul exod al creștinilor din oraș de la vremea respectivă a marcat separația categorică a creștinismului timpuriu de rădăcinile sale iudaice.

Antoninii: imperiul la zenit

Vespasian a întemeiat dinastia flaviană care, urmată de Antonini, a adus Romei o stabilitate relativă în secolul al II-lea d.Hr. Cele mai remarcabile realizări ale acesteia au fost înfăptuite sub Traian (98–117), când imperiul a atins punctul culminant al expansiunii sale, întinzându-se din Britania, în nord, până în Dacia și Armenia în est. Pentru scurtă vreme, a atins țărmurile Mării Caspice și a cuprins Siria, Mesopotamia și Mauritania. Mediterana era acum un lac roman, iar imperiul era mai mult asiatic decât european. Peste toate acestea domneau ordinea romană, justiția romană și, într-o anumită măsură, prosperitatea romană, iar toate aveau să fie prezentate admirabil de către istoricul Pliniu.

Traian a fost urmat de un constructor, Hadrian (117–138). Cele mai mari construcții ale acestuia, Panteonul din Roma (126) și Zidul lui Hadrian (122) din Britania, încă dăinuie, zidul reprezentând un testament impresionant al imperiului timpuriu. Dintre toți împărații, Hadrian a avut cea mai clară înțelegere a dimensiunii puterii romane și, probabil, a limitelor ei. S-a retras din unele din teritoriile cucerite de Traian, explicându-și acțiunile cu argumentul că popoarele din acele teritorii „trebuie să aibă parte de libertate, dacă noi nu putem să le oferim protecție”. Hadrian a fost unul dintre puținii împărați din istoria romană care se remarcă drept vrednici de acest titlu. Interesele lui au unit culturile greacă și romană. A fost preocupat de drept, precum și de filosofie, arhitectură și poezie. A călătorit prin imperiu în calitate de conducător, nu doar în calitate de cuceritor. Epicurian fiind, nu se temea de moarte.

A urmat împăratul filosof Marcus Aurelius (161–180), autor al unei cărți de meditații stoice care rămâne populară până în ziua de astăzi. La fel ca Hadrian, el a continuat să-i persecute pe creștini, fiind dispus să tolereze

libertatea de credință, însă nu sfidarea împăraților-zei ai Romei. O astfel de uzurpare a puterii împăratului era considerată echivalentă cu trădarea. Romanii nu erau capabili să înțeleagă de ce creștinii nu puteau nici măcar să-și încline capul în această direcție. „Încăpățânarea și perversitatea lor de neclintit“ au fost cele care l-au înfuriat atât de mult pe Pliniu în calitate de guvernator al provinciei grecești Bitinia.

În 180, acești ani aveau să fie priviți, retrospectiv, ca o epocă de aur. Roma sub Antonini părea împăcată cu sine însăși. Avea frontiere clare, o securitate fără precedent, libertatea de a călători, o limbă administrativă comună și un cadru legal comun. Gibbon a concluzionat că, dacă ar fi să aleagă o perioadă istorică „în care condiția rasei umane a fost cea mai fericită și mai prosperă“, ar alege perioada dintre moartea lui Domițian, în 96, și moartea lui Marcus Aurelius, în 180. Când cel din urmă a murit, a spus un roman de mai târziu, „istoria noastră a început să decadă de la o împărăție de aur la una de fier și rugină“.

Criza secolului al III-lea

În secolul al III-lea, Imperiul Roman devenise mult prea mare pentru a mai putea fi administrat. Populația lui era estimată la 60 de milioane, un milion de oameni locuind numai în Roma, un oraș de o dimensiune pe care Europa nu o va mai vedea până în secolul al XIX-lea (cu posibila excepție a Constantinopolului). Însă guvernul lui era lipsit de capacitățile executive și de disciplina vechii republici. Mai presus de toate, îi lipsea continuitatea unei succesiuni legitime. Practica împăraților de a-și unge succesorii prin adoptarea lor ca fii nu garanta nici competența, nici consimțământul. Aproape fiecare succesiune era contestată. Guvernul central al Romei și-a pierdut coerența și conștiința scopului. Etosul lui a devenit unul al supraviețuirii.

Sub ultimul Antonin, Commodus (180–192), Roma s-a întors la narcisismul și la dezmățul lui Nero. La momentul respectiv, comandanții de la frontieră se purtau asemenea unor căpetenii dedate la fărâdelegi, în

timp ce anarhia stăpânea Roma. În cele din urmă, Commodus a fost asasinat în 192 de amanta lui, Marcia, o membră a înfloritoarei comunități creștine a imperiului. Înlocuitorul lui, Septimius Severus (193–211), primul împărat care se născuse în Africa, a extins frontiera Romei în Răsărit. A reconstruit magnifica Leptis Magna, în Libia, locul lui de naștere, precum și Baalbek, în teritoriul care, la vremea respectivă, reprezenta Siria romană.

Armata a rămas cu un număr de aproximativ 400 000 de soldați, dar acest lucru presupunea taxe împovărătoare, loialități diluate și indisciplină. În timp ce putea fi puternică la frontieră, armata tindea să devină slabă în spatele liniei frontului. În 212, tiranicul Caracalla (198–217) a căutat să câștige favoruri – și să crească veniturile – acordând cetățenie romană tuturor rezidenților liberi ai imperiului. Pentru istoricul Mary Beard, acesta a fost sfârșitul Romei înțeleasă strict ca imperiu, dată fiind „erodarea diferenței dintre cuceritor și cucerit”. Stăpânirea Romei dobânda un înveliș tare, care ascundea însă un miez moale.

În timpul perioadei cunoscute drept „criza secolului al III-lea”, condițiile s-au deteriorat. Împărații tindeau acum să poarte armură și să fie portretizați ca soldați, acesta din urmă fiind un obicei păstrat de monarhi (inclusiv de cei britanici) până în prezent. La Roma, bolile și foametea au devenit ceva obișnuit. Împărații erau venali și trândavi, sau cel puțin excentrici. Literatul Gordian al II-lea, care a domnit timp de o lună în 238, se fălea cu 22 de concubine și 62 000 de cărți. În 268, o armată de insurgenți goți care a năvălit dinspre nord a pătruns adânc în sud, în teritoriul imperial, ajungând până la Atena.

Când cetatea Romei a intrat într-o lungă perioadă de declin, ea a atras o rețea bine încheagată de comunități creștine, pelerini la locurile sfinte închinat aici lui Petru și Pavel. Rămâne neclar dacă doar aceasta a fost cauza ascensiunii Romei spre supremația ecleziastică. Acest statut nu a fost nicidecum predestinat, din moment ce creștinismul era o sectă a

M Mediteranei Orientale, cu centre în Antiohia și Alexandria. Episcopul Romei a devenit doar treptat părintele Bisericii, sau *papa*, în timp ce orașul se lupta cu rivalii săi orientali atât cu privire la primat, cât și cu privire la natura divinității lui Hristos. Facționalismul său emergent, iar ulterior schisma, au fost semnalate încă din vremea lui Pavel, care, în prima sa epistolă către corinteni, a făcut apel la aceștia din urmă, scriind, „Vă implor, fraților... ca toți să vorbiți la fel și să nu fie dezbinări între voi”.

La cumpăna dintre secolele al III-lea și al IV-lea, împăratul Dioclețian (284–305) a început o nouă fază a istoriei imperiului. El a redat tronului imperial competența și stabilitatea din vremea Antoninilor. A reformat moneda și birocrăția și s-a angajat fără răgaz în campanii militare pentru a securiza frontierele imperiului, învingând, în circumstanțe diferite, germani, slavi, egipteni și perși. Conservator religios, el a inițiat în 303 ultima persecuție sistematică a creștinilor, deși credința creștină era suficient de bine înrădăcinată, astfel încât persecuția nu a fost de durată.

Mai presus de toate, Dioclețian a înfruntat slăbiciunea principală a tuturor imperiilor, în speță faptul de a fi prea mare pentru a putea fi administrat. În cazul Romei, el a observat că o capitală obișnuită de mult timp să trăiască din subsidiile imperiului era debilitată de ele. Drept urmare, a împărțit imperiul în două părți, una răsăriteană și alta apuseană. El a preluat jumătatea răsăriteană, pe care a guvernat-o din Antiohia, și l-a împuternicit pe comandantul său, Maximian, să preia Apusul. Capitala apuseană a mutat-o spre nord, de la Roma la Milano, pentru a fi mai aproape de legiunile de la frontieră.

Apoi, în 305, Dioclețian a făcut ceea ce nici un împărat nu făcuse înainte. A abdicat și s-a retras la Split, în Dalmația natală. În 312, a murit în patul lui, lucru rar pentru un împărat. Palatul lui, descoperit în secolul al XVIII-lea și sursă de inspirație pentru arhitectura georgiană a lui Robert Adam, dăinuie și în prezent. Însă imperiul pe care îl împărțise pentru a-l menține unit era acum divizat, cele două părți înstrăinându-se tot mai mult.

3. GOȚI, HUNI ȘI CREȘTINI 300–560

Constantin și Bizanțul

Din momentul împărțirii imperiului de către Dioclețian, Europa a intrat într-o stare de tranziție. Ieșea din etapa unui litoral mediteranean, în cea mai mare parte unit și care își avea centrul la Roma, și se apropia de una a loialităților împărțite între posesiunile sale occidentale și orientale. Această falie avea să persiste mult timp după dispariția Imperiului Roman. Existau și alte diviziuni. Una dintre ele era cea dintre o autocrație păgână și autoritatea unei noi credințe, creștinismul. O alta era cea dintre o cultură greco-romană dominantă și experiența popoarelor pe care romanii le numeau „barbare” – nu neapărat un termen peiorativ – și care trăiau la granițele Romei și dincolo de ele.

Pentru această nouă Europă a avut o încărcătură simbolică faptul că, atunci când împăratul Constanțiu a murit în 306 și a fost urmat de fiul lui, Constantin (306–337), ambele evenimente au avut loc la York, la extremitatea nordică a imperiului. Când soldații lui Constantin l-au salutat pe acesta ca pe noul împărat, lucrurile nu au luat sfârșit aici. El a trebuit să petreacă următorii 18 ani luptându-se cu rivali pentru a-și apăra titlul. Abia în 324 a câștigat supremația asupra ambelor tronuri, răsăritean și apusean. Pregătirea și-o făcuse la curtea răsăriteană a lui Dioclețian și acesta era locul de care era atașată inima lui Constantin. El a anunțat că va întemeia o nouă cetate la Byzantion, pe țărmul Bosforului. Constantinopolul avea să fie o capitală mai bună, noua Romă.

Constantin era de acum un soldat experimentat și un autocrat nemilos, egoist și duplicitar. Și-a învins principalul rival, pe Licinius, promițându-i adăpost și o retragere din viața publică în condiții de siguranță, pentru ca apoi să dispună rapid asasinarea acestuia. Cât de sinceră a fost convertirea lui la creștinism – nimeni nu poate ști. Este însă adevărat că, în urma unei „revelații” pe care a avut-o pe câmpul de luptă, el a semnat, în 313, un act

ce le acorda „atât creștinilor, cât și tuturor celorlalți deplina libertate de a urma orice cult și-ar dori să urmeze fiecare om în parte“. Noul lui oraș, a declarat el, avea să fie „un oraș creștin“.

Constantin a descoperit curând că afirmarea unei credințe era mai simplă decât definirea ei. Deja, creștinismul era departe de a fi unit. Un preot alexandrin pe nume Arie (cca 250–336) a spus că Iisus a fost muritor, agentul sau creația lui Dumnezeu pe Pământ, și deci subordonat lui Dumnezeu. Doar asta putea să explice moartea sa. Această teorie intra în conflict cu credința catolicilor, care mărturiseau unitatea unei Treimi formate din Dumnezeu, Hristos și ceea ce ei numeau Duhul Sfânt. Pentru Constantin, o religie care nu putea să cadă de acord asupra dogmelor ei fundamentale – ba, mai mult, era propovăduită de o mulțime de episcopi aflați în conflict – era periculoasă. La un an după ce și-a consolidat puterea, el a convocat în 325 un sinod la Niceea (astăzi İznik), pentru a rezolva disputa.

Creștinismul era cel mai bine înrădăcinat în partea răsăriteană a imperiului. Din 1 800 de episcopi, în jur de 1 000 erau în Răsărit, iar din cei 318 episcopi care au participat la Sinodul de la Niceea, doar cinci erau din Apus. Fapt la fel de semnificativ, sinodul a fost convocat nu de un episcop anume, ci chiar de împărat. El a spus că avea să fie prezent doar „ca spectator și participant la cele ce vor fi săvârșite“. Cu toate acestea, biograful lui, Eusebiu, consemnează următoarea afirmație făcută de el: „Și eu sunt episcop, hirotonit de Dumnezeu ca să am grijă de cei din afara Bisericii“. A sosit la sinod „asemenea unui mesager ceresc al lui Dumnezeu, îmbrăcat în veșminte ce străluceau ca și cum ar fi luminat cu raze de lumină... împodobit cu strălucitoarea splendoare a aurului și a pietrelor prețioase“. În cele din urmă, sprijinul lui Constantin pentru catolicii imperiului a fost neclintit. Dumnezeu și Hristos erau „de o ființă“. Această învățătură a fost formulată sub forma Crezului de la Niceea și este folosită de toți creștinii până în ziua de astăzi. Arianismul a fost declarat erezie.

Constantin trebuia acum să facă pace cu cetatea Romei, care, sentimental vorbind, era în continuare capitala imperiului. În 326, el a pornit spre Roma cu un mare alai, oprindu-se din drum doar pentru a-și omorî soția, fiul și nepotul, din motive ce rămân necunoscute. La Roma nu a fost bine primit de patricienii cetății, măcinați de griji. S-a înfățișat înaintea lor nu în veșmintele militare ale unui imperator roman, ci în mătăsuri civile și cu o suită de curteni. Nici gardienii templelor străvechi nu au apreciat entuziasmul lui creștin. Roma era dărăpănată, depopulată și bântuită de malarie. Constantin a instalat un guvernator creștin în oraș și a ordonat construirea a două noi biserici, Sfântul Ioan de lângă Palatul Lateran și Sfântul Petru pe Colina Vaticană. A păstrat noțiunea lui Dioclețian de împărat apusean (ce avea să aibă reședința la Milano), dar a afirmat superioritatea Constantinopolului. Era mai ușor de apărat, atât pe uscat, cât și pe mare, și deținea cheia comerțului cu interiorul asiatic. De asemenea, se afla aproape de frontiera danubiană și de granița cu Imperiul Persan. Era aproape de originile noii religii a imperiului.

În 327, mama împăratului, Elena, a plecat într-un pelerinaj la Ierusalim. Aici a împlinit visul oricărui arheolog, „găsind” din prima zi locul răstignirii și rămășițele autenticei cruci a lui Hristos, îngropate într-o cisternă. A proclamat validitatea acesteia atingând alte cruci de o femeie muribundă care a fost vindecată doar de crucea ei. Celelalte suveniruri ale Elenei au inclus toporul folosit pentru a construi Arca lui Noe și coșul folosit pentru a-i hrăni pe cei 5 000 de oameni. Începuse epoca falselor relicve. În 330, aceste obiecte au jucat un rol esențial în cadrul ceremoniei de consacrare a noului oraș al lui Constantin, care a avut loc la doar șase ani după ce-i începuse construcția. Orașul avea ziduri masive, piețe și un forum, fiind împânzit cu porticuri și sculpturi aduse de pe întreg cuprinsul imperiului. În centrul său erau o columnă și o statuie aurită a lui Constantin însuși, înfățișat ca un semizeu. Împăratul a poruncit realizarea a 50 de biblii aurite, ce au necesitat pergament obținut din pieile a 5 000

de vaci. A luat astfel naștere Bizanțul, succesorul Imperiului Roman de Răsărit.

Constantin a murit șapte ani mai târziu, în 337, fiind botezat oficial în Biserica Creștină pe patul de moarte. A lăsat în urmă un imperiu unit, dar nu și o biserică în armonie. Conciliul de la Niceea nu a suprimat arianismul, care, pe parcursul secolului următor, avea să devină credință dominantă în mare parte din imperiul apusean, mai cu seamă în rândurile barbarilor recent convertiți de la păgânism. Ierarhia sa, cu un Dumnezeu în cer și un „fiu” pe pământ, era mai atrăgătoare decât abstracta teologie a Treimii. Chiar și Eusebiu, consilierul și episcopul lui Constantin, era arian.

Iar arianismul nu era unic. Creștinismul s-a rupt, în diferite momente ale existenței sale, împărțindu-se în novațieni și donatiști, meletieni și homoeani, pelagieni, nestorieni și miafiziti. A polemizat cu maniheiștii și gnosticii. Sectarismul a căpătat o dimensiune geografică. Alexandria se certa cu Antiohia, Roma cu Cartagina. Împăratul filosof Iulian (361–363), care a fost pentru scurt timp ultimul împărat păgân, a declarat că „nici fiarele sălbatice nu sunt atât de periculoase pentru om cum sunt creștinii unii față de ceilalți”.

Constantinopolul a ajuns cel mai mare oraș din Europa, cu o populație estimată la aproximativ 800 000 de locuitori. Zidurile, bastioanele, bisericile și palatele sale erau cu mult mai strălucitoare decât cele ale Romei. Se afla la răscrucea dintre Europa și Asia. Dar, chiar dacă își prețuia moștenirea elenistică, nu a putut niciodată să dezvolte raționalismul liber cugetător ce însuflețise cândva cetățile de la Marea Egee și filosofia lui Socrate și Platon. Locuitorii săi erau măcinați de dispute teologice, în timp ce suprimarea disidenței părea doar să sporească sectarismul. Un vizitator al Constantinopolului din secolul al IV-lea a relatat despre această obsesie: „Cere-i unui om să-ți dea rest și el filosofează despre Născut și Nenăscut... întreabă dacă baia ta este gata și servitorul afirmă că «Fiul a fost făcut din nimic»”.

Huni, goți și vandali

De la începutul anilor 370, la doar treizeci de ani după moartea lui Constantin, au început să sosească la Constantinopol vești referitoare la năvălitori huni (cunoscuți și ca sciți) ce veneau pe malurile Dunării. Erau călăreți războinici ce vorbeau o limbă necunoscută. Cu pielea închisă la culoare și mici de statură, ei apăreau în cete nomade de arcași călare despre care se spunea că puteau să parcurgă aproximativ 1 500 de kilometri într-o lună. Hainele lor erau făcute din piei de șobolan cusute și mâncau rădăcini și carne crudă pe care o încălzeau între coapse. Îndemânarea cu care construiau turnuri de asediu și berbeci de asalt a copleșit orașele din calea lor. Odată cu ei a venit un amestec de popoare nomade și sedentare, dornice să dobândească pășuni și tribut din teritoriile pe care le traversau.

Studiile moderne având la bază analiza ADN sugerează că „invazia” hunilor a fost mai degrabă o infiltrare susținută, hunii căsătorindu-se cu membrii triburilor germanice locale, altminteri cunoscuți drept goți. Însă războinicii din avangarda acestei „invazii” au fost precum un piston care a acționat forțat asupra geografiei comprimate a Europei. Curând, ei îi izgoneau pe ostrogoți și vizigoți, apoi pe vandali și burgunzi din Europa centrală. Cei pe care i-au izgonit au devenit migranți care, la rândul lor, s-au revărsat în jos, de-a lungul râurilor și drumurilor romane. Faptul a pus imperiul în fața unei duble amenințări, venită atât din partea hunilor, cât și din partea celor pe care aceștia îi forțau să se deplaseze. Soldații, administratorii și colecatorii de taxe romani s-au retras în citadele fortificate sau au fugit înapoi în Italia. Inima Europei s-a golit de energie defensivă.

În 379, împăratul răsăritean Teodosie I (379–395) a căutat să reunifice imperiul, dar acesta era măcinat de rebeliuni și de diviziuni religioase. Deja în 374, guvernatorul Milanului, Ambrozio, a fost aclamat ca episcop și însărcinat cu conducerea unei campanii în favoarea Crezului de la Niceea și împotriva arianismului. El a baricadat bazilica din Milano în fața

împăratului apusean, arianul Valentinian. Ba chiar l-a excomunicat pe Teodosie pentru că a ordonat masacrarea a 7 000 de cetățeni la Salonic, pe motiv că își ucisese guvernatorul. Liderii Bisericii Romane își asumau treptat autoritatea seculară.

Printre cei dezrădăcinați de huni în Balcani s-a numărat și un rege vizigot, Alaric. Tipic pentru liderii din imperiu, Alaric era arian și soldat instruit în armata romană, care contribuise la înăbușirea unei rebeliuni a francilor germanici. Considerând că nu fusese răsplătit cum se cuvine, și-a condus armata înspre sud, pătrunzând în Grecia și prădând Atena în 395. În 401, și-a îndreptat atenția spre Italia, unde era desconsiderat de noul împărat apusean, fiul adolescent al lui Teodosie, Honorius (393–423). În 402, Honorius a hotărât să-și mute capitala de la Milano la Ravena, oraș mai ușor de apărat. Alaric ocupase Italia vreme de opt ani înainte ca, în 410, să-i solicite pentru ultima oară lui Honorius recunoașterea în armata imperială. Refuzat categoric, el a mărsăluit asupra Romei și a supus-o la trei zile de jaf, prima umilire de acest tip din întreaga istorie imperială a orașului. În ciuda unor relatări înfiorătoare referitoare la distrugeri, surse de încredere vorbesc despre „remarcabila clemență” a goților. În mod cert au fost furate bogății, dar puține case au fost distruse.

În Galia era deja haos, vandalii, burgunzii și nu numai fugind din calea hunilor. În 410, pe când Roma era prădată, Honorius le-a scris disperat supușilor lui din Britania, declarând că nu mai avea legiuni pe care să le folosească împotriva incursiunilor triburilor britanice, stabilite deja de-a lungul țărmurilor estice ale teritoriului. Aceștia au fost sfătuiți „să ia măsurile necesare pentru a se apăra singuri”. Anglii, iuții și saxonii au profitat de prilej pentru a avansa către vest, de-a lungul Britaniei, limitând treptat teritoriile ocupate de creștinii britanici la extremitățile vestice, sau celtice, ale insulei. Creștinismul nordic avea să-și găsească refugiul temporar în aceste comunități izolate din Țara Galilor, Cornwall și Irlanda.

În același timp, vizigoții din Spania i-au izgonit pe invadatorii sosiți acolo mai înainte, mai precis pe vandalii aflați sub conducerea regelui lor, Genseric, spre Africa de Nord, unde aceștia au ajuns traversând Strâmtoarea Gibraltar. Aici s-au deplasat către est, de-a lungul coastei, punând mâna pe teritorii care, încă din vremea republicii, reprezentaseră grâнарul Romei. În 430, vandalii au asediat orașul Hipona, din Algeria de astăzi, reședință a Sfântului Augustin, teolog și episcop. El studiasse în Cartagina, predase la Milano și se întorsese în calitate de cărturar la Hipona, folosindu-se de înțelegerea sa filosofică în scrierile teologice. Cu toate acestea, în 439, Hipona și Cartagina erau în mâinile vandalilor, iar Mediterana nu mai era un lac roman.

Imperiul de Răsărit nu a oferit nici un ajutor Apusului în timpul acestei crize. Era el însuși divizat din pricina heterodoxiei religioase. Arianismul nu fusese suprimat. Un călugăr sirian, Nestorie, a întrebat cum putea să fie Hristos „etern” și egal cu Dumnezeu dacă, în mod cât se poate de clar, a trăit și a murit ca o ființă umană. La Efes, în 431, a fost convocat de către Teodosie al II-lea un sinod la care nestorianismul a fost anatemizat și s-a reafirmat creștinismul. Sinodul a abandonat orice urmă de toleranță și a proscris orice deviere de la crezul său ca erezie, fiind autorizate pedepse ce includeau mutilarea și orbirea. A dictat termenii ritualului pascal și a hotărât ca Săptămâna Mare să fie o perioadă în care să nu se muncească. Sinoadele ulterioare, precum cele din 449 și 451, au devenit tot mai aprinse, iar deliberările lor mai greu accesibile publicului. La cel din urmă, reunit la Calcedon, papa Leon al Romei a propus un compromis cu privire la „consubstanțialitatea” lui Dumnezeu și Hristos. Imperiul divizat avea acum o religie fracturată, catolicii fiind asaltați de arieni în Apus și de nestorienii în Răsărit.

Attila și sfârșitul imperiului

Hunii invadatori căpătaseră în 434 un lider charismatic în persoana bătaiosului Attila (434–453). El a fost descris ca un om „ce a venit pe lume

ca să zguduie neamurile, biciul tuturor ținuturilor“. Ochii pe care și-i rotea amenințător și înfățișarea fioroasă îi îngrozeau pe toți cei care îi ieșeau în cale. Cu toate acestea, se spunea despre el că era „reținut în faptă, mare la sfat, binevoitor față de cei care îi adresau o rugămintă și îngăduitor cu cei primiți sub protecția sa“. În 443, iar apoi din nou în 447, și-a adus trupele până la zidurile Constantinopolului. De fiecare dată a fost sfidat și mituit să se retragă. În cele din urmă, succesorul milităros al lui Teodosie, Marcian (450–457), a refuzat să plătească din nou mită și i-a izgonit pe huni din teritoriul lui.

Attila a traversat Europa ajungând în Galia, unde a întâlnit o armată de dimensiuni fără precedent în istoria continentului. În 451, un general roman, Flavius Aetius, și un rege vizigot, Theodoric I, au strâns o armată compusă din romani, franci și goți pentru a înfrunța ceea ce în percepția lor reprezenta o amenințare colectivă. Era prima oară când armate romane și barbare se uneau într-o coalitie pentru a ține piept unui dușman extern, era prima „armată europeană“. În Bătălia de pe Câmpiile Catalaunice, din 451, coalitia a ieșit victorioasă. Attila s-a retras și și-a condus armata învinsă spre sud, în Italia. Acolo, locuitorii regiunii Veneto din nord-est au căutat să se refugieze din calea lui pe insulele puțin populate din laguna costală. Așa a luat naștere Veneția. Europa trebuie să-i mulțumească lui Attila pentru cea mai glorioasă dintre așezările sale.

Italia a fost ultima redută atacată de Attila. Papa Leon s-a alăturat unei delegații pentru a-l convinge să se retragă la Dunăre, iar hunii și-au consolidat poziția în teritoriul ocupat astăzi de Ungaria. Attila a murit în 453, spunându-se că s-a stins sângerând în brațele unei fecioare ostrogote cu care tocmai se „logodise“. În ciuda înfrângerii lui Attila, invazia hunilor a reiterat ceea ce goții mai așezați ai lui Alaric demonstraseră cu o generație în urmă, și anume că noua Europă era vulnerabilă în fața forțelor ce goneau spre vest prin câmpiile ei centrale. Cetățenii/coloniștii romani, mulți dintre ei pe jumătate barbari, nu își puneau nădejdea în

îndepărtatele armate imperiale, ci căutau refugiu în orașele fortificate, unde jurau fidelitate oricărui lider care ar fi putut să le ofere siguranță. Imperiul se destrăma, fiind înlocuit de feudalism.

Nimic nu putea să aducă pace Italiei năpăstuite. În 475, un oficial roman pe nume Orestes, care slujise în suita lui Attila, a pus mâna pe putere la Ravena și l-a înscăunat împărat pe fiul lui de 15 ani, Romulus, dându-i băiatului impresionantul nume de Romulus Augustulus. Pare să nu existe limită a nenorocirilor pe care tații le aduc pe capul fiilor lor. Un an mai târziu, băiatul a fost alungat de un soldat roman de origine germanică, Flavius Odoacru, care nu și-a mai bătut capul cu titlul imperial, ci și-a luat titlul de rege al Italiei, având capitala la Ravena. Drept consecință, anul 476 este în general socotit drept momentul prăbușirii oficiale a Imperiului Roman, deși un Imperiu Roman avea să continue să existe în formă bizantină pentru încă un mileniu.

Clovis și Theodoric

Termenul de Ev Mediu Întunecat, folosit pentru a descrie cele trei secole dintre prăbușirea Romei și ascensiunea lui Carol cel Mare, este astăzi respins de către istoricii perioadei. Dar el descrie în mod rezonabil un continent ce se îndrepta, clătinându-se, către un viitor incert, zdruncinat de imensitatea a ceea ce fusese pierdut. În 481, un adolescent de 15 ani pe nume Clovis, croit dintr-un material mai rezistent decât cel din care fusese croit Augustulus, a devenit liderul clanului franc merovingian, pe teritoriul Belgiei de astăzi. Clovis (481–511) a mărșăluit în fruntea războinicilor lui pe cuprinsul Galiei, supunând până la urmă ținuturile de la Rin, în est, până la Loara, în vest. Apoi s-a deplasat către sud pentru a-i cuceri pe vizigoții din Aquitania. Până la cumpăna secolelor al V-lea și al VI-lea, el a ajuns să stăpânească un teritoriu ce se întindea de la Köln până la Pirinei. Și-a stabilit capitala la Paris, iar numele i s-a transformat în Ludovic, Ludwig și Lewis.

Clovis avea origini păgâne, însă cei mai mulți dintre supușii lui erau arieni. În preajma anului 492, s-a căsătorit cu o prințesă burgundă, Clotilda, care, lucru neobișnuit pentru o burgundă, nu era ariană, ci ținea de Biserica Catolică. Ea a insistat ca noul său soț să se convertească la catolicism. Într-o vreme în care religia unui trib era dictată de liderul lui, o astfel de convertire avea o importanță crucială. Dacă religia Clotildei ar fi fost alta, creștinătatea ar fi putut să urmeze o cale diferită. De acum înainte, și cu o constanță remarcabilă, regii francezi i-au acordat Romei fidelitatea lor în materie de religie.

În același timp, ostrogoții din Balcanii de astăzi au ajuns sub stăpânirea lui Theodoric cel Mare. El fusese crescut la Constantinopol ca ostatic, pentru ca astfel să fie garantată buna purtare a ostrogoților, și se bucurase de ocrotirea împăratului Zenon. În 488, Zenon i-a poruncit să se întoarcă la poporul lui și să recucerească Italia în numele Imperiului de Răsărit. Aceasta însemna eliminarea regelui Italiei, Odoacru. Theodoric a reușit să facă acest lucru în 493, invitându-l pe Odoacru la cină, unde se spune că l-a spintecat de la umăr până la burtă.

La Paris, Clovis l-a recunoscut pe Theodoric drept rege al Italiei, pecetluind tratatul lor, în 493, prin faptul că i-a dat-o de soție pe sora sa, Audofleda. Aceasta în ciuda faptului că Theodoric era un arian evlavios ce construia o bazilică ariană, Sfântul Apolinarie, ce dăinuie și astăzi în Ravena, ca biserică catolică. Chiar și multe dintre mozaicurile sale originale sunt intacte. Theodoric și-a întărit și mai mult poziția prin faptul că și-a căsătorit ficele cu lideri ai burgunzilor, ai vizigoților spanioli și ai vandalilor africani. Astfel, a luat naștere diplomația matrimonială. De acum înainte, personalitatea politică a Europei s-a concentrat pe relațiile în continuă schimbare dintre trei grupuri de popoare din teritoriile ce aveau să devină Italia, Franța și Germania, termeni geografici pe care până acum i-am folosit din conveniență.

Biserica Romană, la rândul ei, s-a angajat pe calea unei noi evoluții. Mănăstirile fuseseră întemeiate pentru prima oară de Biserica Răsăriteană, în Egipt și în alte locuri. Acum își făceau apariția și în Apus. În preajma anului 500, un tânăr preot pe nume Benedict a fost atât de consternat de ceea ce considera drept corupția Bisericii încât s-a retras într-o viață ascetică de muncă și rugăciune. În 539, s-a alăturat unui grup de „frați” pentru a întemeia o mănăstire la Monte Cassino, la sud-est de Roma. „Regula” rânduită de Benedict pentru călugării lui a devenit un text-cheie pentru monahismul occidental, fondând un braț al creștinismului loial Romei, dar autonom și situat în afara ierarhiei acesteia. Ca atare, reprezenta o supapă de siguranță pentru disidențele interne, o „oposiție loială”. Mișcarea monastică s-a răspândit rapid, dezvoltându-și o rețea proprie de putere, un stat în statul creștinătății. Mănăstirea lui Benedict de la Monte Cassino a supraviețuit timp de aproape un mileniu și jumătate, până când a fost distrusă de bombardamentele aliate, în 1944.

Iustinian și Belisarie

Clovis și Theodoric au fost părinții fondatori ai Europei Medievale, murind în 511, respectiv 526. La fel cum Grecia își lăsase cultura moștenire Romei, tot așa Roma și-a lăsat cultura moștenire regilor și curților triburilor nordice ce deveneau sedentare. Acestea trăiau în orașe romane și adoptau modul de viață roman. Comunicaau între ele în latină. Dar fuziunea posibil fertilă dintre vigoarea nordică și cultura sudică era fragilă. Depindea de putere, iar aceasta depindea de succesiune. Putea să dispară dacă era risipită de moștenitori slabi.

Stabilitatea pe care o implica alianța dintre Clovis și Theodoric nu a supraviețuit trecerii lor la cele veșnice. În schimb, Italia a fost traumatizată de o reapariție fantomatică din propriul trecut. La începutul secolului al VI-lea, Imperiul de Răsărit fusese redus la o suprafață ce nu se întindea cu mult dincolo de țărmurile Mării Negre, ale Mării Egee și ale Levantului. Curtea lui trăia din bogăția trecutului și din profiturile obținute în urma

comerțului cu Orientul. În 518, Iustinian, nepotul împăratului Iustin, a devenit fiul adoptiv al acestuia și, nouă ani mai târziu, tovarăș la domnie și apoi succesor (527–565). A fost un om competent și ambițios, care a reformat administrația imperială și a îmbunătățit relațiile cu Biserica Romană.

Iustinian șocase Constantinopolul alegându-și ca soție o actriță și curtezană faimoasă pe nume Teodora, fiica unui circar. Iustinian o adora, iar ea a devenit vicleana lui consoartă – iar, mai târziu, un simbol al feminismului. Datorită unui istoric contemporan, Procopie, Iustinian și Teodora ies în evidență în mod spectaculos pe fundalul acestei perioade obscure. S-au confruntat cu o provocare uriașă. Reîncepuse războiul cu Persia, iar în Constantinopol izbucnise un conflict deschis între două facțiuni, albaștrii și verzii, suporteri la cursele cu care de luptă de la hipodrom. Acesta a culminat, în 532, cu violențe de stradă în urma cărora părți din oraș au fost distruse. Iustinian era pregătit să fugă, dar Teodora l-a îndemnat insistent să rămână, iar un general loial, Belisarie, a restaurat ordinea ucigând răsculații cu sutele.

Revigorat, Iustinian s-a apucat să-și consolideze autoritatea. A făcut pace cu perșii și, în 532, a început, în cele din urmă, construcția mării catedrale a orașului, Sfânta Sofia, la două secole după Constantin. Când a fost finalizată, în 537, Iustinian a declarat: „Solomon, te-am întrecut!” Era cea mai mare și cea mai splendidă biserică a creștinătății. Dăinuie (transformată în moschee) până în ziua de astăzi. Iustinian a reformulat legile imperiului, codificându-le în așa-numitul *Codex Justinianus*, ale cărui versiuni au devenit textul fundamental studiat în facultățile de drept de-a lungul Evului Mediu. Inspirându-se din tradițiile romană și creștină, acesta recunoștea ideea de egalitate în fața legii, dar și exclusivitatea Bisericii Creștine.

Iustinian s-a lansat apoi în cel mai mare proiect al său, nimic mai puțin decât recucerirea pentru Răsărit a Imperiului Roman de Apus. În acest

moment, Italia era deja ostrogotă, Africa era vandală, Spania era vizigotă, iar Galia/Franța era stăpânită de franci. Iustinian a avut în Belisarie un comandant de un rar talent militar și de o loialitate și mai rară. Potrivit portretului creionat de Gibbon, acesta avea „o statură impunătoare și o înfățișare maiestuoasă” și era „îndrăzneț fără să fie nechibzuit, prudent fără frică, lent sau rapid în funcție de exigențele momentului”. Soția lui, Antonina, împărtășea cu Teodora un trecut în lumea teatrului și l-a însoțit pe parcursul unei vieți întregi de campanii militare. În 533, Iustinian l-a chemat pe Belisarie de pe frontul persan și l-a trimis cu o mare armată și flotă să recucerească Cartagina. Acesta s-a întors victorios, aducând cu el menora evreiască originală (sfeșnicul cu rol ritualic) luată din Ierusalim de către împăratul Vespasian, iar apoi din Roma de către vandali. Cu mare pompă, aceasta a fost readusă la Ierusalim.

În 535, Iustinian l-a direcționat pe Belisarie către un trofeu mult mai important: recucerirea Italiei. Și acest demers a fost încununat de succes, mai întâi Napoli, apoi Roma și, în cele din urmă, Ravena căzând în mâinile Constantinopolului. Însă rezultatul nu a fost pacea. Timp de patru ani, liderul ostrogot Witgis a dus un război de gherilă. Drept urmare, triumful repurtat, în cele din urmă, de Belisarie a fost umbrat de faptul că a devenit stăpân peste un teritoriu devastat. În 540, când a fost nevoit să se întoarcă în est pentru a respinge un alt atac al Persiei, ostrogoții, pur și simplu, au redobândit controlul sub conducerea unui nou comandant, Totila.

De data aceasta, Iustinian, nesigur, ducea lipsă de resursele necesare pentru un răspuns categoric. Totila a cerut să fie considerat regele Italiei supus lui Iustinian, dar Iustinian a refuzat cu aroganță. În 552, împăratul care îmbătrânea a trimis un curtean eunuc, Narses, ca să restabilească ordinea, ceea ce acesta și făcut, prompt și eficient. Spania a intrat și ea pentru scurt timp sub protecția Bizanțului, iar Iustinian a fost astfel în măsură să contemple, în sfârșit, un Imperiu „Roman” refăcut cel puțin în

jurul Mediteranei. Belisarie și Iustinian au murit la câteva luni unul de celălalt, în 565, după ce redaseră oarecum Bizanțului încrederea în sine.

Prețul plătit fusese teribil. În mai puțin de jumătate de secol, Iustinian luase o Italie pe care Theodoric o așezase pe calea către statalitate și o făcuse țandări. Apeductele Romei au fost secționate, senatul ei dizolvat, iar poporul era măcinat de ciumă și foamete. Așa cum a spus cândva Tacitus, citând o căpetenie scoțiană: „Lasă în urmă o pustietate și numesc asta pace“. La trei ani după moartea lui Iustinian, au reapărut vechile facțiuni. Zidurile Constantinopolului puteau să garanteze siguranța capitalei, dar imperiul a cărui suprafață se micșora era în continuare asaltat de perși dinspre est și de slavi și bulgari dinspre nord. Orașul era izolat de o Europă îndepărtată pe care tocmai o devastase și unde acum supraviețuiau doar cei mai puternici. Imperiul lui Iustinian fusese fantezia unui suveran și triumful unui general. Dintre numeroasele date care sunt înaintate atunci când se încearcă stabilirea momentului exact al dispariției Imperiului Roman, anul morții lui Iustinian, 565, mi se pare cel mai potrivit.

De acum înainte, putem vedea cum se schimbă conturul Europei. Ca o amibă, se umflă înspre vest și se micșorează spre est, unde sporește contactul cu noile imperii, economii și culturi ale Asiei. De la Bătălia de la Salamina, conceptul de „continent“ european nu a părut niciodată așa de vulnerabil. În nord, vechi triburi germanice încep să iasă din Scandinavia, să facă comerț și deseori să intre în conflict cu popoarele învecinate, așa cum ieșiseră anterior grecii din zona Mării Egee. Vestul Mediteranei era acum slăbit. Războaiele lui Iustinian nu lăsaseră în urmă, în Africa de Nord, Spania și Italia, un imperiu refăcut, ci mai degrabă vestigii ruinate ale acestuia. Europa era prost pregătită pentru a face față unor noi invadatori veniți din Răsărit.

4. EPOCA LUI CAROL CEL MARE 560–840

Grigorie cel Mare

Vechiul centru imperial reprezentat de Italia, noua patrie a ostrogoților învinși, era acum expus anarhiei și invaziilor. În 568, lombarzii, originari din Scandinavia, au pornit alături de alte triburi germanice către vest, prin Alpi, în căutarea unui nou cămin. Au preluat controlul asupra Milanului și asupra Paviei, iar, în 572, amenințau deja Roma. Ca urmare a ciumei, orașul, a cărui populație deja scăzuse mult, a pierdut o treime din populația rămasă. De la aproape un milion de oameni ajunsesse la doar 30 000. Aceștia erau guvernați de un prefect în vârstă de 30 de ani, numit Grigorie, pe care funcția exercitată l-a adus curând la disperare. Drept urmare, și-a dat demisia și a plecat să întemeieze o mănăstire în vila tatălui său, din afara Romei. În 579, papa Pelagius al II-lea a reușit să-l convingă să se ducă la Constantinopol și să ceară ajutor împotriva lombarzilor. Acest demers nu a fost încununat de succes, dar, după întoarcerea lui, Grigorie a fost desemnat papă în 590, prin voința unanimă exprimată de cler, senat și popor.

Întrucât Roma fusese demult abandonată în calitate de capitală, autoritatea lui Grigorie era nelimitată. I-a mituit pe lombarzi ca să lase orașul în pace și a intrat într-o dispută contondentă cu patriarhul răsăritean, Ioan, deoarece acesta din urmă își arogase titlul de „ecumenic” (sau mondial) în 588, ceea ce implica suveranitatea asupra Bisericii Occidentale. Grigorie, căruia nu i-a stat niciodată în fire să se ascundă în spatele unor formule diplomatice, l-a numit pe Ioan „înainte mergătorul lui Antihrist”.

Pontificatul de 14 ani al lui Grigorie (590–604) a făcut ca el să fie cunoscut drept „cel Mare”. A modificat liturghia catolică, eliminând orice

referință la Constantinopol. Tradiția ecleziastică îi atribuie începutul muzicii bisericești, el introducând stilul de cântare ce a ajuns să fie cunoscut ca muzică gregoriană. A demolat multe dintre ruinele Romei antice, ca fiind monumente păgâne ce abăteau atenția de la bisericile și altarele de pelerinaj. Primul călugăr care a devenit papă, Grigorie era, de asemenea, dornic să răspândească creștinismul prin activitate misionară. Acolo unde Roma antică folosisese legiuni pentru a-și extinde stăpânirea asupra Europei, el a folosit abați, egumeni și călugări. Grigorie este primul părinte al Bisericii care se remarcă pe fundalul acestei perioade printr-o personalitate distinctă, isteată, argumentativă și caracterizată de încredere în sine. Istoricul Chris Wickham scrie că Grigorie este una dintre puținele personalități ale perioadei cu care i-ar „face realmente plăcere să [se] întâlnească“.

În jurul anului 595, Grigorie a remarcat doi sclavi blonzi englezi într-un târg roman, despre care se spune că ar fi zis că erau *non Angli sed angeli*, nu englezi, ci îngerii. Britania fusese creștină sub romani, dar, în cea mai mare parte, se întorsese la păgânismul anglo-saxon. Grigorie i-a ordonat unui egumen roman, Augustin, să plece în nord și să-i aducă pe locuitorii de aici înapoi în turmă. Rezervat și ezitant, Augustin a acostat în Kent, în 597, acolo unde el și alți 40 de călugări l-au convertit rapid pe regele Kentului, Aethelbert, cu ajutorul reginei sale, Bertha, care era o prințesă francă creștină. Succesul lui Augustin l-a făcut pe Grigorie să fie încântat de faptul că „Dumnezeu a adus chiar și capătul pământului la credință“, dar, deși așa par să fi stat lucrurile în sud, în anumite părți din vest și din nord, locuite de descendenții vechilor celți, așa-numitul rit ionan al Sfântului Columba a rămas în vigoare. Abia în 664, un sinod de la Whitby a adus în cele din urmă Anglia, dacă nu chiar toată Britania, la ritul roman.

Pe continent, imperiul lui Clovis se dezintegrase după moartea acestuia. Conform cutumei francilor, proprietatea a fost împărțită între moștenitorii de sex masculin, în loc să-i fie lăsată celui mai în vârstă fiu. O

astfel de moștenire prin diviziune poate că se potrivea unui trib migrator, care împărțea prada de război între rude, însă era dezastruoasă pentru coeziunea unui stat emergent, dependent de securitatea și continuitatea unei ierarhii de nobili, negustori și agricultori. Cea care a avut de câștigat de pe urma acestui sistem de împărțire a moștenirii a fost Biserica. Prin negocieri, ea a obținut consfințirea statutului legal de sanctuar al lăcașelor de cult, precum și scutirea de impozite și de serviciul militar. Episcopii și abații se bucurau de tot mai multă bogăție și putere spirituală asupra sufletelor oamenilor. Ei le ofereau suveranilor un corp de administratori și de diplomați instruiți. Mai presus de toate, ei reprezentau continuitatea cu trecutul, conservând o legătură fragilă cu tradiția educației clasice. Drept urmare, la moartea lui Grigorie, în 604, din ruinele vechiului imperiu se năștea deja unul nou, cel al Bisericii Romei. Prin grandoearea și disciplina lui, prin capacitatea de a inspira loialitate, el a fost, pentru o vreme, vrednicul succesor al Imperiului Roman.

Persia și Islamul

La cumpăna dintre secolele al VI-lea și al VII-lea, a venit rândul Constantinopolului să se confrunte cu o amenințare existențială. Împăratul Heraclius (610–641) se afla sub presiunea forțelor slave, bulgare și avare din nord și a unui Imperiu Persan revigorat în est. Perșii au avansat prin Siria, ocupând Ierusalimul în 614 și reușind să rupă Constantinopolul de sursa sa de aprovizionare cu grâne. În cele din urmă, au ajuns la zidurile cetății, acolo unde Gibbon pretinde că li s-au oferit „o mie de veșminte de mătase, o mie de cai și o mie de virgine“, rezerva orașului din acest punct de vedere fiind aparent nelimitată. În cele din urmă, Heraclius i-a respins pe perși printr-o îndrăzneată campanie de iarnă, împingându-i departe în Mesopotamia și învingându-i în Bătălia de la Ninive, din 627.

Pentru Imperiul de Răsărit, a fost o victorie de scurtă durată, căci a lăsat în urmă o Persie slăbită, vulnerabilă în fața unei noi armate, venite din

Arabia, a cărei putere era fără precedent. În 632, moartea la Medina a profetului Mahomed a declanșat o explozie de zel expansionist. Armate arabe călare au invadat Mesopotamia, au intrat în Siria și au ocupat Damascul în 635. A căzut apoi Egiptul, iar Alexandria a fost cucerită în 642. A urmat Africa de Nord. Ca din senin, o creștinătate care îmbrățișase Marea Mediterană, Marea Neagră și Marea Caspică și care ajunsese la malurile Nilului și ale Tigrului a devenit mult mai restrânsă. Marile orașe ale Antichității – Antiohia, Damasc, Alexandria și Cartagina – au trecut la Islam, luând cu ele aproximativ o treime din populația creștinătății. Nimic din istoria Europei nu a schimbat și nu a determinat atât de categoric conceptul de frontieră estică a acesteia, frontieră care o separa de Asia.

Creștinismul nu era pregătit să se confrunte cu această criză. Credința Imperiului de Răsărit era puternic marcată de schisma teologică și de persecuții. Provinciile trăiau sub spectrul ereziei și al excomunicării, în contextul în care Heraclius încercase să-i impună poporului său istovit de război credința ortodoxă. Inițial, ofensiva musulmană a fost tolerantă. Nu urmărea convertirea în masă, ci doar supunerea și plata tributului. În studiul său despre Drumurile Mătăsii, istoricul Peter Frankopan subliniază simpatia cu care Islamul timpuriu a tratat religiile Orientului Apropiat. „Mesajul era incluziv și familiar și părea să atenueze impactul disputelor înverșunate care îi exasperaseră pe creștini.”

În consecință, expansiunea Islamului din Mesopotamia s-a bucurat de un sprijin larg din partea evreilor și a creștinilor disidenți din teritoriile proaspăt cucerite. Pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu au rămas enclave de credință creștină până în modernitate. Alexandria și-a păstrat statutul de centru al culturii eleniste, cât și al celei creștine. Coptii din Egipt au trăit fără a fi pedepsiți ca eretici. Aproape în toate cazurile, teritoriile cucerite de musulmani în secolul al VII-lea nu aveau să se mai întoarcă niciodată la creștinism. De acum înainte, această religie avea să întrețină doar o relație distantă, uneori violentă, cu tărâmul nașterii sale.

Carol Martel și Pepin cel Scurt

În Franța, un nou lider franc, Pepin de Herstal (687–714), a început să reconstruiască regatul lui Clovis. În 687, a câștigat puterea asupra Franței de nord și a mers mai departe, supunând Burgundia și Aquitania, precum și teritorii situate de-a lungul Rinului. Fiul lui, Carol Martel (714–741), a înaintat către nord, ocupând Frizia și Țările de Jos. În sud, Martel a ajuns la granița cu Italia lombardă. Însă cea mai mare provocare venea din vest. În 711, o armată omeiadă din Africa a ajuns la Strâmtoarea Gibraltar, trecând, în cele din urmă, în Spania. Până în 719, musulmanii erau stăpâni peste întreaga Iberie, cu excepția ținuturilor basce. Apoi au trecut Pirineii, înaintând mult în teritoriul francez, până la Garona și Ron. În Răsărit, forțele omeiade atacau, de asemenea, Constantinopolul, unde, în 718, au fost cu greu respinse de Leon al III-lea. Au mers mai departe, pătrunzând în Balcani.

Aceasta a fost cea mai serioasă incursiune în masa continentală europeană de la prăbușirea Romei. Creștinătatea se confrunta nu doar cu o armată cuceritoare, ci și cu o religie ce era strâns unită, dar și tolerantă față de credințele popoarelor cucerite. După o serie de ofensive și de retrageri din sudul Franței, în 732, o armată aflată sub comanda lui Abdul Rahman a trecut din Spania în Gasconia, iar de acolo în inima teritoriului franc. Martel a mobilizat trupe de pe întreg cuprinsul stăpânirii sale și l-a înfruntat pe Rahman în Bătălia de la Poitiers (sau Tours). Aici, armata omeiadă a suferit o înfrângere decisivă.

Importanța acestei victorii pentru soarta Europei medievale este mult dezbătută. Amenințarea era, în mod clar, reală. Arabii invadaseră Spania, înfruntau Italia din Africa de Nord și se aflau la un pas de Constantinopol și de Balcani. Gibbon a concluzionat că, fără reușita de la Poitiers a lui Martel, la Oxford s-ar fi predat Coranul. Kenneth Clark a fost de acord că, fără Martel, „civilizația occidentală ar fi putut să nu existe... am scăpat ca prin urechile acului”. Unul dintre deliciile istoriei contrafactice este acela

că adepții acestui gen de istorie pot să se certe la nesfârșit, unii considerând acum Bătălia de la Poitiers ca nimic mai mult decât o incursiune de proporții. Până la urmă, contraatacurile francilor au dus la recuperarea rapidă a unei părți din Spania de nord și de vest, în timp ce Imperiul Omeiad a sucombat din pricina supraextinderii și a fragmentării. O revoltă berberă din anul 741 a fost urmată, în 750, de răsturnarea de la putere a omeiazilor în Irak de către abasizi. Islamul a devenit la fel de divizat și la fel de polemic precum fusese creștinătatea. Este îndoielnic că ar fi putut să-și mențină stăpânirea asupra Europei pentru o lungă perioadă.

În ciuda acestor diviziuni, Islamul s-a dovedit remarcabil de tenace în Spania. Cordoba s-a proclamat emirat independent în 756 și a supraviețuit astfel până în secolul al XIII-lea, în timp ce Granada nu a căzut în mâinile Castiliei până în secolul al XV-lea. Cordoba a crescut până a ajuns la 500 000 de locuitori. Piețele ei erau lăudate, viața religioasă era tolerantă, iar străzile erau celebre pentru curțile înconjurate de arcade, fântânile arteziene răcoroase și iluminatul stradal pe timp de noapte. Unul dintre califi, Al-Hakam al II-lea (961–976), avea un harem de bărbați și o concubină creștină, construind o bibliotecă ce rivaliza cu cea din Alexandria. El apare în puține istorii ale Europei.

Martel a murit în 741. Fiul lui, Pepin cel Scurt (751–768), a păstrat regatul tatălui, însă cu o deosebire semnificativă. Oficial, el nu mai era decât o căpetenie francă, un așa-numit „majordom al palatului” (după formula latină, *major domo*), și tânjea să fie încoronat de papă. La vremea respectivă, la Roma, papa Ștefan al II-lea avea nevoie de un alt fel de ajutor. În 751, o armată lombardă ocupase Ravena și cerea Romei un tribut exorbitant. Ștefan a făcut ceva ce nici un alt papă nu făcuse până atunci. A plecat din Italia și a călătorit înspre nord, până la curtea lui Pepin de lângă Paris. Oferta era simplă. Ștefan avea să îl ungă rege al francilor și

„Patrician al Romanilor“ pe Pepin dacă, în schimb, Pepin intervenea pentru a împiedica un atac lombard asupra Romei.

Ambii și-au respectat partea lor de înțelegere. Ștefan l-a încoronat pe Pepin la Reims, în 754, împreună cu fiii lui, Carloman și Carol (viitorul Carol cel Mare). Drept răsplată, Pepin a invadat Italia și i-a forțat pe lombarzi să-i cedeze papei Ravena. Au trebuit, de asemenea, să cedeze o fâșie de teritoriu ce se întindea, de-a lungul Italiei, până la Roma. Aceste „State Papale“ au reprezentat pentru papalitate atât o sursă de venit, cât și o zonă tampon care să o protejeze de agresiunea lombardă. Transferul de teritoriu a fost cunoscut sub numele de „Donația lui Pepin“. Din moment ce darul consta în pământ asupra căruia Imperiul de Răsărit își revendica în continuare autoritatea, darul făcut de Pepin a fost declarat ilegal de Constantinopol. Așa a apărut un fals celebru, „Donația lui Constantin“, un presupus document din secolul al IV-lea potrivit căruia Constantin ar fi dăruit Bisericii Romei teritorii imperiale din Italia. Oricum ar fi stat lucrurile, donația a consolidat și mai mult alianța dintre Franța și Roma.

Carol cel Mare

În 768, Pepin și-a împărțit regatul între cei doi fii, care imediat s-au certat. Știm doar că, în decurs de trei ani, Carloman era mort – se zvonește că din pricina unei hemoragii nazale grave. Ulterior, Carol a pus mâna pe partea de Franță care le revenise celor doi tineri fii ai lui Carloman și a combinat-o cu propria moștenire, care se afla, în cea mai mare parte, pe teritoriul Belgiei și al Germaniei de astăzi. Carol cel Mare (768–814) era, pentru acele vremuri, un gigant având peste un metru și optzeci de centimetri înălțime, cu o barbă foarte deasă, și care purta o tunică din piele de oaie și pantaloni strâmți, cu moletiere. S-a prezentat ca rege franc, cu 18 copii de la zece soții și concubine (cifrele variază).

Pe întreaga durată a domniei lui, Carol cel Mare a luptat să împingă spre exterior granițele france stabilite de Clovis, Martel și Pepin. A cucerit Saxonia păgână și Bavaria catolică în est, precum și Catalonia în sud. În

774 a invadat Italia și s-a autoproclamat rege al lombarzilor. Alte triburi germanice de dincolo de Elba, necucerite de pe vremea Romei, au devenit vasale ale lui Carol, deși multe au rămas păgâne. În crângurile sacre ale lui Odin (sau Wotan) se făceau vrăji în continuare, la fel cum se întâmpla și pe teritoriul Scandinaviei. În timp ce Franța și Italia au dezvoltat variante ale limbii latine, francii germani au continuat să vorbească versiunea de olandeză sau de germană superioară veche a lui Carol cel Mare.

Carol cel Mare a căutat să facă din capitala sa, Aachen, o Romă nordică. Și-a construit capela palatină după modelul Bazilicii San Vitale din Ravena și l-a implorat pe papă să-i trimită mozaicuri din Ravena cu care să o împodobească. A considerat educația ca făcând parte din statutul lui de rege creștin. Vorbea latina, deși n-a stăpânit niciodată arta scrisului. Printre cărturarii din jurul lui, un loc de frunte era ocupat de un călugăr englez binevoitor, Alcuin de York (753–804), biblioteca din York fiind la vremea respectivă, conform spuselor, cea mai bună din Europa de Nord. Alcuin a devenit decan al Academiei Palatine de la Aachen și duhovnicul regelui, prezidând asupra a ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept renașterea carolingiană.

În 800, Carol cel Mare a plecat la Roma ca să-l apere pe Leon al III-lea de acuzațiile de simonie și adulter născocite de dușmanii acestuia. La o ceremonie de Crăciun, din 800, Leon l-a răsplătit cu o Liturghie săvârșită în Biserica Sfântul Petru și cu titlul de „împărat”, conștient că acest monarh franc putea să se dovedească un aliat mai de nădejde decât îndepărtatul Constantinopol. Carol cel Mare și-a făcut griji că titlul avea să-l înfurie pe împăratul răsăritean, dar l-a acceptat și s-a fălit prin gravarea termenului de „imperator” pe monedele bătute de el.

Așa s-a născut ceea ce avea să devină Sfântul Imperiu Roman, un element al geografiei politice europene până la desființarea lui de către Napoleon, în 1806. Centrul acestuia a fost reprezentat de zonele vorbitoare de limbă germană din Europa Centrală – de fapt, denumirea completă a acestuia era

„Sfântul Imperiu Roman de Națiuni Germană“. Nu avea nici capitală, nici armată, nici venit și a fost ulterior ridiculizat de Voltaire, care a spus că nu era „nici sfânt, nici roman, nici imperiu“. Cu toate acestea, titlul de împărat a fost prețuit de deținătorii lui pentru grandoearea sa, iar de papalitate pentru puterea pe care conferirea lui o implica. Împărații puternici exploatau loialitatea față de titlul imperial pentru a mobiliza armate, cei slabi trebuiau să ofere „autonomie“ conducătorilor subordonați. Însăși existența lui a împiedicat atât unificarea Germaniei, cât și pe cea a Italiei, până după jumătatea secolului al XIX-lea. Chiar și în prezent, confederația lui în sensul larg al cuvântului este evocată de partizanii unei Uniuni Europene slăbite, care exercită puterea la nivel local.

Tratatul de la Verdun

Cu Imperiul de Răsărit redus acum la Asia Mică și la avanposturile lui mediteraneene, Carol cel Mare, ca lider secular al creștinătății apusene, era prima personalitate de după împărații romani care domina inima Europei, cel puțin. Drept urmare, a devenit un simbol al Uniunii Europene timpurii. Dar s-a întâmplat și cu carolingienii ceea ce s-a întâmplat cu merovingienii: siguranța imperiului nu era nimic în fața calității succesiunii lui. Când Carol cel Mare a murit, în 814, la vârsta de 72 de ani, curtea lui s-a cufundat într-un doliu profund și, fapt lesne de înțeles, a fost cuprinsă de o stare de nervozitate. Blestemul partigeniturii s-a lăsat curând asupra ei. Moștenitorul lui Carol cel Mare, Ludovic cel Pios (814–840), și-a împărțit la rândul lui stăpânirea între cei trei fii, care, după moartea lui, s-au angajat într-un război fratricid de trei ani. Acesta s-a încheiat în 843 cu Tratatul de la Verdun, prin care au căzut de acord să împartă între ei imperiul bunicului. În istoria timpurie a Europei, nici un tratat nu a avut o importanță mai mare ca acesta.

Conform partiției de la Verdun, teritoriile de la vest de Loara/Ron i-au revenit lui Carol cel Pleșuv. Cele de la est de Rin s-au dus la Ludovic Germanul. Astfel au fost create primele precursoare ale Franței și

Germaniei de astăzi. Între aceste două ținuturi se afla un teritoriu ce avea să fie stăpânit de Lothar, cel mai în vârstă fiu al lui Ludovic. Acesta cuprindea o serie de teritorii fără legătură între ele, pornind de la bazinul Rinului, trecând prin ceea ce astăzi sunt Belgia, Alsacia, Lorena, Burgundia și Savoia, și ajungând până la regatul Lombardiei al lui Carol cel Mare. Numit inițial Lotharingia, acest regat includea capitala lui Carol cel Mare, Aachen, și era asociat cu titlul de împărat. În timp ce Franța și Germania au mers pe căile lor specifice, fiecare cu propria limbă, Lotharingia nu a căpătat nici frontiere stabile, nici o identitate. Avea să se fragmenteze în regate, principate și episcopate, unele dintre ele cu o suprafață nu mai mare de câțiva kilometri pătrați. Dar orașele ei s-au dezvoltat, devenind cele mai bogate din Europa, de la Anvers și Gent, în nord, până la Genova și Milano, în sud. Stăpânirea acestora și a pământurilor fertile din jur a fost aprig disputată și a devenit catalizatorul celor mai înrâncenate războaie ale Europei.

5. NOII EUROPENI 820–1100

Vin vikingii

Odată cu dispariția lui Carol cel Mare, concentrarea de putere pe care se baza imperiul său a intrat în declin. Spre sfârșitul vieții, i s-a spus că o ceată de „nordici” fusese izgonită dintr-un port apropiat. Potrivit cronicii, el nu s-a bucurat, ci a privit înspre largul mării, spunând: „sunt copleșit de durere când privesc înainte și văd ce nenorociri vor aduce [nordicii] asupra urmașilor mei și a poporului meu”. Veniseră vikingii. Numiți astfel după golfulețele, așa-numitele „vika”, în care trăiau, ei deveniseră prea numeroși pentru fiordurile și așezările lor înghesuite, și aflaseră de bogățiile ce se găseau dincolo de mări. Așa că au plecat în căutarea de noi teritorii pe care să le exploateze și de vechi bogății pe care să le jefuiască.

Vikingii călătoreau în corăbii lungi, cu fundul puțin adânc, cu prore sculptate, cu rame și cu pânze, un progres în raport cu toate formele de navigație pe care Europa le văzuse până atunci. Nu erau late, pentru a putea transporta încărcătură, precum corăbiile Mediteranei, ci erau înguste, ca pentru niște vâslași războinici. Puteau să străbată în viteză mări involburate și totuși, atunci când călătoreau pe râuri, nu se cufundau în apă mai mult de 60 sau 90 de centimetri. Puteau astfel să-și transporte luptătorii pe cele mai puțin adânci ape continentale.

Așa-numitele „roiri” vikinge nu semănau cu puterea terestră a lui Carol cel Mare. Vikingii erau mai degrabă jefuitori decât invadatori care ocupau teritorii. Își doreau comori și, complet lipsiți de scrupule, nu se dădeau în lături de la nimic pentru a le obține, ucigând sau luând în robie pe oricine era îndeajuns de ghinionist să le iasă în cale. La început au atacat mănăstiri, dat fiind faptul că acestea nu erau apărate și, de obicei, erau bogate. Vulnerabila Lindisfarne, din largul coastei Northumberlandului, a fost devastată în 793, iar Iona, din Scoția, a fost jefuită de mai multe ori, începând din 795. Alți vikingi au pornit spre Răsărit, intrând pe fluviile

interioare ale Rusiei: Niprul, Donul și Volga. Au înaintat mult în sud, ajungând până la Marea Caspică și Marea Neagră, copleșindu-i pe slavii indigeni și vânzându-i ca sclavi (termen derivat de la termenul slav) în piețele Crimeii. Până în anii 840 fuseseră înființate așezări comerciale pe malurile fluviilor și până în anii 860 căpetenia vikingă Rurik întemeiase colonii la Novgorod și Kiev. Urmașul lui, Oleg, a fondat Imperiul Rusiei Kievene. În anul 860, 200 de corăbii „rusești” au ajuns lângă Constantinopol și i-au distrus împrejurimile, chiar dacă asediul orașului nu a fost încununat de succes.

Cu toate că istoricii din perioada recentă au căutat să-i „umanizeze” pe vikingi, realitatea este că nimic nu îngrozea atât de mult Europa de secol al IX-lea ca vederea unei nave lungi ce aluneca spre malul unui râu. Raidurile s-au îndesit în jurul coastei continentale. Parisul a fost prădat în 845, locuitorii din Nantes au fost masacrați în 843, iar Hamburg și Bordeaux au fost trecute prin sabie. Inițial, victimele se puteau salva prin plăți în aur și argint, de unde și termenul Danegeld, însă curând vikingii au înființat avanposturi comerciale și și-au căutat noi cămine. Au început să se sedentarizeze.

În 865, o flotă daneză a acostat în Anglia de est, iar cronica menționează „o mare armată” venită pe țărm, urmată la timpul potrivit de corăbii de marfă ce au adus soții și vite. Această invazie a fost oprită în 878 de către Alfred, regele Wessexului (871–899), în Bătălia de la Edington, din Wiltshire. I-a izgonit pe danezi din sudul Angliei și l-a convins pe liderul lor, Guthrum, să fie botezat creștin. Dar Alfred era doar rege al Wessexului. Invadatorii au fost lăsați să facă ce voiau în așa-numitul Danelaw, pe care îl stăpâneau și care acoperea estul Angliei din Londra până în York, la nord. Această treime din Anglia a rămas în mâinile danezilor timp de jumătate de secol.

Cu trecerea timpului, vikingii s-au integrat în populațiile locale și au adoptat limbile acestora. Au adus cu ei pe coasta Europei, de la Marea

Nordului și Marea Baltică până la rutele comerciale ale arcului nordic ce treceau prin Rusia, un nou suflă comerțului. Până la sfârșitul secolului al X-lea se extinseseră de-a lungul Atlanticului de Nord, mai cald la vremea respectivă, și se stabiliseră în Islanda. Aici, în 930, au întemeiat Althingul, cel mai vechi parlament al Europei, care și-a continuat existența până astăzi. În jurul anului 1000, Leif Ericsson a navigat dincolo de Groenlanda și a întemeiat o așezare care n-a avut viață lungă în L'Anse aux Meadows, la extremitatea nordică a Newfoundlandului, „descoperind” astfel America. În doar două secole, triburile scandinave înconjuraseră Europa cu o cingătoare antreprenorială. Un spirit mobil și agresiv a fost injectat în istoria Europei.

Maghiarii și Otto cel Mare

Când vikingii au început să se sedentarizeze și să formeze colonii, o nouă migrație a pornit din Munții Ural, aflați la est de Rusia acelei perioade. Prezența maghiarilor a fost consemnată pentru prima oară în Peninsula Crimeea, în 860. Ei au venit, asemenea hunilor, ca războinici călare, dornici de pradă și de pământ. Au ajuns până la Orléans, în Franța, iar în sud au ajuns chiar până la Roma. În 910 au învins o armată germană, iar în 924 au devastat Provence. La fel cum vikingii erau de neoprit pe mare, tot astfel maghiarii păreau de neoprit pe uscat. După ce au prădat Europa Centrală timp de câțiva ani, au fost înfrunțați de o altă personalitate dominantă a Europei Medievale, Otto cel Mare al Saxoniei (936–973), conducător ereditar atât al Germaniei, cât și al Lotharingiei. În 955, el a format o alianță de ducate germane pentru a-i înfrunța pe maghiari în bătălia de la Lechfeld, în Bavaria. Cavaleria în zale a lui Otto a copleșit o armată de maghiari mult mai numeroasă, iar aceștia din urmă s-au retras pentru a se stabili în Ungaria, acolo unde trăiesc până în prezent.

Otto, deseori considerat primul lider al Germaniei așa cum este ea astăzi, a arătat cât de importantă era pentru siguranța Europei o personalitate puternică și capabilă să atragă sprijin militar. El a reafirmat suveranitatea

imperială în Italia de Nord și a fost încoronat în mod oficial Sfânt Împărat Roman la Roma, în 962. A reușit să impună tratate „tributare” Poloniei și Boemiei. A reafirmat, de asemenea, supremația monarhică instituită de Carol cel Mare asupra Bisericii Romane. Nici un papă nu putea să fie investit în funcție, spunea el, fără să-i jure fidelitate împăratului. Dar s-a dovedit, de asemenea, vulnerabil prin iubirea pentru Roma, ce îi caracterizase și pe predecesorii lui. Și-a mutat curtea în Italia și și-a căsătorit fiul cu o prințesă bizantină, în speranța unor relații mai bune cu Constantinopolul. Coabitarea papei și a împăratului în același oraș nu s-a dovedit o idee bună, măcar pentru simplul fapt că, așa cum a afirmat John Julius Norwich, „Otto îl considera pe papă ca fiind nimic mai mult decât capelanul său”.

La sfârșitul secolului al X-lea, cea mai mare parte din ceea ce este astăzi Europa de Est, chiar dacă nu toată, fusese convertită la ritul catolic. La zece ani după moartea lui Otto, în 973, creștinarea forțată a dus la o răscoală a slavilor păgâni, cunoscuți drept wenzii, care trăiau la est de Elba. Au fost întemeiate o serie de „mărci”, stabilindu-se astfel frontiera estică a Sfântului Imperiu Roman de-a lungul aceluiași fluviu. Păgânismul a supraviețuit în rândurile wenzilor pentru încă două secole. Ulterior, granița avea să separe Germania Sfântului Imperiu Roman (și Germania de Vest de cea de Est) de Saxonia și Prusia.

Vladimir și ascensiunea Rusiei

Vladimir, regele Rusiei Kievene (980–1015), care pretindea că descinde din vikingul Rurik, era de acum suveran peste popoarele slave, de la Marea Baltică până la Marea Neagră. Dornic să-și modernizeze regatul, el a trimis, în 987, emisari pentru a se lămuri ce religie s-ar potrivi cel mai bine poporului său. Drept urmare, Vladimir a respins Islamul bulgarilor pentru că „n-avea decât tristețe și amintirea unui trecut dureros” și pentru că interzicea alcoolul, „bucuria întregii Rusii”. Iudaismul a fost și el respins pentru că își pierduse capitala, Ierusalimul, și, astfel, și Dumnezeu.

Creștinismul german se rezuma „doar la biserici lipsite de frumusețe”. Însă Constantinopolul i-a întâmpinat regește pe emisari, punându-i în situația de „a nu mai ști dacă eram în Cer sau pe Pământ”. Seducătoarea acțiune de convingere a fost încununată de succes, cu toate că alegerea de către Vladimir a ortodoxiei bizantine a fost, probabil, o concluzie la care ajunsese dinainte.

Un an mai târziu, în 988, Vladimir s-a căsătorit cu Ana, sora împăratului Vasile al II-lea al Constantinopolului, și a adus Rusia în Biserica Bizantină. A condus personal întreaga populație a Kievului la râu pentru botez. Meșteri bizantini au fost angajați să construiască biserici, inclusiv Biserica Zeciuiei din Kiev, făcând din domul în formă de ceapă o caracteristică distinctivă a stilului rusec. I-a trimis, de asemenea, pe cei mai buni războinici varegi (vikingi) ai săi să slujească pe post de gardă permanentă a Curții de la Constantinopol. Aceste contacte au îmbunătățit foarte mult comerțul din regiune, Constantinopolul rivalizând curând cu Bagdadul ca punct comercial vital pe Drumul Mătăsii. Chiar și pe țărmurile Golfului Persic a fost întemeiată o colonie vikingă, iar Suedia a fost un utilizator timpuriu al mătăsii orientale. Cu înțelepciune, Vladimir a văzut Rusia ca pe un aliat natural al Constantinopolului, iar rușii de mai târziu au văzut Moscova ca pe o „A Treia Romă”.

Nordicii ajung la maturitate

Verii lui Valdimir rămași în Scandinavia se dovedeau la fel de întreprinzători. În 876, o căpetenie numită Rollo, despre care se crede că venise din Danemarca, a năvălit adânc în teritoriul Franței și a pus stăpânire pe orașul Rouen. În 911, regele francez Carol cel Simplu i-a spus, în cele din urmă, că poate să păstreze Rouenul și împrejurimile dacă, în schimb, îi apără regatul de alte invazii. A cerut, de asemenea, ca Rollo să-i sărute piciorul lui Carol. Legenda spune că, Rollo fiind lipsit de tragere de inimă, bodyguardul lui, un munte de om, a apucat piciorul ce fusese oferit spre sărutare și, ridicându-l până la gura lui Rollo, l-a trântit pe Carol la

pământ. Mai diplomatică avea să fie căsătoria lui Rollo cu Popa din Bayeux și întemeierea a ceea ce avea să devină Ducatul Nordicilor, sau Normandia.

Vikingii nu erau mai puțin activi pe Marea Nordului. Regatul englez al Wessexului, care până acum recucerise mare parte din Danelaw, a fost invadat în 1015 de o flotă de 200 de nave aflată sub comanda conducătorului danez Knut, fiul lui Svend „Barbă despicață” și al lui Sigrid cea Trufașă. Aceasta a fost o cucerire totală, chiar dacă a unor teritorii în care fuseseră deja asimilați mulți danezi. O relatare contemporană precizează că „la această mare expediție nu a luat parte nici un sclav, nici un om eliberat din sclavie, nici un om de origine umilă, nici un om slăbit de vârsta înaintată; căci cu toții erau nobili”. Regele Ethelred al Angliei și anglo-saxonii săi nu au putut să le facă față nou-veniților, care în 1017 au măturat teritoriul țării din Wessex până la York, în nord. Knut s-a căsătorit cu văduva normandă a lui Ethelred, Emma, și până în 1028 și-a extins stăpânirea, cuprinzând Norvegia și o parte din Suedia. Timp de un sfert de secol, Anglia a făcut, așadar, parte dintr-un imperiu scandinav. Evlaviosul Knut a vizitat Roma și a trimis o armată de misionari pentru a-și creștina posesiunile scandinave.

Alți normanzi s-au aventurat înspre sud, în jurul coastei Europei Occidentale și în Mediterana, ajungând tocmai până în Italia. Aici au întemeiat un avanpost puternic prin Robert Guiscard (1015–1085), care, în cele din urmă, a devenit duce de Apulia și Calabria. Conduși de fratele lui, Roger, normanzii i-au învins pe sarazinii musulmani în Sicilia, unde până în ziua de astăzi bisericile și castelele sunt ornamentate cu motive normande. Până în secolul al XII-lea, tot sudul Italiei fusese unificat în Regatul Siciliei, un centru de întâlnire al culturilor normandă, italiană și nord-africană.

Marea Schismă

La Roma, papalitatea se îndepărta tot mai mult de modelul ideal de conducător al unei noi ordini europene, reprezentat de Grigorie cel Mare.

Papii s-au dovedit corupți și deseori incompetenți, aflându-se în relații ambivalente și frecvent ostile cu descendenții din Germania ai lui Otto. Carol cel Mare și Otto încercaseră cu regularitate o reconciliere cu Bizanțul, însă fără a înregistra vreun succes. La fel cum occidentali îi percepeau pe bizantini ca fiind desfrânați și efeminați, tot așa bizantinii îi priveau pe occidentali ca pe niște barbari neobrzăați.

Disputa dintre biserica orientală și cea occidentală era de multă vreme atât teologică, cât și politică. Dacă sub monarhii franci arianismul a ieșit până la urmă din scenă, în interiorul creștinismului au apărut noi dispute. Duhul Sfânt purcede de la Tatăl prin Fiul, sau de la Tatăl și Fiul deopotrivă? Acest ultim articol de credință, așa-numitul *filioque*, presupunea un rol egal, mai degrabă decât secvențial, al lui Hristos. Pentru profani, era ca o dispută referitoare la câți îngeri încap pe vârful unui ac, dar această dilemă a divizat imperii. Preocuparea imediată era cine anume avea supremația în materie de reglementare a dogmei și organizării bisericești: Roma sau Constantinopolul? Roma era ostilă față de puseele de iconoclastism ale Bizanțului, care au avut loc între 730 și 787 și între 815 și 843, bazate pe prohibiția veterotestamentară care interzicea să se facă „chip cioplit sau vreo înfățișare a lucrurilor care sunt sus în Ceruri sau jos pe Pământ”. Aceste perioade au dus la distrugerea a ceea ce fusese un vast tezaur de artă bizantină, lăsând interioarele bisericilor dezgolite până la cărămidă, lucru care se poate încă vedea, și astăzi, în lăcașurile de cult ortodoxe mai vechi.

În 1053, papa Leon al IX-lea l-a acuzat pe omologul său, patriarhul Constantinopolului, de „trufie neasemuită și neobrzăare incredibilă... Gura ți-o așezi în Ceruri, în timp ce limba ta, umblând prin lume, se străduiește cu argumente și presupuneri omenești să surpe și să strice credința străveche.” Un an mai târziu, eforturile de a ajunge la un compromis s-au sfârșit cu insulte proferate la adresa emisarilor Romei în timpul unei vizite la Sfânta Sofia, în Constantinopol. Exasperați, emisarii au lăsat o bulă papală de excomunicare pe altarul cel mare, și-au scuturat praful de pe

încălțăminte și s-au retras pe corăbiile lor. La rândul său, patriarhul i-a excomunicat și el pe ei. Biserica Creștină se afla, oficial, într-o schismă care nu a fost depășită nici până în ziua de astăzi.

Cucerirea Angliei de către Wilhelm

Roma avea mare nevoie de prieteni, iar cei mai în măsură să ocupe acest loc erau normanzii în ascensiune. Cei din Normandia au fost naturalizați ca francezi, deprinzând limba, dezvoltând tradiții cavalierești și plecându-se ca vasali în fața dinastiei lui Clovis de la Paris. Societatea lor era organizată pe principii feudale, în virtutea cărora pământul aparținea ducelui în calitate de suveran asupra baronilor, cavalerilor și șerbilor. Arenda pământului era plătită prin taxe și serviciu militar pe timp de război. Doar Biserica, cu lăcașurile ei de o splendoare romanescă tot mai copleșitoare, se bucura de libertate financiară și de o relativă autonomie.

În 1066, succesiunea la tronul englez a trecut, în chip controversat, de la Eduard Mărturisitorul la Harold, conte de Wessex. Succesiunea lui Harold, el însuși un anglo-danez, a fost contestată nu de unul, ci de doi rivali: Harald Hardrada al Norvegiei și Wilhelm, duce de Normandia. Cel din urmă a invocat, oarecum plauzibil, că decedatul Eduard, care era o rudă îndepărtată, îi promisese coroana. Hardrada a lovit primul, invadând Northumbria și cucerind York-ul. Însă a fost înfrânt și izgonit de către Harold în bătălia de la Stamford Bridge, din septembrie 1066.

După săptămâni de amânare, Wilhelm de Normandia a debarcat pe teritoriul care la vremea respectivă era Kent și l-a înfruntat pe Harold în bătălia de la Hastings, pe 14 octombrie 1066. Aici, disciplinata cavalerie normandă a obținut o victorie zdrobitoare. Harold a fost ucis și, în decurs de un an, Anglia se afla sub controlul lui Wilhelm. În ciuda unei rezistențe de scurtă durată în Anglia de est și în nord, Anglia a fost la fel de vulnerabilă în fața cuceririi normande pe cât fusese în fața cuceririi daneze. Cucerirea a fost marcată în formă narativă într-o tapiserie lungă de 70 de metri, fabricată în Anglia, însă expusă în Normandia, la Bayeux.

Wilhelm Cuceritorul (1066–1087) a fost încoronat de Crăciun, nu la Winchester, capitala saxonă, ci la Westminster, abația anglo-normandă a lui Eduard de lângă Londra. Deși limba Angliei era anglo-saxona, iar cea a administrației era latina, curtea Angliei, sub Eduard, vorbea deja și legifera în franceză. Deși cucerirea normandă este înfățișată în mod tradițional ca o bătălie între Franța și Anglia, ea a fost în egală măsură o luptă între doi descendenți vikingi, un eveniment care aparține istoriei europene și celei engleze.

Cucerirea lui Wilhelm nu s-a asemănat cu nici o altă cucerire. Baronii lui s-au opus expediției, considerând-o o aventură privată, străină de cerințele loialității feudale, însă el a obținut aprobarea ei de la papa Alexandru al II-lea, care i-a trimis un inel și drapelul papal. A spus că nu va dobândi doar supunerea englezilor, ci și că le va acorda supușilor săi întreaga avere anglo-saxonă, civilă și ecleziastică, pe care urma să o dobândească printr-un jaf de proporții al Angliei.

Wilhelm s-a ținut de cuvânt. În decurs de cinci ani, o proporție uluitoare de 95% din teritoriul englez de la sud de Northumbria era în mâinile normanzilor, un sfert din acest teritoriu fiind transferat Bisericii. Astfel a fost finanțat poate cel mai mare program de construcții pus în practică în Europa înainte de secolul al XIX-lea. Normanzii au demolat și au înlocuit aproape toate catedralele și abațiile saxone și au construit o rețea de castele și de orașe fortificate. În 1086 a fost constituit un registru cadastral, Domesday Book, de o amploare ce nu a mai fost întâlnită nicăieri altundeva în Europa până în secolul al XV-lea. În decurs de o generație, taxele erau colectate, înregistrate și verificate pe un bilanț contabil al vistieriei statului. Legea era aplicată de șerifi și de judecători prin intermediul curților cu juri. Normanzii nu mai erau năvălitorii sălbatici din nord. Deși Anglia și, în cele din urmă, Irlanda și Țara Galilor erau nominal colonii ale Normandiei, ele au devenit un stat-națiune centralizat în formă embrionară. Un secol mai devreme, Anglia făcuse

parte dintr-un imperiu scandinav. În 1066, era deja logodită cu Europa continentală.

Controversa investiturii lui Henric al IV-lea

Cel puțin într-o privință, Wilhelm s-a dovedit statornic. Știa cât de mult datora Romei pentru cucerirea lui, aceasta din urmă aprobând și reformarea de către el a disfuncționalei Biserici anglo-saxone. A răsplătit biserica normandă cu catedrale, abații și, mai presus de toate, cu pământ, însă aceasta a expus Biserica unor presiuni create de rolul ei tot mai puternic în viața seculară a Europei. Pe măsură ce imperiul ei spiritual se extindea, drumul a ajuns să i se intersecteze cu cel al conducătorilor locali și, inevitabil, a intrat în conflict cu ei. Din moment ce episcopiile și veniturile lor erau o sursă de patronaj local, chestiunea apartenenței acestui patronaj a devenit un subiect de dispută. Cine era, de fapt, Sfântul Împărat Roman?

Mișcarea monastică reprezenta de acum o forță majoră în interiorul Bisericii, una asupra căreia Roma putea cu greu să exercite un control regulat. Chiar și asceticii benedictini căzuseră pradă luxului și corupției. Rezultatul a fost apariția unor noi ordine monastice, clunisienii (910) și cistercienii (1098), care aveau să devină deopotrivă populare și o sursă de putere ecleziastică. Aceste ordine au construit la scară imperială. Clunisienii de secol al XII-lea din Burgundia se lăudau cu un număr fenomenal de 10 000 de călugări, răspândiți din Anglia până în Polonia și Palestina, în 1 450 de mănăstiri. Abația de la Cluny chiar a fost cea mai mare biserică a creștinătății occidentale până la reconstruirea Bisericii Sf. Petru, la Roma, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

În 1073 a fost ales papă un clunisian toscan pe nume Hildebrand, care a preluat și numele, și ambițiile lui Grigorie cel Mare, predecesorul lui din secolul al VI-lea. Doi ani mai târziu, Hildebrand, devenit Grigorie al VII-lea, a formulat o declarație politică intitulată *Dictatus papae*, atât de cutezătoare încât putea fi socotită o dovadă de megalomanie. Aceasta stipula supremația absolută, deopotrivă seculară și religioasă, a Bisericii

Romei. Papa putea să detroneze împărați, să numească și să transfere episcopi și să hirotonească preoți. Preoții urmau să fie celibatari. Principii trebuiau să sărute picioarele papei. În caz că era vreo îndoială, „Biserica Romană nu greșise niciodată și, așa cum mărturisește Scriptura, nici nu va greși vreodată”. Grigorie se vedea pe sine nu doar ca succesor al lui Carol cel Mare, ci și ca succesor al Romei Imperiale: *Quibus imperavit Augustus, imperavit Christus*, Acolo unde domnește Augustus, domnește Hristos. Dacă cineva nu era de acord, urma să fie excomunicat.

Evident că noul rege al Germaniei și Sfânt Împărat Roman, Henric al IV-lea (1056–1106), nu a fost de acord. Dintr-un rege copil, el devenise un conducător încăpățânat, dar viclean. Și-a petrecut mare parte din domnie luptând cu saxonii și slavii păgâni de dincolo de granița reprezentată de fluviul Elba, dar cel mai constant dușman al său a fost Grigorie. *Dictatus*-ul papei referitor la numirea episcopilor reprezenta un atac direct la adresa patronajului și a autorității lui Henric. În 1076, el a convocat o dietă compusă din episcopii locali și l-a depus oficial pe Grigorie din scaun.

Astfel a început „lupta pentru investitură”, un eufemism pentru ceea ce a avea să devină un conflict, deseori sângeros, între papalitate și moștenitorii imperiului lui Carol cel Mare. Regii germani nu își moșteneau automat coroanele, ci erau aleși de un colegiu de principii și episcopi, cunoscuți ca „electori”. Succesiunea se baza, de obicei, dar nu întotdeauna, pe moștenirea familială, fiind influențată de merit și de corupție. Faptul cu pricina i-a dat lui Grigorie posibilitatea, bazată pe amenințarea cu excomunicarea, de a exploata opoziția față de Henric în rândurile principilor și ducilor ce reprezentau electorii acestuia din urmă. Grigorie a condamnat „aroganța nemaiîntâlnită” a lui Henric și i-a absolvit „pe toți creștinii de legământul de fidelitate față de el”.

Drept urmare, mulți dintre susținătorii lui Henric s-au pierdut cu firea și i-au solicitat să-i ceară iertare lui Grigorie, care, la momentul respectiv, își avea reședința la Canossa, în Emilia. În 1077, Henric a capitulat. A pornit

spre Italia, iar la capătul vestitului „drum către Canossa“ s-a prosternat la poarta castelului lui Grigorie, „stând în picioarele goale în zăpadă, îmbrăcat în veșmântul de lână al penitentului“. A stat trei zile și trei nopți „gemând, plângând și implorând să fie iertat“. În cele din urmă, Grigorie a cedat și i-a îngăduit să primească sfânta împărtășanie. „A merge la Canossa“ rămâne o expresie germană ce semnifică pocăința extremă.

Pentru un bărbat ca Henric, o astfel de umilință nu putea să rămână nerăzbunată. În 1080, el a mobilizat temeinic o armată și s-a întors la Roma, unde a numit un antipapă și l-a detronat pe Grigorie. Grigorie a cerut ajutor de la vecinul său normand, Robert Guiscard al Siciliei, care a onorat solicitarea în 1084, prădând Roma, distrugând numeroase clădiri și masacrând mulți dintre cetățenii orașului. Henric s-a retras, iar puterea lui Grigorie a fost restaurată, însă Roma nu i-a iertat niciodată papei modul în care s-a întors. Terminat ca om, a murit un an mai târziu.

Domnia lui Henric a supraviețuit încă două decenii, însă lupta pentru investitură n-avea să se încheie odată cu moartea lui. În 1122, prin Concordatul de la Worms, s-a ajuns la un acord de compromis, ce stipula că numirile în funcții bisericești puteau fi făcute de către monarhi, însă „episcopii“ erau în mod oficial „investiți“, sau înscăunați, de către papă, cu însemnele cuvenite. A fost un compromis care a evidențiat lipsa de putere lumească a Bisericii. Concordatul de la Worms a însemnat recunoașterea suveranității statului secular și un moment de referință în procesul de formare a statelor. Contestarea Romei de către Henric l-a făcut pe Luther să-l omagieze, socotindu-l „primul protestant“.

6. BISERICA MILITANTĂ 1100–1215

Prima Cruciadă

În 1095, împăratul de la Constantinopol, Alexie Comnenul, s-a adresat papei de la Roma, Urban al II-lea, cu rugămintea de a rezolva Marea Schismă, deja veche de 40 de ani. Era disperat. Imperiul de Răsărit, nu Roma, era cel care se confrunta acum cu o amenințare „barbară”, venită de la noii stăpânitori ai Persiei și Turciei, selgiucizii. Sub presiunea acestora, imperiul său se micșorase atât de mult, încât ajunsese să se rezume doar la Grecia și la o fâșie nordică din Asia Mică. Pelerinii erau masacrați la Ierusalim, iar Alexie avea nevoie de soldați. Nu se știe dacă Urban a menționat de câte ori rugăminți similare, adresate Răsăritului de către predecesorii săi de la Roma, au rămas fără răspuns. În cadrul creștinătății, balanța puterii se modificase în mod clar.

Urban era politician. A văzut solicitarea ca pe un prilej de a duce mai departe viziunea lui Grigorie al VII-lea asupra papalității ca putere paneuropeană. Într-o predică din noiembrie 1095, rostită la Clermont, în Franța, el i-a răspuns lui Alexie prin chemarea întregii creștinătăți la cruciadă. Aceasta urma să salveze Bizanțul și să elibereze Ierusalimul creștin de sub ocupația necredincioșilor. Gâlcevile mărunte referitoare la investitură trebuiau lăsate deoparte atunci când se punea problema unui război pentru credință. „Cei ce s-au luptat împotriva propriilor frați și rude”, a spus Urban, „să lupte acum, cu vrednicie, împotriva barbarilor. Cei ce au fost tocmiți pentru câțiva arginți să-și câștige acum răsplata veșnică.” Sloganul, a spus Urban, era *Deus vult*, Dumnezeu o vrea.

Acesta a fost un demers de o cu totul altă amploare față de coalitiile convocate pentru a-i înfrunta pe huni, omeiazi sau maghiari. Elitele creștinătății erau invitate să-și uite de rivalitățile locale și să se unească, sub conducerea Bisericii, în slujba unei cauze colective. Urban și-a legat apelul de cultul faptelor de vitejie și al gloriei cavalierești. Războinicii lui Hristos trebuiau să se ridice deasupra dihoniiilor și a luptelor între clanuri

și să aspire la onoare, sfințenie și camaraderie. Aceștia au răspuns cu entuziasm, încurajați de o indulgență papală care le ierta toate păcatele.

În 1096, cel puțin patru armate cruciate au pornit la luptă din Europa. Prima care a plecat a fost o haotică „Cruciadă a poporului“, sub conducerea unui evanghelist francez charismatic, Petru Eremitul. Se estimează că acesta a condus în jur de 15 000 de țărani, unii dintre ei aventurieri, alții înfometați, care știau prea puțin încotro merg sau ce ar trebui să facă. Pe drum, cruciații lui Petru și alți indivizi care se aciuaseră pe lângă el au omorât mii de evrei în Renania, posibil un sfert din evreii din regiune. Au mers mai departe, săvârșind pogromuri similare în Ungaria, în mare parte în timp ce căutau de mâncare. Supraviețuitorii dezorientați au ajuns, în cele din urmă, la Constantinopol, unde au prădat din nou satele în căutare de hrană. Consternat, Alexie i-a împins înspre sud, unde, în octombrie, puținii rămași au fost masacrați într-o ambuscadă de către turci. După aceasta, nu s-a mai auzit de ei.

Celelalte armate, din Franța, Flandra, Germania și Italia, au călătorit mai confortabil pe mare, în jur de 35 000 de oameni strângându-se sub zidurile Constantinopolului în 1097. Motivele lor au fost subiectul unor ample dezbateri, ele constând într-un amestec de aventurism, speranță de câștig și evlavie autentică. Pe măsură ce înaintau în marș către sud, cruciații au fost slăbiți de căldură, boli și conflicte interne. Au cucerit Niceea și Antiohia, iar în 1099 au intrat în Ierusalim. Aici au săvârșit un alt omor în masă, de data aceasta ucigând populația musulmană a orașului, în timp ce pe evrei i-au șantajat. Până în acel moment, abia dacă mai rămăseseră 12 000 de cruciați. Ierusalimul a fost întărit cu o garnizoană și au fost întemeiate patru așezări creștine, inclusiv un „Regat“ al Ierusalimului. Au fost înființate colonii comerciale de coastă. Toate erau, evident, vulnerabile în fața contraatacurilor selgiucide.

A Doua Cruciadă

Timp de jumătate de secol, această aventură timpurie a imperialismului european a redeschis Levantul pentru pelerinajul creștin. Acesta era atât de periculos, încât la Ierusalim au fost întemeiate două ordine de cavaleri, Ospitalierii și Templierii. Primul urma să se îngrijească de sănătatea și de bunăstarea pelerinilor, iar al doilea, ce își avea reședința pe locul Templului lui Solomon, era un ordin militar, a cărui misiune consta în apărarea pelerinilor care parcurgeau drumul spre Ierusalim ce pornea de pe coastă. Ordinele au dobândit, de asemenea, susținători bogați, precum și o mistică ezoterică și fermecătoare. Ambele au supraviețuit expulzării de mai târziu a cruciaților din Orașul Sfânt. Templierii au devenit atât de bogați încât averea lor a fost confiscată de guvernul francez în secolul al XIV-lea, în timp ce Ospitalierii (astăzi Ordinul Cavalerilor de Malta) rămân, până astăzi, furnizori de servicii medicale de urgență în cadrul Ordinului Sfântului Ioan.

Papalitatea putea să lanseze o cruciadă, însă nu putea să o susțină. În 1144, prima colonie, aflată la Edessa, a fost ocupată de selgiucizi, iar restul coloniilor erau amenințate. În anul următor, o A Doua Cruciadă a fost convocată de papa Eugen al III-lea, fiind promovată prin „splendida ofertă” ce consta în indulgențe copioase pentru viața de apoi. Campionul acesteia a fost un agitator cistercian, pe nume Bernard de Clairvaux, care a pretins că se pricepea atât de bine la recrutat, încât oriunde ar fi mers, „cu greu mai putea fi găsit, ulterior, măcar un bărbat la șapte femei”. Regii Franței și Germaniei deopotrivă au promis armate, pe care aveau să le conducă personal. Și, ca să nu lipsească nimic, au fost declanșate, de asemenea, cruciade împotriva slavilor păgâni și a musulmanilor sarazini (sau mauri) din Spania.

Această A Doua Cruciadă a pornit în 1147 și s-a dovedit un fiasco. După ce au sosit în Levant, unde au constatat că Ierusalimul era creștin și că stăpânirea creștinilor aici nu era amenințată, cruciații au încercat să ocupe Damascul și au eșuat. Au suferit numeroase înfrângeri în fața turcilor, au căzut pradă luptelor intestinale și s-au retras spre casă. Cruciada iberică a fost mai rodnică. La momentul respectiv, aproximativ jumătate din

peninsulă – Léon, Aragon și Castilia – revenise deja creștinilor prin așa-numita *Reconquista*. Sudul, pe de altă parte, prosperase sub regimul uneori tolerant al califilor, care asigura coexistența musulmanilor, evreilor și creștinilor. În drum spre Mediterana, cavalerii englezi au debarcat la Porto, unde au fost de acord măcar să îl ajute pe regele Afonso al Portugaliei să recucerească Lisabona, în 1147, victorie celebrată ca unic succes al celei de-A Doua Cruciade.

Henric al II-lea și Becket

Cinci ani mai târziu, un prinț în vârstă de 18 ani din Anjou, pe nume Henric Plantagenetul, fiu și moștenitor al Matildei a Angliei, depunea jurământul de vasalitate la curtea franceză de la Paris. Era un tânăr roșcat, scund și gras, cu o privire pătrunzătoare și care pleznea de virilitate. Curând i-a sucit mințile fostei regine, în vârstă de 30 de ani, Eleonora de Aquitania, care domnea peste cea mai mare parte din sud-vestul Franței și care își condusese propria armată în timpul celei de-A Doua Cruciade. Căsătoria ei cu Ludovic al VII-lea al Franței, pe care îl ridiculiza spunând că „nu e rege, ci călugăr“, s-a sfârșit prin anulare. Două luni mai târziu, în toiul unui scandal care a captivat Europa, ea s-a căsătorit cu Henric, care ulterior a urcat pe tronul Angliei ca Henric al II-lea (1154–1189). Domeniile lor reunite cuprindeau nu doar Anglia, ci și o parte din Franța, mai mare decât cea deținută de Ludovic. Cuplul stăpânea un imperiu care se întindea de la dealurile Cheviot până la Pirinei.

În 1164, Henric a reînviat controversa investiturii prin promulgarea Constituțiilor de la Clarendon, care afirmau puterea sa asupra Bisericii Angliei și grăbeau deznodământul unei dispute în curs de desfășurare cu Thomas Becket, fostul lui prieten, acum arhiepiscop de Canterbury. Aducând aminte de Grigorie al VII-lea, Becket își amenința propriul rege cu excomunicarea din cauza numirilor făcute de acesta fără să-l consulte, inclusiv numirea propriului succesor. În 1170, relațiile erau atât de proaste încât Henric, la o cină în Franța, a rostit cuvinte traduse în diferite forme, dar al căror mesaj era „Cine o să mă scape de acest preot turbulent?“ Patru

cavaleri au navigat către Anglia, l-au găsit pe Becket și l-au ucis în catedrala din Canterbury.

Oroarea faptei, nu în ultimul rând profanarea sanctuarului, a scandalizat Europa, iar Henric nu a reușit să scape de responsabilitate. Asemenea lui Henric al IV-lea la Canossa, el s-a văzut silit să se umilească prin penitență. A copleșit cu privilegii Biserica și a demarat un program de-a dreptul nebunesc de reconstrucție a catedralelor și mănăstirilor. Pelerini din întreaga Europă s-au îmbulzit la sanctuarul de la Canterbury al lui Becket, bogat în minuni, catedrala fiind extinsă și reconstruită în noul stil „gotic” francez. Cultul lui Becket a fost celebrat până la Reforma engleză.

Barbarossa și A Treia Cruciadă

Contemporanul lui Henric, Frederic „Barbarossa”, conducătorul Germaniei (1152–1190), avea o personalitate diferită: era un cavaler calm, inteligent și frumos, aparținând tradiției cruciate, al cărui nume se trăgea de la barba lui roșie. El a urcat pe tronul german ca fiu al unui mariaj aducător de pace, încheiat între clanurile rivale Hohenstaufen și Welf. În Italia, replica acestor două clanuri rivale erau ghibelinii și guelfii, care susțineau Sfântul Imperiu Roman, respectiv pe papă. Dușmănia lor era deseori aprigă, fiind immortalizată de Shakespeare în *Romeo și Julieta* sub forma conflictului dintre familiile Montague și Capulet.

Barbarossa și-a propus să recupereze pentru Sfântul Imperiu Roman autoritatea diminuată de lupta pentru investitură dintre Henric al IV-lea și Grigorie. Aceasta presupunea câștigarea loialității puzderiei de mici conducători locali germani, precum și riscul de a reîncepe însăși lupta. Atunci când, în 1155, Barbarossa a sosit la Roma ca să fie încoronat Sfânt Împărat Roman de către papa Adrian, imediat s-a ajuns la o dispută, subiectul acesteia fiind cine cui ar trebui să-i sărute picioarele și cine cui ar trebui să-i ducă de căpăstru calul la intrarea în Roma. Noul împărat a reușit să-și armonizeze teritoriile suficient de mult pentru a putea să mobilizeze și să înarmeze o armată. Însă contradicția dintre autonomie și regalitate, în cadrul Sfântului Imperiu Roman, devenea tot mai clară.

Statele germane cu mentalitate independentă, precum și statele italiene disidente au reprezentat întotdeauna o amenințare la adresa autorității lui Barbarossa. În est, trebuia să se lupte cu vecinul său, Henric Leul Saxoniei. În Italia, a purtat cinci campanii împotriva orașelor din nord, Milanul revoltându-se frecvent. În interiorul Bisericii se înfruntau diferite facțiuni, fapt care l-a forțat pe Barbarossa să se poziționeze în conflict și să proclame, la un moment dat, un antipapă. În 1176, el a suferit o înfrângere grea în bătălia de la Legnano, fiind învins de o alianță formată din Veneția, Lombardia și Sicilia, și a ajuns la o nouă penitență imperială în fața papei. Faptul că abilitățile lui Barbarossa nu au reușit să conserve unitatea Sfântului Imperiu Roman ar putea să justifice concluzia că însuși conceptul era inerent disfuncțional.

Aceste dispute au fost întrerupte atunci când, în 1187, un nou lider musulman din Levant, un kurd pe nume Saladin, a eliminat practic, ca urmare a bătăliei de la Hattin, orice urmă de prezență creștină în Țara Sfântă. Ierusalimul a revenit sub stăpânire musulmană. Acest eveniment traumatic a aprins spiritele în Europa, declanșând o A Treia Cruciadă. Trei monarhi au ieșit în față: Barbarossa însuși, Filip al II-lea al Franței (1180–1223) și fiul lui Henric al Angliei, Richard Inimă de Leu (1189–1199). În 1189, toți trei au plecat spre Țara Sfântă. Contingentul german s-a deplasat pe cale terestră, pentru ca, pe parcurs, să i se alăture ungurii. Ceilalți monarhi au călătorit, mai confortabil, „la clasa I“, pe mare.

Pe drumul către Siria, s-a produs o catastrofă. Barbarossa, singurul comandant care ar fi putut să încununeze expediția cu succes, s-a înecat în timpul traversării unui râu din Turcia, fiind tras la fund de armură. Trupele lui consternate au încercat să-i îmbălsămeze trupul și să-l înmormânteze la Ierusalim, dar n-au reușit să facă nici una, nici alta. Restul Cruciadei a Treia a fost o repetare a celei de-a doua. Richard al Angliei, care s-a dovedit foarte iscusit pe câmpul de luptă, a avut câștig de cauză în 1191, atunci când după un asediu a cucerit Acra, care a rămas în mâinile creștinilor

pentru încă un secol, dar nu a putut să recucerească Ierusalimul. În cele din urmă, nu a fost în stare decât să obțină de la Saladin promisiunea de a le permite pelerinilor creștini să meargă la locurile sfinte. După trei ani de înfrângeri și de molime, cruciații au plecat spre casă.

Inocențiu al III-lea și cea de-A Patra Cruciadă

Dacă cruciații au reușit ceva, aceasta a fost generarea, în rândul națiunilor emergente ale Europei, sentimentului că aveau un scop comun. Popoare foarte diferite, obișnuite doar să se lupte între ele, s-au reunit și au cooperat sub egida Bisericii. Ca atare, sponsorii cruciadelor, papi care s-au succedat, au ajuns să fie întăriți chiar și de eșecurile lor. Autoritatea papală, concepută sub Grigorie cel Mare și Grigorie al VII-lea, și-a atins apogeul sub Inocențiu al III-lea (1198–1216). El a ajuns să ocupe scaunul papal la vârsta neobișnuit de tânără de 38 de ani, atunci când doi regi puternici, Henric al II-lea al Angliei și Barbarossa al Germaniei, erau morți, iar statele lor erau slăbite de dispute pentru succesiune. Inocențiu s-a autointitulat Vicar al lui Hristos și, în 1202, a încercat să joace cartea cruciadei pentru a recuceri Ierusalimul.

De data aceasta, monarhii Europei nu au răspuns. Cea de-A Patra Cruciadă a lui Inocențiu a fost un dezastru. Lipsit de bani, el a încercat să încaseze ceea ce a fost probabil prima taxă pe venit din Europa, limitată, în mod înțelept, la cler. Aceasta s-a dovedit a fi imposibil de colectat. Apoi, cruciada a fost deturnată de venețieni, care aveau bani, dar care nu aveau chef să-și compromită comerțul în Levant cu turcii. Le păsa prea puțin de Ierusalim, dar au fost încântați de oportunitatea de a-i scoate din Constantinopol, cu ajutorul mercenarilor normanzi, pe cei pe care îi numeau „greci“. O armată cruciată a pornit pe mare în 1202, mai întâi asediind rivala Veneției, cetatea Zara din Croația, pentru ca apoi să se abată spre Constantinopol ca să ajute, pentru o răsplată substanțială, la reîntronarea unui împărat detronat.

Lucrurile nu au mers deloc conform planului. Răsplata promisă nu a fost livrată, iar ca represalii, în aprilie 1204, cruciații au slăbit și au luat cu asalt

zidurile oraşului în care aveau să năvălească. Un nobil francez prezent la faţa locului a consemnat că „nu şi-ar fi putut imagina că putea să existe undeva în lume un loc atât de minunat, cu ziduri înalte, turnuri impunătoare, palate bogate şi biserici înalte... nu era nici un om îndeajuns de curajos cât să nu i se facă pielea de găină”. Cruciaţii au supus apoi acest oraş de vis la zile întregi de jaf şi distrugere. Au fost ucişi preoţi, au fost sfârâmate icoane, au fost dărâmate turnuri şi au fost violate călugăriţe, iar jumătate din oraş a fost incendiat. Oraşul care continua să fie cea mai mare aşezare al creştinătăţii a fost golit de toate comorile lui. Contele de Flandra a devenit noul împărat răsăritean, iar un nobil veneţian a fost făcut patriarh. Din punct de vedere conceptual, Marea Schismă era suspendată, iar Constantinopolul a fost declarat oraş latin.

Cea de-A Patra Cruciadă a părut un regres înspre vremurile banditismului viking. Ea a atras atenţia asupra faptului că preocuparea dominantă în regiunea mediteraneană estică avea de-a face mai puţin cu ceea ce se petrecea la Roma şi mai mult cu oportunităţile comerciale din Răsărit – independent de cine anume ocupa, pentru o perioadă sau alta, locurile sfinte. Negustorii din Genova şi Veneţia, aflaţi întotdeauna în competiţie, nu şi-au redus aria de acţiune, ci au extins-o, Constantinopolul reprezentând noua lor bază.

Când a ajuns la Roma vestea prădării oraşului, pe Inocenţiu l-a cuprins disperarea. I-a excomunicat pe cruciaţi, deplângând faptul că „săbii ce trebuiau să fie folosite împotriva necredincioşilor varsă acum sânge creştinesc”. Cruciaţii „nu cruţaseră nici religia, nici vârsta, nici sexul. Au săvârşit incest, adulter şi desfrânare sub ochii oamenilor.” Acuzaţia de incest era uimitoare, dar viziunea bizantină asupra Occidentului, ca spaţiu locuit de derbedei şi de barbari, şi-a găsit justificarea. Veneţienii au rămas în Constantinopol timp de jumătate de secol, furând minunata sa cvadrigă (care fusese adusă iniţial de la Roma) pentru a împodobi Catedrala Sf.

Marcu. Abia în 1261 au reușit bizantinii să se întoarcă în orașul lor și să repare pagubele – cu toate că nu au mai recuperat niciodată caii.

În ciuda acestui recul, încrederea în sine a lui Inocențiu a sporit. În 1209, l-a excomunicat pe regele Ioan al Angliei (1199–1216) pentru că a respins candidatul propus de el la funcția de arhiepiscop de Canterbury, prin aceasta punând întreaga Biserică engleză sub interdicție. Ioan a capitulat și a transformat practic Anglia într-o moșie a papalității. De asemenea, în 1209, Inocențiu a pornit o altă cruciadă, nu pentru suprimarea musulmanilor, ci pentru suprimarea catarilor albigenzi din sud-vestul Franței. Un nou ordin, cel dominican, a fost întemeiat pentru a le combate erezia, care susținea existența unui dualism ce împărțea lumea în bine și rău, oamenii fiind liberi să câștige mântuirea prin asceză.

Timp de vreo 40 de ani, catarii au rezistat atât în fața papei, cât și în fața monarhiei franceze, confruntându-se inclusiv cu anchetatori care au fost precursorii Inchiziției. În 1244, Montségur, fortăreața lor aflată în vârf de deal, a fost, în cele din urmă, cucerită și peste 200 dintre conducători au fost arși pe un rug enorm. Chiar și astăzi, locul continuă să aibă un aer lugubru. De atunci și până astăzi, istoricii și romancierii au fost fascinați atât de persecuția obsesivă a catarilor de către Biserică, cât și de presupusa lor comoară.

Al Patrulea Conciliu de la Lateran versus Magna Carta

Puterea lui Inocențiu se datora, în mare măsură, disputelor care aveau loc între monarhiile europene, la început de secol al XIII-lea, și subsecvenței slăbiciuni a acestora. Tensiunile au ajuns la apogeu în 1214, când o dispută teritorială ce avea în centru orașul Saint Omer, situat pe vechea graniță lotharingiană, a oferit o avanpremieră a luptelor ce aveau să urmeze. Conte de Flandra a încheiat, în nordul Germaniei, o alianță cu Ioan al Angliei și cu Sfântul Împărat Roman Otto al IV-lea. Lor li se împotriva Filip al II-lea al Franței (1180–1223), a cărui pretenție de a stăpâni orașul Saint Omer era contestată, dar susținută, *in absentia*, de către rivalul lui Otto la coroana imperială, un tânăr de 20 de ani numit Frederic de Sicilia

(mai târziu Frederic al II-lea). Cele două tabere s-au înfruntat în bătălia de la Bouvines, din 1214, unde Filip a ieșit victorios.

Bătălia a fost un dezastru pentru Ioan al Angliei, care a trebuit să accepte pierderea imperiului angevin moștenit de la tatăl lui, Henric al II-lea, și de la mama lui, Eleonora, imperiu care includea întreaga Normandie și întreaga Bretanie. În ce-l privea, Filip putea să se considere acum cu adevărat rege al celei mai mari părți din Franța. Anglia a fost cuprinsă de un război civil în care s-au înfruntat Ioan și baronii lui. Un an mai târziu, în 1215, în urma unei acumulări de nemulțumiri, a fost forțat să semneze o cartă în lunca Runnymede, lângă Windsor. Aceasta afirma drepturile baronilor și, din anumite puncte de vedere, ale tuturor oamenilor liberi, în fața autorității judiciare și executive a monarhului. L-a făcut pe rege să conceadă că nu puteau fi percepute impozite fără acordul unui consiliu regal format din 25 de baroni. A trebuit, de asemenea, să fie de acord „că nimănui nu îi vom vinde și nimănui nu îi vom refuza sau amâna dreptatea“. Toți bărbații aveau dreptul „să fie judecați drept de către egalii lor, în conformitate cu obiceiul pământului“. Era o declarație rudimentară a egalității tuturor bărbaților în fața legii. Nu pomenea de femei.

De îndată ce a semnat carta (numită mai târziu Magna Carta), Ioan a repudiat-o. Noul lui senior feudal, Inocențiu al III-lea, a dat și el un edict în care susținea că respectiva carte era „rușinoasă, josnică, ilegală și injustă“. Baronii înfuriați și-au afișat disprețul față de Roma prin invitația adresată moștenitorului tronului francez, viitorul Ludovic al VIII-lea, de a invada Anglia, de a-l da jos pe Ioan și de a deveni regele lor. Ludovic a făcut acest lucru în 1216, ocupând Turnul Londrei. A fost forțat să se retragă după ce Ioan a murit, mai târziu în acel an, iar trupele franceze au fost înfrânte la Lincoln și pe mare la Dover de către cei care luptau în numele fiului lui Ioan, Henric al III-lea (1216–1272), ce avea doar nouă ani și care va fi încoronat rege la Gloucester. La început, el a domnit sub protecția bătrânului sir William Marshal, un războinic vestit despre care se spunea că „dovedise“ 500 de cavaleri în turniruri.

Cât despre Inocențiu, acesta a pus în scenă punctul culminant al carierei sale. În 1213, a convocat 1 500 de delegați la Roma pentru cel de-al Patrulea Conciliu de la Lateran. Aceștia s-au adunat ca să discute sau, cel puțin, ca să aclame viziunea sa personală a unei biserici dominante și intolerante, dar totodată reformate și disciplinate. Conciliul a restaurat supremația papală asupra autorității civile și asupra clerului. A afirmat transubstanțierea, concepția potrivit căreia, în timpul Euharistiei, pâinea și vinul deveneau trupul și sângele lui Hristos. I-a proscris pe evrei ca fiind cetățeni de mâna a doua și a făcut apel la eradicarea ereticilor. Conciliul a avut grijă să pună capăt, de asemenea, unor practici juridice primitive precum procesele în care vinovăția era stabilită fie în urma luptei dintre părți, fie prin supunerea inculpatului la o „probă de foc“.

Decretele celui de-al Patrulea Conciliu de la Lateran au fost promulgate în 1216, la un an după Magna Carta a Angliei. Privind lucrurile din perspectiva istoriei ulterioare, aceste două documente domină zorii secolului al XIII-lea. Decretele lui Inocențiu au fost autocratice și superstițioase, definind un imperiu al credinței, aflat sub autoritatea unui singur om, atât în chestiuni religioase, cât și în chestiuni seculare. Era un imperiu al unei Rome renăscute, o constituție pentru întreaga creștinătate.

Magna Carta începea cu o recunoaștere a Bisericii, dar era cum nu se poate mai diferită. Era seculară, practică, individualistă și îi viza pe toți supușii regelui. Chiar dacă, în mare, reflecta echilibrul de putere specific pentru Anglia secolului al XIII-lea, a ajuns să fie considerată un text fondator al libertății civile și, astfel, o dovadă a excepționalismului englez. Oricum ai privi-o, ea oferă o viziune a societății medievale foarte diferită de cea a lui Inocențiu. Așa cum avea să scrie Kipling: „Și chiar și azi, când gloata sau monarhul cu îndrăzneală / Ale Angliei rânduiești nesocotesc / Murmură vântul și șoptind tresaltă / Trestiile de la Runnymede“.

7. ASCENSIUNEA STATELOR 1215–1400

Frederic al II-lea

Inocențiu al III-lea voia ca Europa creștină să fie un imperiu al spiritului aflat sub comanda sa. Dar, deși Europa putea să-și dedice sufletul unui singur stăpân, Biserica, trupul ei, se afla în slujba altora, regi și împărați. Între ei, cel puțin în Europa Centrală, se întindea puntea șubredă a Sfântului Imperiu Roman. Când cel de-al patrulea conciliu de la Lateran al lui Inocențiu s-a aplecat pentru scurt timp asupra chestiunilor seculare, l-a recunoscut pe Frederic al II-lea al Germaniei (1220–1250), în vârstă de 22 de ani, ca Sfânt Împărat Roman. Este greu de crezut că delegații îl cunoșteau pe omul pe care îl onorau.

Frederic, la fel ca bunicul său, Barbarossa, a fost o cometă ce a străfulgerat pe cerul medieval, fără să lase aproape nimic în urmă. Deși era german, s-a născut în 1194 în regiunea italiană Apulia, unde mama lui, în vârstă de 40 de ani, i-a dat naștere în văzul lumii, în piața unui oraș, pentru a risipi orice îndoieli cu privire la maternitatea acestuia. Avea sânge german și sicilian, iar Palermo a rămas locul lui preferat. A devenit rege al Germaniei la vârsta de doi ani și rege al Siciliei la trei ani. În plus, Inocențiu al III-lea a fost tutorele lui.

Tânărul a crescut, devenind puternic, inteligent și independent în tot ceea ce făcea. Vorbea șase limbi – latina, greaca, franceza, germana, araba și siciliana – și întreținea o curte cultivată la Palermo. A fost, de asemenea, un excentric în materie de religie, un epicurian care nu avea timp de pierdut cu papalitatea și edictele de nenumărate pagini ale acesteia. A scris o carte despre șoimărit, a avut o menajerie și a făcut experimente pe oameni, izolând, de exemplu, copii înainte să învețe să vorbească, pentru a vedea „ce limbă se vorbea în Grădina Edenului“. Frederic a fost, din toate punctele de vedere, un monarh „alternativ“. A fost permanent în conflict cu papii, unul dintre ei numindu-l „fiara care iese din mare“. În 1239, a fost excomunicat pentru că nu a dus la bun sfârșit o cruciadă, iar apoi din nou

pentru că a făcut acest lucru pe când era excomunicat. Această cruciadă, a șasea, a fost cea mai de succes de după prima, și în urma ei Frederic a fost proclamat, pentru scurt timp, ca rege al Ierusalimului. Nu a respins creștinismul în sine, ci mai degrabă Biserica – aceasta din urmă numindu-l Antihristul – și a murit călugăr cistercian. Și-a ales ca gărzi niște musulmani, ca să fie imuni la excomunicare în cazul în care ar fi trebuit să-l apere de asasinii papali.

Deși stilul excentric al lui Frederic i-a atras, cu o nuanță de ironie, porecla de *stupor mundi*, minunea lumii, cariera i-a fost măcinată de aceeași misiune ca a bunicului lui, aceea de a păstra unitatea periferiilor fragmentate ale imperiului. În 1266, el a emis Bula de Aur de la Rimini, autorizând ordinul prusac al Cavalerilor Teutoni să protejeze frontiera cu Polonia. Creat la origini pentru a-i ajuta pe pelerini la Ierusalim, ordinul era format din cavaleri recrutați din rândul negustorilor hanseatici din Lübeck și Bremen și a creat un stat militar-religios care avea să devină, mai târziu, Prusia Răsăriteană. Existau și alte așezări germane în Europa de Est, pe Volga și în teritoriile saxone din Transilvania, ale căror urme supraviețuiesc până în prezent. În 1231, Frederic a acceptat termenii Privilegiului de la Worms, acordându-le astfel și mai multă autonomie conducătorilor numeroaselor stătuțe ale Germaniei. Dar Frederic a trebuit, de asemenea, să cunoască obsesia predecesorilor săi cu privire la teritoriile italiene ale imperiului, ceea ce a dus la campanii complexe și lipsite de un rezultat clar. Dacă regii/împărații germani și-ar fi limitat atenția la Germania (de astăzi), istoria Europei ar fi luat o turnură foarte diferită.

Hoarda de Aur

În timp ce Frederic alterna între lupta împotriva supușilor lui și eliberarea acestora, Europa se confrunta cu o nouă invazie dinspre est. În 1240, teritoriile de dincolo de Dunăre au pătimit de pe urma reînceperii incursiunilor hune și maghiare. Mongolul Gînghis Han (a domnit din 1206

până în 1227), despre care se spunea că ar fi fost tatăl a 2 000 de copii, și al cărui nume înseamnă „Stăpânul Lumii“, și-a deturnat atenția de la cucerirea Chinei pentru a trimite spre Europa călăreți care au traversat aproximativ 6 500 de kilometri de teritoriu asiatic. La moartea lui Genghis Han, în 1227, succesorul lui, Ögedei, i-a ordonat lui Batu Han, comandantul armatei din Vest, să trimită o „Hoardă de Aur“ peste Volga și să ajungă până la „Marea cea Mare“, adică până la Atlantic.

Batu a invadat în 1236, măturând din calea lui orice forță care a încercat să-l oprească. În 1240, a prădat orașul rusesc Kiev. Un an mai târziu, a învins o armată compusă în principal din polonezi într-o bătălie ce a avut loc la Legnica, în timp ce o altă armată i-a zdrobit pe unguri și a ajuns până la Dunăre. Frederic a rămas surd la apelul ungarilor care i-au cerut ajutorul; doar a poruncit întărirea fortificațiilor de-a lungul frontierei boemo-austriece. La apogeul lui, Imperiul Mongol se întindea de la Marea Chinei până la zidurile orașului Praga, fiind unul dintre cele mai extinse imperii terestre create vreodată.

Mongolii, cunoscuți ulterior de către europeni drept tătari, nu intenționau să se stabilească undeva. Erau toleranți față de religii și nu își doreau decât tribut, făcându-i să plătească un preț teribil pe cei care refuzau să se conformeze. Orașe întregi puteau să fie masacrate pentru a servi drept exemplu pentru altele. Însă tătarii au inaugurat o nouă epocă a relațiilor și comerțului dintre Orient și Occident. Caravanelor europene le-a fost îngăduit să călătorească pe Drumul Mătăsii, iar preoți și cărturari au reușit să ajungă până în cele mai îndepărtate zone ale Chinei. Istoricul Daniel Boorstin, un admirator al tătarilor, consideră că Hoarda de Aur s-a remarcat prin „geniu militar, curaj personal, pricepere administrativă și printr-o toleranță religioasă ce nu a fost egalată de nici o dinastie europeană“.

Înaintarea tătară a încetat odată cu moartea lui Ögedei, în 1241, și retragerea bruscă a Hoardei de Aur în Mongolia, în așteptarea alegerii unui succesor. Incursiunile de mai târziu nu i-au mai extins niciodată

stăpânirea, chiar dacă jugul tătar a continuat să ceară tribut de la ruși până în secolul al XV-lea. Însă Rusia a fost traumatizată de noua sa vulnerabilitate în fața invaziilor. Kievul nu și-a mai recăpătat niciodată vechiul statut, iar Novgorodul și Moscova au devenit principalele orașe ale Rusiei.

La vest de Rusia, suedezii și Cavalerii Teutoni au folosit prilejul oferit de mongoli pentru a se extinde către est. O armată prusacă a purtat o campanie în 1242 pentru a-i converti pe ruși la catolicism. În condițiile în care tătarii se aflau în continuare la Dunăre, conducătorul rus, Aleksandr Nevski (1236–1263), a trebuit să-i înfrunte pe prusaci acolo unde se află astăzi granița estoniană. În Bătălia de pe Gheață, el i-a învins pe un lac înghețat, forțându-i să se retragă. Dimensiunea și semnificația acestei bătălii sunt puse astăzi sub semnul îndoielii, însă, pentru ruși, Nevski a intrat în legendă, fiind considerat salvatorul poporului său. Bătălia a fost pusă în scenă și glorificată în filmul epic al lui Eisenstein.

Henric al III-lea și nașterea parlamentarismului

Europa nu a dat dovadă de coerență defensivă în fața mongolilor. Țările nu reușiseră încă să genereze instituții politice sau militare care să asigure o continuitate a conducerii, iar liderii cu puterea sau charisma necesare pentru a coagula alianțe erau puțini. Biserica putea să unească, dar, așa cum demonstraseră cruciadele, nu putea să lupte sau să păstreze teritoriul cucerit. Visul lui Frederic al II-lea, un imperiu transcontinental din Sicilia până la Marea Nordului, s-a evaporat în 1250, la moartea lui. Papa Inocențiu al IV-lea și aliații săi au preluat controlul asupra sudului Italiei și au încercat să-l expulzeze din Sicilia pe fiul lui Frederic, Manfred. În 1254, chiar i-a oferit coroana siciliană lui Henric al III-lea al Angliei (1216–1272), dacă acesta era dispus să suporte costul expulzării lui Manfred. Inițial, Henric a acceptat oferta, dornic să pară un monarh european de stil nou. El avea o soție franceză puternică, Eleanor de Provence, și era entuziasmat de stilul excentric („decorat”, sau ornamentat) al arhitecturii franceze, pe care l-a folosit atunci când, cu mari cheltuieli, a reconstruit Abația Westminster. Dacă a avut un dezavantaj, acesta a fost lipsa banilor.

La fel cum un monarh medieval putea să arunce în luptă doar soldații pe care putea să-i recruteze din rândul susținătorilor săi, tot astfel el putea să cheltuiască doar banii pe care putea să-i stoarcă din rente și din impozitarea generală. Magna Carta i-a transmis clar tatălui lui Henric, Ioan, că o astfel de impozitare era posibilă doar cu acordul unui consiliu regal. Acest principiu a fost consolidat în 1259 prin Dispozițiile de la Westminster. Regele trebuia să convoace și să consulte un „parlament” compus din baroni și alți potentăți. Când Henric a încercat să obțină ceea ce reprezenta practic încuviințarea aventurii sale italiene, a fost refuzat.

Opoziția față de Henric a fost condusă de cumnatul lui, Simon de Montfort, conte de Leicester, născut în Franța. În contextul înrăutățirii relațiilor dintre rege și baronii lui, de Montfort a ridicat stindardul revoltei, luându-l prizonier în cele din urmă pe Henric după bătălia de la Lewes, din 1264. De Montfort i-a convocat apoi pe baroni, episcopi și pe cavalerii din provincii și, pentru prima oară, pe reprezentanții burgurilor, ca să se întâlnească la Westminster. A fost pentru prima oară când o asemenea adunare s-a întrunit fără a fi convocată de rege, ceea ce însemna practic că aceasta pretindea acum puterea suverană asupra regelui. Sesiunea a durat din ianuarie până în martie 1265, fiind mult prea polemică pentru ca adunarea să poată supraviețui. În cele din urmă, s-a dizolvat în mod haotic.

Baronii s-au divizat între susținătorii și oponenții de Montfort, care a fost, în cele din urmă, ucis în bătălia de la Evesham. Henric a fost urmat de fiul lui, Eduard I (1272–1307), un rege războinic care a luptat să-și extindă suveranitatea asupra Țării Galilor și Scoției. Însă Eduard a avut grijă să supună cererile de impozitare aprobării mai multor parlamente. Astfel s-a născut un concept puternic. Puterea statului nu stătea în voința monarhului, ci într-un contract încheiat între acesta și un consiliu alcătuit din cei mai importanți supuși ai săi, care discutau problemele statului după cum considerau de cuviință. Fantoma lui Clistene bântuia Westminster-ul,

așa cum bântuise trestile de la Runnymede. Adunarea lui de Montfort nu era singura din Europa – Spania avea Cortesul, iar Franța avea Parlamentul ei – dar a fost prima care a avut o putere reală asupra executivului, în principal datorită faptului că monarhii Angliei aveau încontinuu nevoie de bani pentru războaie.

Bonifaciu și papalitatea de la Avignon

Până la cumpăna dintre secolele al XIV-lea și al XV-lea, economia Europei ajunsese să furnizeze noi surse de bogăție. În Țările de Jos și în Italia, negustorii din Anvers, Gent, Genova, Milano și Veneția prosperau, în special de pe urma comerțului cu țesături, ce se desfășura pe axa nord-sud, și a comerțului cu mătăsuri și mirodenii, pe axa est-vest. Aceștia și-au construit propriile flote, iar finanțistii lombarzi, mai întâi la Siena, apoi familia Medici la Florența, și-au format abilitățile necesare pentru a gestiona și a împrumuta bani (de aici denumirea străzii Lombard din Londra). În timp ce bogăția colinelor engleze pline de turme de oi îi făcea pe baronii și reprezentanții burgurilor Angliei să prindă curaj sub domnia lui Henric al III-lea, pe întreg cuprinsul Europei, banul devenea un rival al religiei, ca vector de putere.

În Franța și Italia, banii alimentau mecenatul artistic și încrederea în noi forme de cultură. Italia de Nord a produs maeștrii ai literaturii și artei medievale târzii, precum poetul Dante (1265–1321) și romanticul Petrarca (1304–1374). Găsind inspirație în redescoperirea lui Cicero, Petrarca a scris că „după ce întunericul va fi risipit, nepoții noștri vor putea să se întoarcă la strălucirea pură a trecutului” sau, altfel spus, la strălucirea civilizației clasice. Acest concept al reîntoarcerii a dat naștere la ceea ce avea să se numească Renaștere. Pictorul Giotto (1267–1337) s-a îndepărtat de la stilul bizantin al maestrului său, Cimabue, și, în Capela Arena din Padova, a creat, în 1305, prima capodoperă a unui nou naturalism, o operă „proto-renascentistă”.

Până acum, aceste evoluții avuseseră un impact foarte mic asupra Romei, deja lipsită de autoritatea și de disciplina instituite de Inocențiu al III-lea.

În 1294, Bonifaciu al VIII-lea (1294–1303) a împins autocrația papală până la limita extremă, convocând cruciade și excomunicându-și dușmanii cu o lejeritate care lăsa impresia că astfel de acțiuni nu reprezentau decât rutina zilnică a Suveranului Pontif. A convocat o cruciadă împotriva clanului rival de la Roma, familia Colonna. A declarat anul 1300 „an sfânt” pentru a atrage pelerini la bazilica Sfântul Petru și a vândut tuturor indulgențe pentru viața de apoi. Au venit atunci, la Roma, o jumătate de milion de oameni. Dante l-a așezat pe Bonifaciu în al optulea cerc al iadului și a comparat mulțimile de pelerini de la 1300 cu o procesiune prin Infern. Turiștii de vară din ziua de astăzi ar putea înțelege această comparație.

Bonifaciu a interzis apoi tuturor bisericilor catolice și tuturor preoților să plătească taxe vreunui monarh fără consimțământul lui explicit. În 1302, a declarat că „pentru a dobândi mântuirea, fiecare om trebuie să fie supus al Pontifului Roman”, declarație pe care le-a aruncat-o în față suveranilor de pe întreg cuprinsul creștinătății. Chiar și francezii, vechi aliați de încredere ai papalității, au considerat că era prea mult. Franța se afla sub domnia lui Filip al IV-lea „cel Frumos” (1285–1314), care era hotărât să-și ridice țara din starea de mozaic compus dintr-o multitudine de ducate semiautonome. Provinciile care înainte fuseseră formal vasale ale Parisului urmau să fie de acum guvernate de agenți regali, epistați și vătafi. Parisul a devenit o adevărată capitală și scaunul autorității lui Filip. Acesta nu a îngăduit ca în Franța să se resimtă vreun ecou al înțelegerii din Anglia dintre monarhie și parlament.

Filip nu doar că a respins bula lui Bonifaciu, ci a mers mai departe. În 1303, a trimis agenți ca să ajute familia Colonna și să-l răpească pe papa în vârstă de 68 de ani, acuzându-l de o serie de nelegiuiri spectaculoase, printre care crimă, erezie, blasfemie, sodomie, simonie și, pentru ca lista să fie completă, vrăjitorie. Bonifaciu a scăpat și a murit la scurt timp după aceasta, iar, în 1305, Filip a reușit să impună un papă francez, pe gasconul Clement al V-lea (1305–1314), care, în chip înțelept, a socotit că era mai

bine să nu viziteze Roma. S-a stabilit mai întâi la Poitiers, iar apoi confortabil la Avignon, enclavă deținută de Sicilia – se spune că a ales Avignonul pentru a fi aproape de amanta lui, contesa de Perigord. Așa a debutat în 1309 primul pontificat de la Avignon, papalitatea de la Avignon întinzându-se pe o durată de 67 de ani, timp în care scaunul papal a fost ocupat de șapte pontifi.

Papa Clement a fost o creație a regelui francez, dar nu a reprezentat mai deloc un progres în comparație cu Bonifaciu. De la Avignon, s-a apucat să excomunicе orașele italiene unul după altul. A proclamat o cruciadă împotriva Veneției și chiar a sugerat ca venețienii luați prizonieri peste hotare să fie vânduți ca sclavi. Un cardinal italian declara „corabia lui Petru e zgâlțâită de valuri, năvodul este rupt”. Avignonul era „maica preacurviei, a desfrânării și a beției, plină de urâciune și de spurcăciune”. Biserica medievală îndrăgea proza în stil tabloid.

Filip avea nevoie disperată de bani. În 1306, l-a imitat pe Eduard I al Angliei, care în 1290 expulzase aproape toți evreii din Anglia și le confiscase averile. Victimele și-au găsit refugiul în Olanda și Polonia. Filip avea, de asemenea, datorii față de Cavalerii Templieri. În 1307, ca urmare a presiunilor sale, Clement a desființat întregul ordin, ai cărui membri au fost arestați și forțați, prin tortură, să mărturisească faptul că se făceau vinovați de erezie și de fapte imorale. Moșiile le-au fost date Cavalerilor Ospitalieri, dar restul bogăției i-a revenit lui Filip. În plus, au fost expulzați și bancherii lombarzi. Nu era nici prima, nici ultima oară când monarhia europeană se dovedea a fi inamica antreprenoriatului.

Războiul de 100 de Ani

Era puțin probabil ca Franța să aibă de câștigat de pe urma domniei autoritare a lui Filip. După moartea lui, în 1314, asupra ei a căzut blestemul unei lupte pentru succesiune. Trei fii regali și un nepot au murit, cu toții, fără a lăsa vreun moștenitor de sex masculin – cu toate că unul dintre ei, Ludovic al X-lea, a trăit îndeajuns de mult pentru a inventa

tenisul „adevărat“ (sau regal). Cu toate acestea, fiica lui Filip, Isabela, soția, văduva și probabil ucigașa lui Eduard al II-lea al Angliei, era cât se poate de vie. La fel era și fiul ei, Eduard al III-lea (1327–1377). Conform legii engleze, coroana franceză îi revenea acum ei, iar apoi lui. Conform legii franceze salice, care interzicea succesiunea feminină, coroana îi revenea mai îndepărtatei Case de Valois și, concret, lui Filip al VI-lea. Deși Isabela nu a emis personal pretenții la tron, fiul său cu siguranță a făcut-o. În 1330, băiatul în vârstă de 18 ani și-a asumat pe deplin tronul atunci când el și un grup de prieteni i-au îndepărtat pe regenți, dând-o jos pe mama sa și măcelărindu-l pe iubitul ei, Roger Mortimer.

Atât aristocrații englezi, cât și cei francezi își învățau fiii să privească războiul ca pe o aventură cavaleriească fermecătoare. Cufundați în legende arthuriene, Eduard și prietenii lui se îmbrăcau în veșminte de epocă, el având rolul de sir Lancelot, iar mama lui (de acum iertată) pe cel al Guineverei. Zilele treceau, activitatea obișnuită fiind turnirurile. Cronicarul francez Froissart a scris că „englezii nu își vor iubi și nu își vor onora niciodată regele dacă nu va fi victorios și un iubitor al armelor și dacă nu va purta război împotriva vecinilor lor“. Două dintre cele mai bogate și mai unite țări ale Europei aveau, de acum înainte, să se chinuie reciproc, timp de mai bine de un secol, pentru a satisface dorința de onoare războinică a tinerilor lor.

Războiul de 100 de Ani s-a desfășurat aproape în totalitate pe teritoriul francez. În afară de pretenția la tronul francez, motivația inițială din 1337 a lui Eduard a inclus o amenințare franceză la adresa porturilor Flandrei și, astfel, față de comerțul cu lână al Angliei. Prima victorie i-a revenit Angliei, în 1340, în urma bătăliei navale de la Sluys, desfășurată în largul coastei belgiene. În această bătălie au fost uciși 20 000 de francezi, cei mai mulți dintre ei săgetați în timp ce se zbăteau în apa mării. S-a spus că au murit atât de mulți încât până și peștii din Canalul Mânecii vorbeau franceză. Porturile flamande au fost astfel eliberate, ceea ce ar fi trebuit să elimine motivația conflictului.

În schimb, Eduard și-a continuat campania, invadând Franța și împingându-și trupele înainte, spre Paris, pentru a dobândi coroana revendicată. Bătălia de la Crécy, din 1346, a marcat o turnură decisivă în materie de tehnologie militară. Cavalerii francezi au descoperit că armurile lor foarte sofisticate erau ineficiente în fața arcașilor englezi (și galezi), care foloseau arcuri lungi, cu putere de propulsie și viteză de încărcare fără precedent. Linii întregi de cavaleri francezi călare au căzut sub norii de săgeți. Caii erau doborâți, iar călăreții, imobilizați aproape complet de armurile lor grele, erau uciși cu lovituri de ciomag la sol. S-a spus că au murit mai mult de 12 000 de francezi, prin comparație cu doar 100 de englezi.

În ciuda acestei victorii, Eduard a fost forțat să se retragă atunci când armata lui a fost lovită de boala profesională a războaielor franceze: dizenteria. S-a reîntors ca să asedieze orașul Calais, șase reprezentanți înfometați ieșind din oraș ca să-și ofere viețile în schimbul celor ale concetățenilor lor. Soția franceză a lui Eduard, Philippa, a intervenit pentru ei și, drept urmare, nu au fost uciși, ci luați ostatici, fiind immortalizați într-o sculptură de secol al XIX-lea de Rodin. Comerțul cu lână de la Calais a rămas în mâini engleze timp de două secole.

Războiul a căpătat o trăsătură de coșmar. Trupele engleze se lansau în fiecare an în raiduri de pradă, cunoscute drept *chevauchées*, în atacuri călare, a căror implicație era aceea că invadatorii trăiau din spolierea localnicilor care trăiau din agricultura de subzistență. Nordul Franței era distrus. Europa, la începutul secolului al XIV-lea, mai precis începând cu anii 1320, a intrat într-o perioadă de răcire puternică numită uneori „mica glaciațiune”. Iernile erau deosebit de reci și era foamete peste tot. Cu toate acestea, pentru baronii lui Eduard și omologii lor francezi, războiul era o distracție sezonieră, celebrată prin inventarea de către Eduard, în 1348, a Ordinului Cavaleresc al Jartierei.

Moartea Neagră și Wycliffe

În același an, Europa a fost lovită de o năpastă despre care se credea că vine din Răsărit și care răspândea moartea mai grabnic decât orice hoardă tătară. Moartea Neagră a fost o epidemie de ciumă despre care se spune că a fost răspândită de puricii purtați de șobolani – cu toate că această teză este contestată de unii autori care susțin că a fost vorba, de fapt, de antrax și de pneumonie. Epidemia a ucis nu mai puțin de o treime din populația lumii, iar, într-o Europă deja slăbită de foamete, este posibil să fi murit un procent chiar mai mare. Catastrofa a generat răspunsuri disperate. S-a spus că era pedeapsa lui Dumnezeu pentru o lume păcătoasă, vina fiind purtată papalitatea coruptă, biserica venală și, acolo unde era cazul, de evrei. În 1349, 2 000 de evrei din Strasbourg au fost masacrați peste noapte. Alte mii de evrei au fugit înspre Răsărit, fiind bine primiți în toleranta Polonie a lui Cazimir cel Mare (1333–1370).

Nimic nu putea să oprească războiul lui Eduard. În anii 1350, el și-a trimis fiii, pe Prințul Negru și pe Ioan de Gaunt, în obișnuitele campanii de jaf și masacre pe cuprinsul Franței centrale devastate de ciumă. Aceasta campanie a culminat în 1356 cu bătălia de la Poitiers, unde, la fel ca la Crécy, arcașii englezi au copleșit cavaleria franceză. Regele francez a fost luat ostatic, cerându-se o răscumpărare pentru el. În ciuda acestui fapt, Eduard nu avea resursele necesare pentru a înainta către Paris și cu atât mai puțin pentru a-l ocupa. Circumstanțele l-au forțat să se retragă și să semneze, în 1360, Tratatul de la Brétigny (sau Calais). Acesta recunoștea pierderea Normandiei și a provinciei Anjou, cedate de Ioan după bătălia de la Bouvines, cu toate că Eduard a reușit să reafirme suveranitatea engleză asupra Aquitaniei, din sudul Franței.

Bătălia de la Brétigny a pus capăt unei epoci în care clasa conducătoare din Anglia încă privea, peste Canal, spre rădăcinile ei ancestrale. Deși timp de trei secole își avusese reședința în Anglia, curtea engleză vorbise franceza și adoptase manierele și vestimentația franceze. Arhitectura ei se inspirase din Franța, iar clerul și cărturarii se deplasau cu ușurință până în Normandia și înapoi. Începând din 1362, toate documentele legale și parlamentare aveau să fie redactate în engleză. Comunicarea până atunci

facilă dintre cele două maluri ale Canalului Mânecii a încetat. Pelerinii mergeau mai degrabă la sanctuarul lui Becket de la Canterbury decât la Roma. A apărut un nou stil englez de arhitectură gotică – elegant, impunător, ulterior denumit „perpendicular” – vizibil în Vitraliul Crécy din Catedrala de la Gloucester, care este considerat în continuare cel mai mare vitraliu gotic din lume. La trei secole după cucerirea normandă, Anglia își recăpăta suveranitatea.

Moartea Neagră a modificat drastic termenii relației comerciale dintre stăpân și lucrător. Încercările de a impune legi care să-i împiedice pe meșteșugari să se mute și să-și crească salariile au eșuat. Marii proprietari au început să-și împrumuiască pământurile și să se specializeze pe recolte care erau vândute cu scopul acumulării de profit. O economie rurală de subzistență s-a transformat treptat într-una monetară. Nivelul de trai și productivitatea au crescut, în timp ce rentele obținute pe seama proprietăților au scăzut. Pentru Anglia de la sfârșitul Evului Mediu, lâna a devenit la fel de importantă cum avea să fie petrolul pentru Arabia secolului XX. O oaie de aur împodobește târgul de lână din Londra, care ulterior avea să devină bursa londoneză, iar Lordul Cancelar stătea în Parlament pe o pernă de lână. Corăbiile engleze făceau comerț cu Flandra și cu Liga Hanseatică. Marea Nordului era noua Mediterană.

Anglia care și-a recăpătat prosperitatea după Moartea Neagră a fost cel mai bine surprinsă în poemul epic al lui Chaucer, *Povestirile din Canterbury* (cca 1387). Cu greu s-ar fi putut găsi o operă mai diferită, atât din punct de vedere al spiritului, cât și din punct de vedere al conținutului, de *Infernul* lui Dante, scris cu o jumătate de secol înainte. Chaucer era străin de mitologia raiului și a iadului sau de închipuirile lugubre ale unei biserici superstițioase. Personajele lui, bărbați și femei, erau lumești, cinice, amuzante și curioase. Mai presus de toate, nu aveau nici un fel de respect față de ordinea bisericească sau statală instituită. Pelerinii lui Chaucer erau vestitori unei Renașteri engleze sau poate ai unei Reforme engleze.

Războiul francez i-a făcut pe englezi să privească papalitatea de la Avignon ca pe un pudel ținut în lesă de dușmanii lor. Loialitatea față de credința creștină era ceva, iar loialitatea față de Biserica Romei/Biserica Avignonului era cu totul altceva. Natura cultului s-a schimbat și ea. Pe parcursul secolului al XIV-lea, accentul slujbelor bisericești s-a mutat de la altar și de la Liturghia cântată în latină în spatele iconostasului. Credincioșii erau primiți în naosuri spațioase, luminate prin ferestre perpendiculare, unde mesajul biblic era interpretat din amvoane, în engleză, de către predicatori itineranți.

Dintre aceștia, cel mai renumit era un teolog de la Oxford, originar din Yorkshire, John Wycliffe (1320–1384), care s-a năpustit asupra bisericii în anii 1370. El a atacat îngăduința de sine și corupția clerului. A criticat icoanele, monahismul, transubstanțierea și venerarea sfinților. Scrierile lui, în latină și engleză, au căutat să pună capăt ierarhiei bisericești și înlocuirea ei cu „preoți săraci“. În timp ce Wycliffe și alții începeau să traducă Noul Testament în engleză, predicatorilor lui, cunoscuți ca lolarzi, li s-a poruncit să „aleagă din Sfintele Scripturi acele fraze tăioase... care să le consolideze secta și învățătura în fața poruncilor Sfintei Biserici“.

S-au spus multe despre Wycliffe ca strămoș al Reformei. Dar el a fost mereu un catolic și se considera pe sine un critic, nu un apostat. La apogeul popularității lui, se spunea că se bucura de sprijinul unei jumătăți din populația Angliei, cu toate că aproape toți adepții lui se găseau în sud și în est. Fapt și mai important, el avea simpatizanți și la curtea lui Eduard, printre aceștia numărându-se chiar fiul regelui, Ioan de Gaunt.

Orice speranță că Bătălia de la Brétigny ar fi putut să pună capăt războiului din Franța a fost spulberată de refuzul unui Eduard al III-lea îmbătrânit de a accepta termenii tratatului. În anii 1370, el i-a trimis înapoi pe Gaunt și pe Prințul Negru să jefuiască Aquitania și Gasconia, însă acum francezii, sub conducerea lui Carol al V-lea, evitau bătăliile. I-au lăsat pe soldații englezi, tot mai înfomețați și mai slăbiți de boli, să bântuie

prin pustietățile din centrul Franței. Atunci când, în 1376, Eduard, aflat pe patul de moarte, a convocat Parlamentul pentru a cere mai mulți bani, adunarea a cerut încetarea ostilităților.

Succesorul lui Eduard, Richard al II-lea (1377–1399), era prea puțin interesat să lupte cu Franța. În schimb, în 1381, a trebuit să se confrunte cu o criză fără precedent, o revoltă a țăranilor împotriva impunerii capitației, un impozit colectat de rege în încercarea de a evita parcimonia fiscală a Parlamentului. Revolta a fost înăbușită repede, dar în Franța au izbucnit revolte similare din același motiv: o forță de muncă redusă numeric de Moartea Neagră și ai cărei supraviețuitori căpătaseră, datorită legii cererii și ofertei, libertatea de a-și renegocia prețul muncii. Ciuma a schimbat fundamental structura de putere a Europei. A dus la un declin rapid al iobăgiei, cel puțin în vest. Aceasta a devenit mai severă în est, împiedicând astfel migrația forței de muncă.

Schisma apuseană

Pentru Franța, vestea păcii era cea mai bună cu putință. În 1376, papa Grigorie al XI-lea de la Avignon a decis că locul său era la Roma și a declarat că avea să ducă papalitatea înapoi unde îi era locul. Dar a murit la scurt timp după aceasta, iar succesorul lui, Urban al VI-lea, a fost imediat contestat. Clerul, care se simțea în continuare confortabil la Avignon, l-a respins pe Urban pe motiv că era napoletan, iar, în 1378, a recunoscut un pretendent francez, pe Clement al VII-lea, care a rămas în continuare la Avignon. Astfel, de acum erau doi papi. Creștinătatea care se divizase deja între Apus și Răsărit a fost divizată și mai mult de ceea ce a devenit cunoscut drept „schisma apuseană”. Aceasta a durat din 1378 până în 1417.

Criticile la adresa Bisericii formulate de Wycliffe în Anglia au început să aibă ecou în nordul Europei. Au fost auzite mai ales în Boemia, acum cea mai mare componentă a Sfântului Imperiu Roman. Regele ei, Carol al IV-lea (1346–1378), a devenit împărat și a extins dominația Boemiei de la Marea Baltică până la Dunăre. A atras la Praga negustori și cărturari

germani și a fost apreciat pe cuprinsul întregii Germanii pentru Bula sa de Aur din 1356, care făcea lejera autoritate imperială a lui Frederic și mai lejeră. A declarat oficial că „împărații romani“ nu trebuiau să intervină în sfera „libertăților, jurisdicțiilor, drepturilor, privilegiilor sau stăpânirilor principilor electori ecleziastici sau seculari“. A propus, de asemenea, ca acești electori să fie doar șapte la număr, patru principii și trei episcopi. Doar ei aveau să aleagă un rege german și, astfel, pe Sfântul Împărat Roman.

În 1402, învățăturile lui Wycliffe împotriva Bisericii au fost aduse de la Oxford la noua universitate a lui Carol de la Praga, unde au fost traduse și citite de la amvon de către un teolog, Jan Hus (1372–1415). „O Wycliffe, Wycliffe“, a spus, „vei tulbura inimile multora.“ Era puțin spus. Mesajul unei credințe personale în Hristosul biblic, în timp ce Biserica era văzută ca o instituție elitistă și coruptă, a reprezentat scânteia care a stârnit incendiul unei rebeliuni. Principalul subiect de dispută erau indulgențele.

Pe tot cuprinsul creștinătății, Biserica era considerată custodele lumii de dincolo. Orice păcate ar fi avut cineva în această viață, mântuirea în viața de apoi era o chestiune pe care credincioșii tindeau să o lase pe seama Bisericii. Imaginile raiului și iadului, ale sfinților, îngerilor și demonilor erau pretutindeni, Biserica trecând dincolo de conceptele tradiționale de păcat, pocăință și ispășire pentru a pretinde că doar ea putea să-l salveze pe credincios, în schimbul unei taxe. Pentru Hus, această idee de a plăti pentru „izbăvirea sufletului“ era o formă de impostură religioasă. El a spus: „Omul plătește pentru spovedanie, pentru Liturghie, pentru sfânta împărtășanie, pentru indulgențe, pentru molifta femeii ce a născut, pentru o binecuvântare, pentru înmormântări, pentru parastase și rugăciuni. Nu va fi cruțat... nici ultimul bănuț ascuns de o bătrână. Nemernicul de preot o să-l înhațe“.

Revizionismul lui Hus nu s-a bucurat de o popularitate universală. Universitatea lui a suferit de pe urma plecării în masă a cărturarilor

germani către Leipzig. Însă autoritatea Bisericii asupra creștinătății era supusă acum unui atac sistematic. Timp de secole, unitatea acesteia fusese conservată de o fraternitate continentală de preoți, cărturari, călugări și credincioși. Reformatorii puteau să fondeze un nou ordin monastic, cu binecuvântarea papei. Biserica era mai bogată decât oricare altă instituție și se pretindea stăpână peste mințile bărbaților și femeilor de pe întreg cuprinsul lumii creștine. Acum, această lume devenea din nou mai mică. În 1389, turcii otomani i-au învins pe sârbii slavi în bătălia de la Kosovopolje și au ajuns la mare distanță de Constantinopol, înspre vest, pătrunzând adânc în Europa balcanică. Acasă în Europa, schisma, diviziunile și corupția făceau ca Biserica să piardă din loialitatea și consimțământul maselor. Era foarte posibil ca Hus să reprezinte mai mult o fază trecătoare.

8. SFÂRȘITUL BIZANȚULUI 1400–1500

Sigismund: sfârșitul papalității de la Avignon

Biserica era conștientă de criticii ei. În 1409, un mare conciliu de episcopi s-a reunit la Pisa. Scopul era să găsească o soluție la schisma apuseană, de la care trecuseră deja 31 de ani, și să confrunte provocarea husitismului. Conciliul a fost drastic. În privința schismei, i-a depus pe ambii papi, și pe cel de la Roma, și pe cel de la Avignon, pe motiv că erau „eretici și schismatici“, și a numit un al treilea papă dintre ai săi, pe Alexandru al V-lea. Cum primii doi au refuzat să renunțe la scaunul papal, schisma a fost rezolvată prin faptul că acum erau nu doi, ci trei papi. După moartea lui Alexandru, survenită imediat după urcarea sa pe scaunul papal, conciliul l-a ales pe Ioan al XXIII-lea (1410–1415), un cardinal despre care se spunea că era un bandit local care „sedusese 200 de femei măritate, văduve și fecioare“, pe lângă „un număr alarmant de călugărițe“. La primul lui conciliu, Ioan a fost distras de o bufniță nebună care îi tot zbura prin față, lucru care, se înțelege, a fost văzut ca fiind de rău augur.

În acest moment crucial a apărut pe scenă un monarh abil, Sigismund, proaspăt încoronat ca rege al Germaniei și care urma să fie curând rege al Boemiei și, mai târziu, Sfânt Împărat Roman. A pus pe toată lumea în slujba găsirii unei soluții pentru schisma de la Avignon și calmării husiților, eventual prin convingerea Bisericii să accepte să se reformeze. În 1414, a propus reunirea unui nou conciliu la Konstanz, în Elveția, la care să participe 700 de teologi de pe tot întinsul Europei. Hus a fost și el invitat, Sigismund însuși promițându-i protecția. A fost un moment în care, sub o nouă conducere, Biserica Romano-Catolică părea să se pregătească să accepte lucrul de care mulți știau că avea nevoie, și anume să-și pună în rânduală casa aflată în dezordine.

Abia a început conciliul în 1415, că s-a și petrecut o nenorocire. Sigismund era plecat și conciliul și-a început activitatea prin arderea cerimonială pe rug a ereticului Hus. Această încălcare a garanției de protecție a inflammat sentimentele antipapale pe tot întinsul Boemiei, mii

de catolici germani văzându-se siliți să fugă din Praga. În urma unei rebeliuni a husiților, au izbucnit Războaiele Husite (1419–1434), care au durat 15 ani, incluzând și cinci cruciade, în care o coaliție catolică a luptat împotriva armatei boeme conduse de un general extrem de talentat, Jan Žižka. Acestea au culminat cu un compromis potrivit căruia Boemia se supunea Romei, dar i se îngăduia să-și păstreze credința husită. Praga s-a autoproclamat, pe bună dreptate, leagănul Reformei protestante.

La Konstanz, debaterile au degenerat într-o farsă. Papa Ioan a fost izgonit din conciliu și a căutat refugiu, deghizat în ajutor de grăjdar și cu ducați de aur cusuți în căptușeala hainei, pe lângă ducele de Burgundia. Conciliul l-a judecat în absență. Gibbon observa cu încântare: „Cele mai scandaloase acuzații au fost tănuite... Vicarul lui Hristos nu a fost acuzat decât de piraterie, crimă, viol, sodomie și incest“. Mai târziu a fost declarat ca antipapă și a fost norocos să moară în patul lui, mormântul fiindu-i sculptat de Donatello.

În 1417, conciliul lui Sigismund și-a încheiat cei trei ani de ședere pe malul lacului, atingându-și țelul principal. A detronat încă doi papi și a încoronat ca al treilea papă un cardinal din rândul puternicei familii romane Colonna, pe Martin al V-lea. El a primit ordin să se întoarcă la Roma, să restabilească papalitatea și să dea apoi raportul conciliului. Schisma de la Avignon luase sfârșit.

La Konstanz avusese loc o reformă importantă. Martin era acum subordonat conciliului, o inovație numită „conciliarism“. În afara faptului că a însemnat o deschidere către democrația instituțională, reforma a destrămat teza, susținută de la Grigorie cel Mare până la Inocențiu al III-lea, că papa avea o legătură exclusivă cu Dumnezeu. Această legătură se făcea acum prin conciliul Bisericii. Autoritatea acestuia provenea „direct de la Hristos; toată lumea, de orice rang și de orice condiție, chiar și Papa, trebuie să se supună [conciliului] în chestiuni ce țin de religie, de abolirea

schismei și de reformarea Bisericii lui Dumnezeu“. Papalitatea însăși a fost cea care a adoptat prima termenul de reformare.

Azincourt: victoria Angliei, înfrângerea Angliei

Dacă în Biserica Romano-Catolică părea să se instaureze o anumită ordine, în Franța se reinstala anarhia. Pe tronul Franței se afla Carol al VI-lea cel Nebun (1380–1422), dar domnia lui a fost contestată de două aripi ale dinastiei Valois, de Ludovic de Orléans și de Ioan de Burgundia. Ramura Orléans a dinastiei Valois avea întâietate, dar Ducatul Burgundiei, care se întindea din Țările de Jos până la Ron, era printre cele mai bogate provincii din Europa. Negustorii din Bruges și Anvers îi întreceau acum în bogăție pe cei din nordul Italiei. În 1412, ducele de Berry a comandat o lucrare artistică magnifică, în stil gotic târziu, *Les Très Riches Heures*, iar, în anii 1420, Jan van Eyck și Rogier van der Weyden realizau picturi de o naturalețe și de o forță pline de intensitate.

Ceea ce ar fi putut să fie un simplu război pentru succesiunea franceză a fost complicat prin decizia noului rege englez, Henric al V-lea (1413–1422), de a reînnoi pretenția lui Eduard al III-lea la tronul Franței. A fost un gest calculat și cinic, menit să-i sprijine legitimitatea, având în vedere uzurparea tronului de către Henric al IV-lea și posibila asasinare a lui Richard al II-lea. Înainte să plece în Franța, Henric și-a construit în 1415 o capelă magnifică în interiorul Abăției Westminster și și-a afirmat întâietatea mutând mai departe mormintele predecesorilor săi Plantageneti. După ce a trecut Canalul Mânecii, s-a aliat cu burgunzii și s-a luptat cu regele francez și cu cei din ramura Orléans pe câmpul de luptă de la Azincourt. Cavaleria franceză a ignorat și de această dată lecția înfrângerilor anterioare. Arcașii lui Henric au repetat masacrele de la Crécy și de la Poitiers. Armata franceză, de aproximativ 30 000 de soldați, a fost nimicită de armata engleză, ce număra doar 12 000 de soldați. Victoria de la Azincourt a fost ovaționată euforic în Anglia – și, mai târziu, transpusă de Shakespeare în drama *Henric al V-lea*.

A mai durat cinci ani până când Henric a reușit, în sfârșit, să învingă forțele franceze din nordul Franței. La încheierea Tratatului de la Troyes, în 1420, Carol I-a numit pe Henric succesorul lui la tronul Franței, iar, în decembrie, Henric a fost primul rege englez care a intrat în Paris. Acolo s-a căsătorit cu fiica lui Carol cel Nebun, Caterina. Din această căsătorie s-a născut un fiu, viitorul Henric al VI-lea al Angliei, care a moștenit boala mintală a bunicului pe linie maternă. Domnia lui Henric nu a apucat să fie pusă la încercare, căci el a murit de dizenterie peste doi ani. Carol a murit și el tot atunci, micul Henric rămânând moștenitor al ambelor tronuri. Pretenția lui la tronul Franței a fost numaidecât contestată de delfinul Carol.

Previzibil, războiul a reînceput, trenând până în 1429, când s-a petrecut un incident în tabăra franceză, în timpul asediului englez al orașului Orléans. O țărancă în vârstă de 17 ani, pe nume Ioana d'Arc (d'Arc era porecla tatălui ei) a fost adusă pe furiș în fața delfinului, posibil prin uneltirile unor curteni. Având o personalitate charismatică, ea a spus că auzise voci care îi porunceau să-i conducă pe francezi spre victoria de la Reims. Crezând că fata era sfântă și îmbrăcând-o în armură, armata franceză reînsuflețită a spart asediul englezilor și a primit sfatul Ioanei de a porni în marș asupra orașului Reims. Aici Carol al VII-lea a fost încoronat ca rege al Franței (1422–1461). Ioana a fost prinsă mai târziu de burgunzi și dată pe mâna englezilor, care au judecat-o și au ars-o pe rug pe motiv că era slujitoarea diavolului. Mai târziu, a fost declarată sfântă.

În 1435, Burgundia a schimbat tabăra și s-a alăturat cauzei lui Carol, dezertare care a fost suficientă pentru a pune capăt speranțelor Angliei de a stăpâni Franța. Peste două decenii, în 1453, în bătălia de la Castillon, lângă Bordeaux, francezii au folosit noua invenție, praful de pușcă, și au tras cu ghiulele în arcașii englezi, pe care i-au nimicit. În cele din urmă, Anglia a fost scoasă afară din Franța, păstrându-și suveranitatea numai asupra portului Calais. Un secol de conflicte se scursese și se încheiase cu

un eșec. Istoria engleză tinde să uite de Castillon, păstrând în memorie numai victoria de la Azincourt.

Sfârșitul Marii Schisme

Misiunea pe care o avea în față noul papă, Martin, după ce se întorsese la Roma în 1420, era aproape imposibilă. Orașul era o ruină. Populația se ridica la numai 25 000 de locuitori și pe străzi hoinăreau lupii. Contrastul cu orașele comerciale înfloritoare din nordul Italiei era puternic, palatele acestora din urmă umplându-se de artiștii din perioada timpurie a Renașterii. Florența își începea epoca de aur, sub guvernările consecutive ale membrilor familiei de Medici. La fel, familia Sforza din Milano și dogii Veneției erau patroni entuziaști ai artelor. Sosind la Roma, Martin a făcut tot ce a putut ca să concureze cu aceștia. I-a invitat pe Pisanello, Gentile da Fabriano și Masaccio să înfrumusețeze noi palate și biserici.

În 1431, un nou conciliu s-a reunit la Basel pentru a discuta despre autoritatea papalității, dar Martin nu mai era în viață acum și puțini au participat. Succesorul său, Eugen al IV-lea (1431–1447), a ignorat cu totul conciliul și a convocat un altul în 1438 la Ferrara, mutat mai târziu la Florența. Acesta s-a reunit pentru a discuta despre posibilitatea de a pune capăt Marii Schisme cu Constantinopolul și despre alte chestiuni referitoare la Reformă. Dat fiind că unii delegați au refuzat să plece din Basel, acum erau două concilii și, din nou, doi papi.

Toate acestea s-au schimbat odată cu sosirea la Ferrara a conducătorilor din Bizanț – inclusiv a împăratului răsăritean și a patriarhului Constantinopolului – care au cerut să se pună capăt schismei și, ceea ce era mai presant, au cerut ajutor împotriva turcilor otomani. Bizantinii au adus cu ei în jur de 700 de servitori, dintre care mulți nu aveau absolut nici o intenție să se întoarcă acasă. Împăratul, care suferea de gută, a trebuit să fie purtat pe o lectică, slujitorii lui fermecându-i pe cei adunați cu veșmintele lor lungi și cu bărbile mari. Negocierile înaintau încet. Au avut loc dispute inițiale asupra primatului papal și asupra chestiunii dacă discuțiile trebuiau consemnate în latină sau în greacă. Delegații s-au

aruncat apoi în disputa asupra dogmei privind *filioque*, pacostea schismei inițiale din 1054, dispută care se concentra asupra întrebării dacă Hristos era pe același plan cu Dumnezeu sau era cumva inferior. În acest moment, patriarhul Constantinopolului s-a păbușit și a murit.

1. (*sus*) Harta lumii așa cum era cunoscută de vechii greci, realizată de Hecateu, cca 500 î.Hr.

2. (*dreapta*) Perfecțiunea formei umane – tors de bărbat, Milet, secolul al V-lea î.Hr.

3. (*dreapta*) Pericle, figură importantă a Antichității grecești, cca 430 î.Hr.

4. (*jos*) Acropole, simbolul Epocii de Aur a Atenei, cu Partenonul

5. Monedă cartagineză, posibil cu portretul lui Hannibal și un elefant

6. Probabil primul portret al lui Hristos ca păstor, din catacombele romane, secolul al III-lea

7. Inima imperiului – ruinele
Forumului Roman în secolul al
XVIII-lea, de Piranesi

8. Constantin cel Mare,
primul împărat creștin,
306-337

9. Întâlnirea dintre papa Leon, slujit de îngeri și apostoli, cu Attila Hunul, 452

10/11. Ultimul suspin al imperiului – Iustinian (stânga) și soția sa, Teodora, mozaic din Ravenna, cca 547

12. (*dreapta*) Carol cel Mare,
rege al francilor și primul
Sfânt Împărat Roman,
768–814

13. (*jos*) Splendoarea
europeană a Islamului –
Marea Moschee din
Cordoba

14. Moartea regelui Harold al Angliei la Hastings, 1066, din Tapiseria Bayeux

15. (stânga) Cap de dragon gravat din corabia funerară vikingă Oseberg, 834

16. (dreapta) Brutalitate vikingă – detaliu din manuscrisul medieval islandez Flateyjarbók

17. (sus) Primul asalt cruciat asupra Ierusalimului, 1099

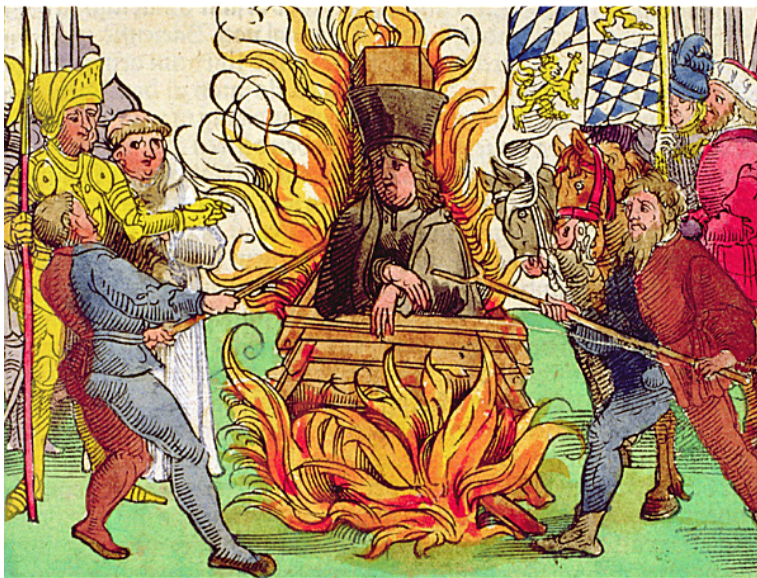
18. (sus stânga) Biserica față în față cu statul – Becket în dispută cu Henric al II-lea
19. (dreapta) Biserica triumfătoare – papa

Inocențiu al III-lea

20. Moartea Neagră bântuie Europa - Tournai, Franța, 1349

21. Arderea lui Jan Hus la Conciliul de la Konstanz, 1415

22. Abundență burgundă – Luna octombrie, în *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*

23. Căderea Constantinopolului în fața turcilor, 1453

24. Roma renascentistă – *Chemarea Sfinților Petru și Andrei* de Ghirlandaio, Capela Sixtină, 1481

25. Johannes Gutenberg, primul care a tipărit Biblia în 1455

26. Isabella de Castilia, monarhul catolic, pacostea ereticilor, cca 1490

27. Girolamo Savonarola, instigator al rugului deșertăciunilor, 1494–1498

28. Martin Luther, maestrul Reformei

29. (jos) Europa își întinde aripile spre sud și spre vest – portul Lisabona, 1542

30. Carol al V-lea al Spaniei, Sfânt Împărat Roman, 1519–1556

31. Francisc I al Franței, 1515–1547

32. Henric al VIII-lea al Angliei, 1509–1547

33. Soliman Magnificul al Turciei, 1520–1566

34. Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu, Franța, 1572

35. Caterina de Medici, una dintre cele trei femei care au condus Franța în secolul al XVI-lea

36. Parisul „merită o mesă” – Henric al IV-lea al Franței, 1589–1610

37. Defenestrarea de la Praga, 1618

38. Spânzurătoarea – ororile Războiului de 30 de Ani, 1618–1648

Până la urmă, s-a căzut de acord asupra unui Decret de uniune, care respecta aproape în totalitate condițiile impuse de Roma, iar Eugen a putut să se întoarcă la Roma, în 1443, ca lider triumfător al unei creștinătăți aparent unite. În plus, ceea ce mai rămăsese din conciliul de la Basel a fost excomunicat. Când s-au întors la Constantinopol, delegații bizantini au fost acuzați de trădare, dar orașul nu prea avea vreme pentru evenimentele care se petreceau în îndepărtata Italie. Avându-i pe bulgari și pe otomani la porțile sale, Constantinopolul nu-și dorea decât să primească ajutorul navelor apusene. În 1443, s-a format, într-adevăr, o armată alcătuită din soldați unguri și din Balcani, în scopul luptei cu turcii, condusă de generalul ungur Ioan Huniade, în mare parte pe propria lui cheltuială. Dar, cu toate că Huniade a înaintat cu succes în jos pe Dunăre, unitatea armatei lui a dispărut curând, iar el a fost înfrânt de otomani în bătălia de la Varna. Roma a considerat că își îndeplinise promisiunea.

Peste patru ani, Eugen a murit și a fost urmat de Nicolae al V-lea (1447–1455). Acesta era un intelectual sofisticat și, în timpul scurtei lui domnii, a încercat să restaureze demnitatea Romei și a papalității, lucru care i-a câștigat titlul de prim-prelat al Renașterii. S-au reconstruit zidurile orașului, precum și principalul apeduct care transporta apă până la ceea ce este acum Fontana din Trevi. Nicolae a planificat reconstruirea bazilicii San Pietro în stil clasic, care a fost realizată de Leon Battista Alberti. A invitat învățați din Răsărit și se spune că el cunoștea „toți filosofii, istoricii, poeții, cosmografii și teologii”. Vaticanul a creat atunci cea mai mare bibliotecă clasică după cea din Alexandria, „spre avantajul comun al învățaților, o bibliotecă având toate cărțile scrise în latină și în greacă”.

S-a hotărât ca anul 1450 să marcheze un jubileu, promițându-se indulgențe care au atras la Roma 100 000 de pelerini. Doi ani mai târziu, regele habsburg al Germaniei, Frederic al III-lea, care conducea prin căsătorie și Austria, Ungaria și Burgundia, a reînviat tradiția pierdută a încoronării la Roma ca Sfânt Împărat Roman. El a început călătoria din

Austria, cu mare pompă și cu vreo 2 000 de slujitori. De asemenea, s-a căsătorit cu Eleonora, fiica regelui Portugaliei, care a devenit împărăteasa lui. O mare frumusețe, ea refuzase o ofertă de căsătorie din partea delfinului Franței, întrucât astfel ar fi ajuns numai regină, iar ea dorea să fie împărăteasă. Pentru o scurtă perioadă, Sfântul Imperiu Roman a părut să fie și sfânt, și roman, și imperiu. Habsburgii aveau să rămână loiali Romei timp de trei secole și jumătate.

Căderea Constantinopolului

Veselia nu a durat mult. În timp ce Roma sărbătorea reunificarea creștinismului, Constantinopolul își trăia sfârșitul. În 1453, sultanul otoman Mehmed al II-lea (1451–1481), în vârstă de 21 de ani, a asediat orașul, trăgându-și navele pe uscat până la Bosfor și încercuind o parte dintre fortificațiile bizantine. Mașinile de asediu au fost pregătite și a început asaltul asupra zidurilor cândva invincibile. Mehmed a folosit singura armă în fața căreia aceste ziduri de apărare erau vulnerabile, tunurile, inclusiv un monstru de opt metri care putea să tragă o ghiulea la distanța de un kilometru și jumătate. Ambasadorii au stăruit pe lângă împăratul Constantin al XI-lea să predea orașul, căci nu se arăta nici urmă de ajutor roman, iar Mehmed promisese că orașul nu avea să fie jefuit și că avea să beneficieze de protecție. În mod inexplicabil, Constantin a refuzat. Armata lui Mehmed a intrat în oraș pe 29 mai, la miezul nopții, și l-a supus la violuri și jafuri timp de trei zile. Mehmed și-a așezat tronul sub marele dom al Sfintei Sofia, pe care a transformat-o în moschee, așa cum a rămas până astăzi.

Un vlăstar al Imperiului Roman care supraviețuise timp de o mie de ani a cunoscut un sfârșit brusc. Tradiția romană și elenistică, al cărei custode fusese, a ajuns acum în exil, în orașele din nordul Africii, sau a renăscut în Roma renașcentistă. Atena a fost cucerită de Mehmed în 1458, iar restul Greciei în 1460. Marea Egee nu se mai afla demult în inima Europei, ci era acum un lac otoman. Apărătorul cel mai pasionat al Bizanțului, Steven Runciman, își încheia necrologul astfel: „O civilizație a fost rasă de pe fața pământului în mod irevocabil. Ea lăsase o moștenire glorioasă în știință și

în artă; ridicase țări întregi din barbarie, iar pe altele le șlefuiseră... Strălucirea vie, interesul și estetismul grecilor, stabilitatea mândră și competența administrativă a romanilor, intensitatea transcendentă a creștinilor răsăriteni, toate acestea, care alcătuiau o masă fluidă sensibilă, au pierit acum.“

Blestemul Bizanțului, și anume poziționarea lui la marginea Europei, îi dăduse cândva forță. Acum nu mai era în măsură să se folosească de poziția sa de centru comercial și cultural ce făcea legătura între Apus și Răsărit. Negustorii italieni ajunseseră să domine această activitate, mai cu seamă după A Patra Cruciadă. Chiar și Bettany Hughes, care a făcut elogiul Bizanțului în modernitate, recunoaște că marele oraș al lui Constantin a fost mereu „și al nostru, și al altora... nu este locul unde Răsăritul întâlnește Apusul, ci locul unde Răsăritul și Apusul se privesc mult și cu dor“. Veștile despre prăbușirea vechiului său rival au traumatizat Roma. Creștinătatea suferise un regres chiar în momentul reconcilierii sale. Un rival cunoscut dispăruse, o parte din sufletul ancestral al Romei fusese distrusă.

Însă nu toată lumea a plâns. Când refugiații creștini au fugit din Constantinopol, luându-și cu ei bibliotecile și alte comori, corăbiile care i-au dus către vest s-au întors încărcate cu negustori genovezi și venețieni, nerăbdători să facă comerț cu victoriosul Mehmed. O înțelegere între genovezi și Mehmed a fost parafată la numai două zile după jefuirea orașului. Orașele din nordul Italiei au intrat acum într-o perioadă de înflorire. Mantova a cunoscut geniul lui Mantegna (1431–1506), iar Giovanni Bellini (1430–1516) și Vittore Carpaccio (1465–1520) au celebrat strălucirea Veneției, cel din urmă cu o însuflețire și un umor ce evocă societatea plină de culoare din vremea lui, la fel cum avea să facă mai târziu familia Brueghel în Olanda.

Papa Nicolae a încercat să stârnească entuziasmul pentru o nouă cruciadă împotriva lui Mehmed, dar nu a găsit doritori. Căderea Bizanțului

confirmase statutul Romei de capitală spirituală a creștinătății. Sub Eugen și Nicolae, papalitatea își reafirmase primatul asupra conciliariștilor de la Konstanz și Basel. Reformarea Bisericii dăduse roade, dar a fost lăsată de izbeliște. Sixt al IV-lea (1471–1484) a fost un altfel de papă. Și-a depășit predecesorii în materie de nepotism – numind „nepoți” adolescenți pe post de cardinali – și i-a egalat în materie de extravagănță. Renașterea a pus cu adevărat stăpânire pe Roma. Sixt a transformat străduțele medievale în bulevarde. A triplat dimensiunile bibliotecii Vaticanului. Capela Sixtină, numită astfel după el, a fost decorată de Botticelli, Ghirlandaio, Perugino și de alți artiști împrumutați de la familia de Medici din Florența. Descoperirea, în preajma anului 1480, a vestigiilor vilei lui Nero, Domus Aurea, a făcut senzație printre artiști, care au coborât în sălile multă vreme ascunse ca să se minuneze de frescele clasice.

Rusia și A Treia Romă

Căderea Bizanțului a deschis câmpiile sud-est europene pentru expansiunea otomană și a creat un nou echilibru de putere în regiune. Regatul polono-lituanian fusese unit în 1386, odată cu convertirea la catolicism a ultimului regat păgân din Europa, Lituania. Însă atitudinii agresive a cavalerilor teutoni din Prusia Răsăriteană i s-a pus capăt abia după bătălia eroică de la Tannenberg (sau Grunwald) din 1410. Comerțul baltic s-a extins acum cu repeziciune, iar uniunea polono-lituaniană a devenit, pentru scurtă vreme, cel mai mare stat, ca dimensiune, din Europa, întinzându-se de la Marea Baltică până la Marea Neagră. Dincolo de ea, și oarecum dincolo de hotarul european, vechea Rusie încă se zbătea, ca ținut ortodox, prinsă între Regatul Polono-Lituanian catolic la vest, tătari la est și otomani la sud.

Domnia lui Ivan cel Mare (1462–1505) a permis, în sfârșit, Moscovei să realizeze ceea ce istoricii ruși au numit „adunarea ținuturilor rusești”. Novgorodul a fost adus sub călcâiul Moscovei de către Ivan în 1478. Acesta a reînviat apoi visul lui Vladimir de a deveni ocrotitorul creștinătății răsăritene și de a face din Moscova „noua Romă”, poziție rămasă vacantă

după căderea Constantinopolului. În 1472, Ivan s-a căsătorit cu Zoe Palaiologhina, nepoata ultimului împărat bizantin, care l-a încurajat să-și aranjeze orașul, în toate privințele, după asemănarea vechiului Constantinopol. El a invitat arhitecți străini să reconstruiască Kremlinul și să ridice biserici în țara lui. A adoptat ca emblemă vulturul imperial bicefal. Chiar și titlul de țar, pe care și l-a luat, era derivat din Cezar.

În 1476, Ivan a încetat să mai plătească tribut hanilor tătari. După patru ani, a ținut piept unui atac punitiv în marea luptă de pe râul Ugra, când o armată tătară a văzut forțele adunate de Ivan și a hotărât să se întoarcă. Nu a mai putut să o facă. Dintre bastioanele răsăritene ale creștinătății, Constantinopolul căzuse, dar Moscova a supraviețuit. Activitatea comercială a continuat pe marile fluvii rusești, la nord către porturile hanseatice de la Marea Baltică, iar la sud către Marea Neagră. Dar Rusia nu a cochetat cu Renașterea, nemaivorbind de forțele religioase reformatoare care se ridicau prin ținuturile cu populație vorbitoare de limbă germană. Hanii tătari își lăsaseră amprenta asupra Rusiei. A devenit lege, pentru conducătorii ruși, că un imperiu atât de vast și cu componente atât de disparate avea nevoie să fie cârmuit de un singur lider necontestat și de o autoritate centrală puternică. A fost o lege pe care țarii care au urmat aveau să o testeze până la distrugerea imperiului.

9. RENAȘTERE ȘI REFORMĂ 1450–1525

Noua știință

Renașterea și Reforma au fost procese, dar și perioade. Cea dintâi a avut, în esență, o natură estetică și intelectuală, cu un impact care inițial s-a limitat la centrele de bogăție și de învățământ. Pe termen scurt, a avut un impact slab asupra istoriei puterii europene. Cealaltă a avut o natură teologică și ecleziastică, iar impactul său a căpătat curând un aspect politic. Împreună sunt ca două porți ce marchează ieșirea din Evul Mediu și dintr-un mileniu în care viziunea europenilor asupra lumii fusese condiționată în primul rând de credința lor, sub tutela Bisericii.

Așa cum am văzut, Renașterea italiană a fost stimulată de „întoarcerea” lui Petrarca „la strălucirea pură a trecutului”. Din secolul al XIV-lea, poeții, pictorii și sculptorii găsiseră o sursă de inspirație în scrierile și în artefactele grecești și romane. Savanții au prelucrat umanismul clasicilor, reînviind conceptul de moralitate ce își avea originea în gândurile și acțiunile oamenilor, nu în supranatural. La toate acestea s-a adăugat interesul, împrumutat de la Aristotel și interpretat de Augustin, pentru liberul arbitru al omului. În nordul Europei, savantul olandez Erasmus (1469–1536) a supus textele biblice analizei textuale, pentru a-și înțelege mai bine credința. În Anglia, sir Thomas Morus (1478–1535) a satirizat statele europene moderne și a descris o țară protocomunistă, numită Utopia și inspirată în parte de Platon.

Această deschidere mentală a stimulat o revoluție științifică, inițial o redescoperire a științelor matematicii, astronomiei și geografiei, cunoscute de antici, îndeosebi de Aristotel, Ptolemeu și Pitagora. Harta medievală a lumii – *mappa mundi* – înfățișase Pământul ca fiind plat și înconjurat de dragoni metaforici. Cu toate că majoritatea savanților acceptau acum că Pământul avea formă sferică, ei continuau să așeze planeta în centrul universului, în timp ce cartografii așezau Ierusalimul în centrul lumii cunoscute. În 1543, un polonez, Nicolaus Copernic (1473–1543), a afirmat

că Pământul se învârtea în jurul Soarelui, spre consternarea și neîncrederea Bisericii. Cu toate că nu era ostilă acestor progrese, Biserica vedea cum își pierde autoritatea asupra cunoașterii. În 1455, se produsese o revoluție și în comunicare. Un german, Johannes Gutenberg (cca 1400–1468), din Mainz, a produs o Biblie folosind litere metalice mobile montate într-o matriță, cu ajutorul căreia erau apoi tipărite filele. Scriitorii puteau să-și răspândească de acum cu mai multă ușurință opiniile, nu în ultimul rând pe chestiuni de credință, peste granițe și pe la curți, colegii și biserici, scăpând de manuscrisele costisitoare.

În lumea practică a navigației, vela triumfiulară a făcut posibil ca navele care ieșeau pe ocean să înainteze în direcția dorită și cu vânt din lateral. Pentru epoca descoperirilor, această invenție a avut aceeași importanță pe care a avut-o drakkarul pentru vikingi. A oferit o nouă libertate în largul mării și a făcut posibilă lărgirea conceptului de lume exterioară. Europa nu avea decât cunoștințe fragmentare despre Orient, care aveau la bază poveștile venețianului Marco Polo (1254–1324) și relatările negustorilor și marinarilor care se întorseseră de acolo. Europeanii au devenit tot mai conștienți că alte civilizații dinspre est ar fi putut aduce umanității și alte contribuții decât exoticele mătăsurii și condimente. Aceste culturi meritau studiate. Modelele ornamentelor minuțioase ce înfrumusețau portalul de secol al XIV-lea al bisericii St. Mary Redcliffe din Bristol se regăsesc în orașul persan Isfahan.

Dacă Renașterea a avut un impact treptat, cel al Reformei a fost imediat. Pe măsură ce învățăturile lui Wycliffe și ale lui Hus s-au răspândit, susținătorii lor au început să caute și în alte părți decât la teologi răspunsuri la întrebările despre cât de mult se putea ști cu siguranță despre lumea înconjurătoare. O nouă disciplină bazată pe rațiune a prins teren în centrele științifice din Anglia, Franța, Țările de Jos și Germania. Pe măsură ce discutau, oamenii se organizau în grupuri, facțiuni și grupări,

dând naștere unor diviziuni ce au fost exploatare atunci când a început încă o etapă a luptelor fără sfârșit între dinastiile europene.

Isabella, Ferdinand și Columb

În anii 1420, prințul Henric „Navigatorul” al Portugaliei a început să trimită corăbii de-a lungul liniei de coastă africane, nerăbdător să descopere o rută comercială către India care să evite riscurile și costurile presupuse de traversarea Arabiei. Henric nu a călătorit niciodată, trăind efectiv ca un pustnic la Sagres, în extremitatea sudică a țării sale. Acolo își studia hărțile și aștepta întoarcerea căpitanilor săi, care aduceau cu ei în fiecare an povești despre noi ținuturi. În anii 1450, Henric trimitea flote în insulele Azore, în Madeira, în insulele Canare, în Guinea și Senegal. În 1456, o flotă a ajuns pe insulele Capului Verde, care erau o piață importantă a aurului. Brusc, granița vestică a Europei, dinspre Atlantic, părea posibil de trecut. În opinia lui Daniel Boorstin, inițiativa lui Henric a reprezentat adevărata Renaștere, „o aventură a intelectului, o forță de propulsie a imaginației cuiva... Pionierul explorator a fost un om singuratic, un gânditor”.

În Spania, numai Granada se mai afla sub stăpânire musulmană. Cordoba fusese cucerită de Castilia în 1236, dar Granada supraviețuise ca centru comercial și refugiu al celor care fugeau de intoleranța religioasă. În 1469, Castilia s-a unit cu regatul învecinat al Aragonului prin căsătoria Isabellei de Castilia (care a trăit între 1451 și 1504) cu Ferdinand (care a trăit între 1452 și 1516), moștenitorul tronului Aragonului. Ambii erau încă adolescenți, dar au devenit curând conducători ai țărilor lor, iar, din 1479, au cârmuit împreună ambele țări. Au creat un nou stat și au întemeiat o dinastie care avea să aducă Sfântul Imperiu Roman pe culmile gloriei.

Ferdinand era soldat și administrator tenace, Isabella era puternică și de o evlavie fanatică. Ea a luat hotărârea să interzică toate celelalte religii și secte din Spania. În 1478, confesorul ei dominican, Torquemada, a convins-o că procesul de convertire a evreilor din Andaluzia maură era nesatisfăcător, iar ea l-a convins, la rândul ei, pe papa Sixt să înceapă o „investigație” a acestor convertiri. Acesta a fost începutul Inchiziției

spaniole, condusă de Torquemada din 1483 până în 1498. John Julius Norwich reflecta asupra ironiei că „creatorul uneia dintre cele mai frumoase construcții din lume [Capela Sixtină] a fost și o inspirație pentru una dintre cele mai odioase instituții“.

În Spania se desfășura de acum o campanie de convertiri, de expulzări sau de execuții, întâi ale evreilor, apoi ale musulmanilor. Se adunau dovezi ale practicilor suspecte ale presupușilor convertiți, prin torturi și arderi pe rug. Toate acestea s-au întâmplat în ciuda presiunilor pentru toleranță făcute de papă, reflectate de faptul că el permitea să se trimită Romei apeluri împotriva Inchiziției. Toate au fost ignorate de Torquemada. Apoi a venit anul 1492, *annus mirabilis* al așa-numitei monarhii dualiste. După o campanie de zece ani, Ferdinand a cucerit Granada, iar ultimul emir a predat cheile palatului Alhambra.

Ferdinand le oferise maurilor libertate de mișcare și libertate religioasă, dar și-a încălcat imediat promisiunea. Decretul de la Alhambra din 1492 a impus convertirea sau expulzarea tuturor cetățenilor necatolici din Granada, precum și din restul Spaniei. Aproximativ 40 000 de evrei s-au convertit și peste 100 000 au fugit în exil, majoritatea inițial în Portugalia. Marea bibliotecă din Granada, care conținea în jur de 5 000 de cărți islamice, a fost cuprinsă de flăcări. Se crede că în jur de 2 000 de evrei au fost omorâți de Inchiziție.

Cu noua ei vigoare, Spania s-a trezit acum într-un conflict deschis cu Portugalia. În 1488, un căpitan de vas portughez, Bartolomeu Dias, înconjurase Capul Bunei Speranțe și oferise perspectiva unei noi rute maritime către Orient. De-a lungul acestei coaste s-au înființat misiuni comerciale portugheze. În interval de un deceniu, un alt portughez, Vasco da Gama, ajunsese în India, iar monopolul arab asupra comerțului cu Orientul a fost spart.

Spania a hotărât să rivalizeze cu Portugalia. În 1492, Isabella și Ferdinand au sărbătorit căderea Granadei oferind sprijin proiectului unui

amiral genovez, Cristofor Columb, de a găsi o altă rută către Orient decât cea a Portugaliei, navigând către vest, prin Atlantic. Faptul că amiralul genovez se baza pe calculul circumferinței Pământului (care reprezenta trei pătrimi din lungimea actuală) realizat de Ptolemeu în secolul al II-lea arăta cât de puțin avansase știința europeană într-un mileniu. Columb a presupus că avea să ajungă în China în trei luni. A luat cu el chiar și un translator chinez. Dacă echipajul lui Columb ar fi știut cât de departe era China în realitate, nu ar fi pornit niciodată în această călătorie.

Întoarcerea lui Columb din Caraibe a stârnit un delir al explorărilor, în parte comerciale, în parte naționaliste, în parte misionare. Deja, în 1494, monarhii Portugaliei și Spaniei căzuseră de acord asupra Tratatului de la Tordesillas, prin mijlocirea papei, evitând un conflict. Tratatul a împărțit „Lumea Nouă” de-o parte și de alta a meridianului aflat la aproximativ 1 700 de kilometri vest de insulele Capului Verde, teritoriile de la vestul acestui meridian aparținând Spaniei, iar cele de la est, adică Africa, Portugaliei. Ulterior, meridianul a tăiat o bucată din America de Sud, care a devenit Brazilia portugheză și unde se vorbește până azi portugheza.

Familia de Medici, Savonarola și papalitatea Borgia

Anul 1492 a fost marcat și de moartea bancherului florentin și a aristocratului renescentist Lorenzo de Medici „Magnificul”. El împrumutase bani întregii Europe, chiar și sultanilor otomani. A fost un bastion al economiei capitaliste emergente în Europa și patronul măștrilor Renașterii, Sandro Botticelli (1445–1510), Domenico Ghirlandaio (1449–1494), Michelangelo (1475–1564) și Leonardo da Vinci (1452–1519). Dintre aceștia, Leonardo a fost chintesența Renașterii, educându-se și creându-se singur. Mai presus de toate, avea o curiozitate avidă în privința operelor naturii și ale umanității. Era contraponderea perfectă pentru Lorenzo, care nu era doar aristocrat, ci și artist, poet, bibliofil și lider civic. O mare parte din averea lui Lorenzo s-a cheltuit pentru artă și activități caritabile, căci „cred că este o mare cinste pentru Statul nostru... ca banii să fie bine cheltuiți”. Un străvechi obicei de care

familia de Medici nu a reușit să scape a fost să lase un succesor incompetent.

La doi ani după moartea lui Lorenzo, familia de Medici a fost expulzată din Florența în timpul unei revolte conduse de un călugăr, Girolamo Savonarola. Acesta propovăduia focul Gheenei și osânda veșnică a păcătoșilor, întrecându-l pe Hus în privința acuzațiilor de toate soiurile lansate împotriva papalității. Din 1494 până în 1498 el a condus Florența, devenită „republică populară”. Papalitatea era „o prostituată așezată pe tronul lui Solomon”. Savonarola a inventat un „rug al vanității”, aruncând în flăcări sute de comori renaștentiste. Fecioara, a spus el, „pare îmbrăcată ca o desfrânată”. După patru ani, aceeași mulțime care îl întâmpinase cu bucurie pe Savonarola l-a dat jos și a fost și el ars de viu ca eretic.

Papalitatea se afla acum în mâinile unei familii în comparație cu care familia de Medici părea sfântă, mai exact familia Borgia. Al doilea papă Borgia, Alexandru al VI-lea, s-a urcat pe tronul papal în 1492, fiind tatăl a opt copii (zămisliți cu trei femei), pe cinci dintre aceștia făcându-i cardinali. A sărbătorit urcarea pe tronul papal printr-o coridă organizată în fața bazilicii San Pietro. Unul dintre fiii lui, Cesare, a devenit o legendă a risipei și a huliganismului. Desfigurat de sifilisul adus în Europa de marinari întorși din America – o răsplată pentru bolile pe care le duseseră acolo – Cesare era mai presus de orice lege. Sora lui, Lucrezia, a fost măritată de trei ori, doi dintre soți fiind omorâți de fratele ei gelos. Ambasadorul venețian scria că „în fiecare noapte sunt descoperiți asasinați patru sau cinci bărbați, episcopi, prelați și alții. Toată Roma tremură de frică să nu fie omorâtă”. Cesare a pierdut puterea abia când a murit Alexandru, în 1503, și a plecat în exil în Spania, unde a murit peste patru ani, la numai 31 de ani.

În nordul Europei se auziseră diverse povești despre papalitatea Borgia și despre Inchiziția spaniolă, sugerând că Biserica Romano-Catolică nu merita prea mult respect. Reformismul conciliului de la Konstanz dispăruse. Maltratarea semenilor de către Biserică, în numele lui Hristos,

aducea aminte de sadismul Romei antice sau, cel puțin, îl reflecta pe cel al autorităților seculare din vremea respectivă. Nici protestanții nu puteau să spună că erau sfinți, căci răspundeau la rândul lor prin torturarea și arderea pe rug a catolicilor, din Anglia elisabetană până în Elveția secolului al XVII-lea. În toiul acestei instabilități, a apărut un filosof politic al propriei epoci, Niccolò Machiavelli (1469–1527), un cercetător atent al acumulării de putere în vremuri tulburi. Deși descris ca un cinic în materie de politică, el a fost, în realitate, opusul acestei descrieri, un observator realist care a înțeles că un principe moral putea să câștige influență asupra gestionării problemelor numai dacă era în siguranță.

Ascensiunea dinastiilor: Spania și Austria

În Spania, Isabella și Ferdinand, îmbătrâniți, aveau alte griji, în primul rând cele legate de succesiune. Niciodată în istoria Europei Occidentale nu a fost această chestiune atât de stringentă. Continentul se împărțea între trei centre de putere politică: Spania, cu deschiderea ei peste Atlantic, Franța, care se temea să nu fie încercuită între granițele ei istorice, și instabilul Sfânt Imperiu Roman, care cuprindea Germania și mereu ezitanta Italie. După moartea singurului fiu al Isabellei, ficele ei care au supraviețuit au încheiat căsătorii diferite: două cu regele Portugaliei și una, Caterina, cu un prinț și apoi rege al Angliei. O alta, Ioana cea Nebună, avea să se căsătorească cu Filip cel Frumos, din dinastia de Habsburg și fiu al Sfântului Împărat Roman Maximilian I (1493–1519). Aceste căsătorii aveau să realizeze arhitectura puterii europene până în secolul al XVIII-lea.

Caterina de Aragon (1485–1536) era frumoasă și inteligentă. Regele englez Henric al VII-lea, întemeietorul dinastiei Tudor, era învingătorul lancastrian al lui Richard al III-lea, duce de York, în Războiul dinastic al Rozelor, care avusese loc în Anglia. Sensibil la acuzația de uzurpare și disperat după un statut, Henric l-a logodit în 1488 pe fiul lui, Arthur, cu Caterina, care avea atunci trei ani și care a fost trimisă până la urmă în Anglia în 1501, la vârsta de 16 ani. Cei doi s-au căsătorit, dar Arthur a murit curând după aceea, căsătoria nefiind consumată, din câte se spune.

Caterina a rămas în Anglia și s-a căsătorit cu fratele mai tânăr al lui Arthur, Henric, care în 1509 urcase pe tron ca Henric al VIII-lea. Căsătoria a fost fericită la început, iar Caterina era o soție iubită și plină de viață, fiind prietenă cu Erasmus și Morus. Marele ei defect a fost că nu i-a născut un fiu lui Henric.

Nici soarta surorii ei Ioana nu a fost mai puțin agitată. Socrul acesteia, Maximilian, era rege al Austriei și al Germaniei și Sfânt Împărat Roman din 1493. Conducea cu numele și mare parte din Italia, iar prin căsătoria cu Maria de Burgundia devenise și conducător al Burgundiei și al Flandrei. La toate acestea s-au adăugat talentele lui în diplomația matrimonială. Una dintre fiicele lui fusese logodită, la vârsta de trei ani, cu delfinul Franței. Altele au fost căsătorite cu conducători ai Boemiei și Ungariei. Căsătoria nepoatei lui italiene cu Sigismund I al Poloniei a grăbit renașterea poloneză. Se spune că nici o moștenitoare din Europa nu rămânea fără un inel habsburgic. „Să poarte alții războaie“, se spunea despre Maximilian, „dar tu, O, fericită Austrie, căsătorește-te; căci acele regate, pe care Marte le oferă altora, ție-ți sunt oferite de Venus.“

Strategia nu avea întotdeauna succes. Franța a contestat amarnic pretențiile matrimoniale ale lui Maximilian asupra Burgundiei. În 1499, imperiul a pierdut, în urma Războaielor Suabe, și stăpânirea asupra cantoanelor alpine din Elveția. Cu toate că mai târziu a luat în căsătorie o membră a familiei Sforza a Milanului, Maximilian nu a reușit mai mult decât predecesorii lui să-și asigure suveranitatea în Italia. Cu toate acestea, pe măsură ce copiii spanioli al Ioanei au murit, moștenirea ei a crescut, până ce a ajuns să cuprindă toată Spania și imperiul ei de peste mări.

Apoi a venit nenorocirea. După ce mama Ioanei, Isabella, a murit în 1504, tatăl ei, Ferdinand, a pus numaidecât ca fiica lui să fie declarată nebună. Se spunea că nu era nebună, ci dădea dovadă de loialități necatolice. A fost întemnițată pentru tot restul vieții ei la Valladolid. Apoi, în 1506, a murit și soțul ei, Filip, lăsând-o singură cu doi fii și patru fiice.

Fiul cel mare, Carol, a moștenit astfel atât imperiul ei spaniol, cât și Imperiul Habsburgic al lui Maximilian, care era încă în viață.

După moartea lui Ferdinand în 1516, Carol, în vârstă de 16 ani, a urcat pe tronul Spaniei. Dat fiind că vorbea numai franceză și flamandă, i s-a spus că trebuia să învețe spaniola ca să conducă de la Madrid. Ca succesor al bunicului său, Maximilian, prin tatăl lui mort, moștenea și coroana Germaniei și a Austriei, dar mai era în joc încă un titlu, acela de Sfânt Împărat Roman. Acesta depindea de decizia celor șapte electori. Bătrânul Maximilian trebuia acum să-și asigure voturile lor. Pentru acest lucru era nevoit, totodată, să evite o provocare din partea noului rege al Franței, Francisc I, care cheltuia sume enorme pentru a-i mitui pe electori. Maximilian trebuia să ofere mită mai mare.

Politica imperială a devenit diabolică. Între electori era și un aristocrat german, Albrecht de Brandenburg, care, în 1518, era atât de nerăbdător să primească mita lui Maximilian, încât a cumpărat un titlu de cardinal de la papa Leon al X-lea special ca să obțină calitatea de elector. Biserica lui Leon era în pragul falimentului din pricina cheltuielilor cu reconstrucția bazilicii San Pietro și cu decorarea sălilor Vaticanului de către Rafael. Leon s-a înțeles cu Albrecht să împartă mita lui Maximilian. Jacob Fugger, bancher din Augsburg și succesorul familiei de Medici ca bogăție, fiind unul dintre cei mai avuți oameni din toate timpurile, se afla la îndemână ca să împrumute banii necesari. Garanția oricăror împrumuturi includea înțelegeri pentru vânzarea de indulgențe papale în Germania.

Maximilian a avut succes și, în 1519, a murit lăsând în siguranță moștenirea lui Carol. La 19 ani, tânărul a urcat pe tronul imperial primind titlul de Carol al V-lea (1519–1556). Imperiul lui unificat era fără precedent, întinzându-se, sub diferite forme, de la granița poloneză, trecând prin centrul și vestul Europei (cu excepția Franței), până în Spania, și peste ocean, până în Lumea Nouă. La nord, era mărginit de Marea

Baltică, la sud de Marea Mediterană. Toate acestea au intrat sub puterea absolută a unui tânăr plătând și cât se poate de neatrăgător.

Martin Luther și Dieta de la Worms

Vânzarea indulgențelor pentru a restitui împrumutul dat de Fugger intrase într-o adevărată frenezie. Leon a stipulat că acestea puteau fi cumpărate nu numai de păcătoși, ci și ca daruri pentru păcătoși. Puteau fi cumpărate în numele rudelor moarte, despre care se credea că sufereau, chiar în acea clipă, chinurile Purgatoriului din lipsă de asemenea achiziții. Cei vii puteau cumpăra chiar indulgențe „viitoare”, ca asigurare pentru păcate nesăvârșite încă. Soarta care-i aștepta pe păcătoși în viața de apoi a fost reprezentată înfricoșător de către pictorul olandez Hieronymus Bosch. Iertarea păcatelor a devenit un comerț la scară industrială.

Toate acestea au fost prea mult pentru un călugăr german cu suflet sincer, fiul unui proprietar de mină, Martin Luther. El a vizitat Roma și a fost șocat de ce a văzut acolo. S-a întors în Germania meditănd, așa cum făcuseră mulți alții, la starea actuală a Bisericii instituționale și la relația acesteia cu credința. În mod special, el a declarat război indulgențelor, tunând și fulgerând împotriva felului în care credincioșii erau storși de bani, de parcă „sufletul ar zbura din Purgatoriu în clipa în care se aude clinchetul banilor în cutie”. În 1517, Luther a scris 95 de teze „pentru a fi discutate” – dacă le-a bătut în cuie pe ușa unei biserici din Wittenberg este un fapt pus la îndoială acum.

Luther a invocat spiritul lui Wycliffe și al lui Hus, afirmând că credința era o relație personală între om și Dumnezeu. Nu necesita mijlocirea preoților catolici sau a dogmelor obscurantiste și, cu atât mai puțin, terorizarea săracilor ca să renunțe la economiile lor. Mântuirea nu era o răsplată scoasă la vânzare, ci darul de iubire al lui Dumnezeu. Luther era un gânditor profund, dar totodată pripit și lipsit de subtilități, cu siguranță nu un adept tolerant al compromisului. A declarat că papalitatea era „mai depravată decât Babilonul și decât Sodoma”. Îi ura pe evrei și mai târziu a intrat în conflict cu alți reformatori, în special cu eroul lui de

odinioară, Erasmus. Dacă Erasmus rămăsese fidel ideii de reformare a Bisericii din interior, Luther nu voia să audă de așa ceva. Erasmus a spus despre Luther: „Eu am făcut un ou. Luther l-a clocit și din el a ieșit o pasăre dintr-o cu totul altă specie“. Luther a ajuns să-l numească pe Erasmus „viperă, mincinos, gura și unealta Satanei“.

Mulți conducători germani au observat avantajul politic pe care îl aducea poziția lui Luther. Bogăția funciară a Bisericii era detestată de aristocrați, de negustori, precum și de plebe, și era pasibilă să fie confiscată. Biserica a ripostat și ea. În 1521, la Worms, s-a reunit o dietă, sau adunare legislativă, prezidată de Carol al V-lea, Luther fiind și el de față. Carol a afirmat că „un singur călugăr, purtat pe căi greșite de propria-i judecată, s-a așezat împotriva credinței pe care o au toți creștinii de o mie și mai bine de ani. El trage cu nerușinare concluzia că toți creștinii de până acum s-au înșelat.“ Carol a spus că avea să lupte cu trup și suflet împotriva lui Luther.

Luther a răspuns cu celebra lui declarație prin care-și exprima dezacordul: *Hier stehe ich. Ich kann nicht anders*. Aceasta este poziția mea. Nu pot altfel. În ciuda garanției imperiale de protecție, el și-a amintit de soarta suferită de Hus în 1415 și a hotărât că era mai bine să fugă, să se refugieze la castelul Wartburg, al Electorului de Saxonia. Cu ajutorul artiștilor Lucas Cranach și Albrecht Dürer, a publicat eseuri ilustrate cu conținut provocator la adresa Bisericii. Reforma a dat naștere unui imperiu editorial.

Un teolog mai calm decât Luther ar fi putut să unească lumea vorbitoare de limbă germană împotriva Romei sau cel puțin s-o ghideze în direcția toleranței și a reformei. Luther era un conservator politic. Când țărănimea germană s-a ridicat, în 1525, împotriva proprietarilor de pământ, el a susținut reprimarea răsculaților, îndemnând pe toată lumea „să înjunghie, să ucidă și să nimicească... hoardele tâlhărești și criminale de țărani“. A dus campanii împotriva altor reformatori, a anabapțiștilor, a protestanților lui Ulrich Zwingli din Zürich și a disidenților lui Calvin din Geneva. A luat în

derâdere teza lui Copernic, că Pământul se învârte în jurul Soarelui, spunând că era lucrarea unui „astrolog neobrăzat... un nebun“.

Germania era acum împărțită aproximativ egal între nord și sud, între cei care erau pentru și cei care erau împotriva Reformei lui Luther. Primii care s-au alăturat cauzei lui, în 1525, au fost Cavalerii Teutoni din Prusia. La fel au făcut nordul Olandei, nordul Germaniei și Prusia. Ținuturile habsburgice ale lui Carol, împreună cu Austria, Ungaria și Flandra, au rămas fidele Romei. Sfântul Imperiu Roman a fost așadar divizat, iar devotamentul Habsburgilor față de catolicism avea să-l mențină astfel mai bine de trei secole.

Carol al V-lea s-a dovedit a fi un personaj mai plin de substanță decât lăsase impresia la început. Era necharismatic și prudent, cu o conștiință vie și o minte vicleană. Însă imperiul lui încercuia și eclipsa cea mai populată țară din Europa, Franța, condusă la vremea aceea de extravagantul Francisc I (1515–1547), înfrânt de Carol în lupta pentru titlul de Sfânt Împărat Roman. În același timp, tronul Angliei era ocupat de tânărul Henric al VIII-lea (1509–1547), a cărui soție, Caterina, era mătușa lui Carol. Acești trei prinți, Carol, Francisc și Henric, aveau să coboare cortina peste Europa medievală. Au făcut asta având în fundal ideile lui Luther, care se răspândeau ieșind de sub tiparul lui Gutenberg.

10. RĂZBOAIELE PRINȚILOR 1525–1560

Henric al VIII-lea al Angliei

Conducătorii Europei medievale dobândeau legitimitate prin forța armelor. Legitimitatea unui moștenitor slab era contestată de unul mai puternic sau de cineva care nu era neapărat moștenitor. Pentru supuși conta un singur lucru, securitatea, și, astfel, sprijineau orice conducător care o putea oferi. O țară unde geografia a contribuit la securitate a fost Anglia. Așa cum remarcă personajul shakespearian John de Gaunt, Anglia era „așezată pe o mare de argint / Care-i servește drept zid / Sau drept șanț ce-mprejuiește o casă”. Armatele invadatoare nu au slăbit nici ordinea internă a Angliei, nici economia ei. Războaiele ei civile au fost scurte și, cu excepția masacrului de la Towton din 1461, din timpul Războiului Rozelor (când se spune că au murit 28 000 de oameni), pierderile au fost relativ mici. În general, Anglia și-a dus războaiele peste hotare. Așadar nu prea avea ce să deranjeze recoltele anuale și activitatea comercială, care mergea ca unsă datorită zeilor lânii.

Henric al VIII-lea urcase pe tronul Angliei în 1509, la vârsta de 17 ani. Era inteligent și energic, trăgând foloase de pe urma vistieriei pline lăsate de tatăl său, Henric al VII-lea, și a unui consilier abil, Thomas Wolsey, care a înaintat rapid în ierarhie și a ajuns cardinal și cancelarul său. În primul deceniu de domnie, Henric a lăsat guvernarea pe mâinile lui Wolsey, în timp ce el s-a distrat. Wolsey era un diplomat ambițios pe scena europeană. După ce a purtat un război fără un scop anume cu Franța, a pus la cale, în 1520, o întâlnire spectaculoasă între Henric și Francisc I, care încă suferea de pe urma pierderii, din anul anterior, a statutului de Sfânt Împărat Roman în favoarea lui Carol al V-lea.

Pentru standardele acelor vremuri, monarhul francez era remarcabil de înalt – avea peste 1,80 metri. Avea un nas neobișnuit de lung și a fost poreclit *le grand nez*. Era extrovertit, îi plăceau vânătoarea, turnirurile, femeile și veșmintele opulente. Mantalele lui din blană de hermină erau tivite cu aur și pene de cocostârc. Spre deosebire de Henric, nu era nici

erudit, nici viclean. Din frivolitate, străbătea țara însoțit de 10 000 de slujitori și se destrăbăla cu amantele în fața soției. L-a ademenit pe Leonardo da Vinci la curtea sa înfloritoare și a construit la Fontainebleau cel mai extravagant palat renașcentist din Europa.

Locul ales de Wolsey pentru întâlnirea cu Henric a fost în apropierea capului de pod pe care îl mai avea Anglia în Franța, Calais. Întâlnirea de pe Câmpia Cortului de Aur a fost un eveniment de o extravaganță ieșită din comun. Henric a adus o suită de 5 000 de oameni, pe lângă cei 6 000 de muncitori care lucrau la ridicarea taberei lui. Nu toate au mers bine. Henric l-a provocat pe Francisc la un turnir, înlocuit din fericire cu o partidă de lupte greco-romane, pe care Henric, spre furia lui, a pierdut-o. Petrecerea și distracțiile au fost uluitoare, o întrecere a frivolităților, a grandorii lipsite de formalitate.

Henric s-a înțeles bine cu Francisc, dar în timp a ajuns să se simtă mai legat de sobrul Carol al V-lea, pe care l-a întâlnit fără prea multă zarvă de două ori. Ca să se dea bine pe lângă Roma, Henric a scris, în 1521, o pledoarie prudentă în favoarea Bisericii Catolice și a celor șapte sacramente ale sale, apărând-o în fața luteranismului. A câștigat pentru coroana engleză distincția papală *fidei defensor* (apărător al credinței). Acesta a fost ultimul semn al înțelegerii dintre Anglia și Sfântul Scaun, unul care încă este inscripționat pe monedele britanice ca FD.

Francisc al Franței; Carol al Spaniei

Între Francisc și Carol nu a existat o asemenea armonie. Regele francez considera că era menirea lui să răzbune înfrângerile pe care predecesorii săi le suferiseră în fața Sfântului Imperiu Roman în Italia. Războaiele din Italia au devenit pentru Francisc ceea ce fuseseră războaiele din Franța pentru Eduard al III-lea. Erau spectacole de preamărire, răzbunare și glorie cavalierească. Bătăliile s-au desfășurat una după alta, în general confruntându-se cavaleria franceză cu infanteria germană și spaniolă, francezii pierzând aproape întotdeauna. Nefericiții locuitori din nordul Italiei nici nu mai știau, de la un an la altul, cine le era stăpân.

Punctul culminant a fost atins în bătălia de la Pavia, din 1525, când puterea de foc a artileriei lui Carol și a tunurilor de mână s-a dovedit la fel de eficientă împotriva francezilor precum se dovediseră arcurile mari englezești în bătălia de la Azincourt. Nenorocirea a lovit când calul pe care ședea Francisc a fost lovit, iar el a fost luat prizonier. Ținut închis timp de un an, a fost silit să renunțe la orice pretenție asupra Neapolelui, Milanului și Burgundiei, o înțelegere umilitoare pe care avea să o încalce curând. Victoria nu prea i-a adus pace lui Carol. Francisc uneltea neconținut împotriva lui, aliindu-se cu orice dușman al lui Carol, indiferent că era vorba de un prinț german, un papă dubios sau chiar de Imperiul Otoman.

Tânărul sultan al respectivului imperiu, Soliman Magnificul (1520–1566), în vârstă de 26 de ani, merită să fie așezat pe locul al patrulea între prinții europeni din secolul al XVI-lea. Deși nu a fost nicidecum un prieten al creștinătății, el a fost în multe privințe un prinț renașcentist. A reformat sistemele otomane de educație, de legi și de guvernare, maxima lui celebră fiind că „un vizir înțelept este cea mai mare comoară a unui rege“. Avea o curte civilizată, iar capitala lui, Constantinopolul, a fost un demn urmaș al strămoșului bizantin. El a fost, cu alte cuvinte, un jucător într-un colț al scenei europene de unde, după încetarea cruciadelor și căderea Constantinopolului, își exprimase clar ambiția să se extindă și să cucerească teritorii. Puterile europene păreau pregătite să-i accepte prezența, atâta vreme cât nu se aventura mai departe spre vest. Apuse erau vremurile în care cruciații doreau cu însuflețire să cucerească și să convertească. Constantinopolul era văzut deja ca un bastion important împotriva extinderii Rusiei.

Soliman nu admitea ca ambițiile lui să fie limitate. În 1521, a asediat și a ocupat orașul sârb de la Dunăre, Belgrad. Un an mai târziu, a construit un nou port pentru forțele lui navale în Asia Mică și, după un asediu de cinci luni, a ocupat fortăreața Cavalerilor Sfântului Ioan din Rodos. Cavalerii s-au stabilit apoi în Malta, plătind Spaniei un tribut anual care consta într-

un singur „șoim maltez“. Vărul lui Carol, Ludovic al II-lea (1516–1526), din dinastia poloneză a Jagellonilor, căsătorit cu o membră a Casei de Habsburg, a rămas, la numai 20 de ani, să apere cu forțe insuficiente flancul estic al imperiului. În 1526, Soliman, echipat cu tunuri și muschete moderne, a înfruntat armata lui Ludovic, dotată doar cu săbii, în Bătălia de la Mohács, și a distrus-o, omorându-l pe Ludovic și nimicind nobilimea ungară.

Oportunistul Francisc l-a încurajat pe Soliman să-și continue înaintarea către capitala lui Carol. Pentru un catolic cucernic, aceasta era o trădare spectaculoasă a creștinătății, numită de dușmanii lui Francisc „alianța ticăloasă“. În 1526, Soliman continuase înaintarea și cucerise Buda, ocupând o mare parte din Ungaria și apropiindu-se uimitor de mult de capitala Sfântului Imperiu Roman, Viena. Aici, Soliman s-a oprit, de parcă n-ar fi știut ce să facă mai departe.

În același an, Carol s-a îndrăgostit de Isabela, fiica regelui Portugaliei. La nuntă, împăratul era atât de entuziasmat, încât a sărit în fața unui toreador în timpul coridei festive și a ucis el însuși taurul. Fericirea s-a evaporat peste un an, în urma atrocităților comise de armata lui Carol în lupta cu Francisc – pe atunci aliat al papei – din Italia. În rândurile armatei lui se aflau și mercenari germani care au atacat Roma și au creat haos. Nici o stradă nu a rămas neatinsă; mii de oameni au fost omorâți și cadavrele le-au fost aruncate în Tibru. Tapiseriile lui Rafael au fost smulse de pe pereții Vaticanului, iar pereții Capelei Sixtine a fost acoperiți de mășcări. Trei sferturi din populația orașului au fugit, lăsând în urmă numai 10 000 de oameni.

Grozăviile dezlănțuite în orașul sfânt în numele lui au rămas pe conștiința lui Carol tot restul vieții. În stilul lui, Luther a reacționat cu cinism. El a făcut observația că „Hristos cârmuiește în așa fel încât împăratul care îl persecută pe Luther pentru papă se vede pus în situația de a-l nimici pe papă pentru Luther“. Luther a câștigat curând un nou aliat.

În 1528, papa Clement lânțezea la Orvieto, fiind efectiv prizonierul armatei lui Carol și primind acolo petiționari din partea lui Wolsey care cereau permisiunea ca Henric al VIII-lea să divorțeze de mătușa lui Carol, Caterina de Aragon. Henric avea nevoie de un fiu și se îndrăgostise de Anne Boleyn. Monarhul englez era catolic, însă avea nevoie de o favoare din partea papei. Clement nu îndrăznea să-și dea acordul față de o insultă atât de grosolană la adresa mătușii celui care îl ținea prizonier și a refuzat, grăbind declanșarea crizei constituționale în Anglia.

Carol a primit vești mai bune din altă parte. Armata lui Soliman, care se afla în Ungaria, era departe de casă și cu modalități slabe de comunicare. Atunci când a început, în primăvara lui 1529, mult așteptatul atac asupra Vienei, Soliman s-a dovedit vulnerabil în fața contraatacului austriac, asaltul lui fiind respins, până la urmă. Orașul nu a căzut, iar eșecul asediului Vienei a determinat oprirea înaintării otomane în Europa. În același timp, imperiul lui Carol se extindea mult în Lumea Nouă. Cortés a făcut un pas decisiv și a adus prezența spaniolă în interiorul continentului american, cucerind Imperiul Aztec care ocupa Mexicul de azi. De acolo, puterea spaniolă s-a extins.

Dieta de la Augsburg și Contrareforma

Pentru Carol, Germania a fost mereu o provocare. Disperat să împiedice luteranismul să submineze unitatea imperiului său, în 1530 a convocat la Augsburg o dietă care să caute o formă de acord între nordul luteran și sudul catolic. Luteranii i-au prezentat așa-numita Confesiune de la Augsburg, o mărturisire de credință redactată de Luther însuși împreună cu prietenul lui, Philip Melanchthon. Textul era necruțător. Respingea rolul central deținut de Biserica Romano-Catolică în religia creștină și afirma: „Credem că numai prin Iisus Hristos ne împăcăm cu Dumnezeu“. Biserica și preoții ei trebuiau să se lase îndrumați doar de Biblie, nu de Roma.

Teologia rareori acceptă compromisul, iar Carol nu putea să accepte o confesiune atât de simplificată. Adunarea de la Augsburg a dus la

formarea, în 1531, a Ligii statelor protestante de la Schmalkalden, o alianță defensivă care să respingă orice acțiune militară ce ar fi putut fi întreprinsă împotriva lor de Carol și de Sfântul Imperiu Roman. Din această Ligă făceau parte Saxonia, Hessa, Frankfurt, Augsburg și Pomerania. Brandenburgul s-a alăturat mai târziu. Luteranismul dobânda coloratură politică, bazându-se foarte mult pe autonomia constituțională a statelor germane stabilită de Barbarossa și de Frederic al II-lea. Confesiunea de la Augsburg a fost îmbrățișată curând de Prusia, Suedia, Danemarca, Olanda și de cea mai mare parte din Elveția. Cât despre Franța, Francisc era mereu bucuros să ofere sprijin tacit oricărei alianțe care l-ar fi putut stânjeni pe Carol.

Anglia nu a îmbrățișat Confesiunea de la Augsburg, dar nici nu avea nevoie s-o facă. Înfuriat de refuzul papei de a-i accepta divorțul, Henric s-a pus pe sine, prin Actul de Supremație din 1534, în locul papei, ca șef al Bisericii engleze. A pus stăpânire pe vastele proprietăți monastice și nu numai ale Bisericii și fie le-a păstrat pentru sine, fie le-a împărțit clasei negustorești în ascensiune în Anglia. Aceasta a fost cea mai mare redistribuire a bogăției care a avut loc în Anglia după cucerirea normandă. Henric nu s-a înscris în Liga de la Schmalkalden. Reforma lui avea să fie una strict englezească.

În Elveția, protestantismul a luat o turnură mai fundamentalistă. În anii 1520, orașul Zürich se aflase sub influența lui Zwingli, dar în 1536 a sosit la Geneva un erudit francez din Picardia, pe nume Jean Calvin. Avea o doctrină riguroasă, potrivit căreia cei mântuiți erau predestinați de Dumnezeu încă din momentul concepției. Ascetismul era o necesitate, divertismentul, muzica și traiul bun fiind, în mare parte, interzise. Voltaire a spus că Jean Calvin a deschis porțile mănăstirilor, dar numai „ca să transforme toată societatea într-o mănăstire“. Calvin era intolerant, susținând chiar condamnarea la moarte a catolicilor. A devenit inspirația protestantismului francez sub drapel hughenot, precum și a

nonconformismului puritan în Scoția și în mare parte din Anglia. Geneva s-a transformat într-un refugiu al exilaților protestanți din toată Europa, îndeosebi al hughenotilor din Franța și al adepților lui John Knox din Scoția.

Biserica Catolică nu putea să ignore această provocare. Roma tocmai își revenea de pe urma jafului trupelor lui Carol. Papa Paul al III-lea (1534–1549) a fost un reformator îndrăzneț și protectorul lui Michelangelo, căruia i-a cerut să refacă vechea Piață a Capitoliului de pe Dealul Capitolin, ce se ridica deasupra Forumului, și, mai târziu, să proiecteze un nou dom pentru bazilica San Pietro. În 1536, la șase ani după Confesiunea de la Augsburg, Paul a comandat un raport despre abuzurile eclesiastice, care au fost catalogate într-un limbaj demn de Hus sau de Luther. Raportul a acuzat direct Biserica și curia sa pentru răspândirea Reformei protestante. Însă Biserica nu reacționat la această autocritică prin adoptarea de reforme, ci prin intensificarea zelului misionar. În 1540, Paul i-a dat binecuvântare unui călugăr basc, Ignațiu de Loyola, să conducă Societatea lui Iisus, sau Ordinul iezuit, un nou ordin monastic cu centrul în Spania.

Iezuiții urmau să fie forța de elită a Bisericii în lupta cu protestantismul. Acești „preoți spanioli” au împânzit capitalele europene, nefiind loiali decât papei. S-au concentrat asupra îndoctrinării tinerilor, înființării de seminarii și preluării controlului asupra facultăților. Iezuiții transmiteau un mesaj simplu: supuneți-vă Romei. Au avut un succes deosebit în Europa Centrală, unde au luat cu asalt Austria și Polonia, deși Boemia husită a rezistat. Polonia avea să rămână unul dintre statele europene cele mai loiale catolicismului.

Conciliul de la Trento

În 1545, papa Paul a convocat un conciliu la Trento, în nordul Italiei, pentru a aborda frontal problema Reformei și a încerca să repare pagubele produse de Confesiunea de la Augsburg cu 15 ani în urmă. Din nou, conciliul bisericesc nu a putut să ia în considerare posibilitatea

compromisului dogmatic sau a reformării. Au fost reafirmate edictele de la al Patrulea Conciliu de la Lateran, respingându-se direct Confesiunea de la Agusburg a lui Luther. Nu i s-a arătat nici un pic de milă lui Luther, care se afla la sfârșitul vieții. Conciliul de la Trento rămâne, până în prezent, baza dogmei catolice. Tratând intransigența cu intransigență, conciliul a făcut practic inevitabilă ceea ce avea să devină cea mai înspăimântătoare confruntare de până atunci din istoria violentă a Europei.

Sub conducerea lui Paul, Contrareforma a revigorat Biserica. A adus dogma religioasă în sfera artei manieriste și a arhitecturii în stil baroc. A deplâns nuditatea artistică și stârnirea „dorinței carnale”, încurajând reprezentarea suferinței și a agoniei, adesea în prezența Fecioarei Maria. Artiști ca Tițian, Tintoretto, Annibale Carracci și El Greco au răspuns acestei chemări. Pânze imense au fost umplute cu mișcare și emoție, cele mai impresionante fiind frescele lui Tintoretto de la Scuola di San Rocco din Veneția.

Carol al V-lea a început să facă prozelitism pentru conciliul de la Trento. S-a dus în Germania pentru a-și înfrunta supușii luterani și, când aceștia au cerut autonomie sub Sfântul Imperiu Roman, el a declarat că religia respingea astfel de subtilități. În 1547 s-a întors cu o armată spaniolă, înfruntând Liga de la Schmalkalden în bătălia de la Mühlberg. Liga a fost zdrobită temporar, dar nu și protestantismul. Carol încălcase garanții explicite ale autoguvernării pe care predecesorii săi imperiali le dăduseră popoarelor nordice peste care cârmuia acum. Din punctul de vedere al protestanților, el transforma imperiul într-o tiranie a minții și a sufletului.

Pacea de la Augsburg și moartea lui Carol

Disputele au continuat până în 1555 când, din nou la Augsburg, un Carol epuizat l-a lăsat pe fratele lui mai tânăr, Ferdinand, să găsească un compromis final cu protestanții germani. Ferdinand a făcut, într-adevăr, un pas înainte, care era, de fapt, o capitulare. S-a consimțit ca pe viitor religia statului să fie hotărâtă pe baza principiului *cuius regio, eius religio*, adică acela care guvernează o țară îi stabilește și religia. Aceasta însemna că religia romano-catolică nu putea fi impusă luteranilor din nordul

Germaniei și statelor care se învecinau cu aceștia, indiferent dacă se aflau în interiorul sau în afara imperiului. S-a acordat chiar permisiunea ca unii indivizi și unele orașe să nu se supună religiei conducătorului lor. Decretul a reflectat simpatiile protestante personale ale lui Ferdinand și se crede că au fost ecoul simpatiilor nutrite de mama lui Carol, Ioana cea Nebună, ținută în continuare închisă. Acesta a fost un moment extraordinar de toleranță și o dovadă de sănătate psihică.

Faptul că fratele lui a făcut o asemenea concesie l-a îngrozit pe suferindul Carol. În 1556, deși avea numai 55 de ani, era chinuit de gută. S-a dus în capitala lui flamandă, la Bruxelles, și acolo, în fața unei adunări de la palat, i-a cedat tronul Spaniei fiului în vârstă de 28 de ani, Filip al II-lea (1556–1598). Toate relatările prezintă o scenă disperată. Filip, a cărui căsătorie din 1554 cu regina catolică a Angliei, Maria I, fusese aranjată de tatăl lui, avea o înfățișare modestă. Aspectul dat de trupul lui costeliv, buza urâtă „de Habsburg” și maxilarul ieșit în afară era accentuat de obiceiul lui de a privi în jos când vorbea (ceea ce se întâmpla rar). Carol și-a încheiat discursul de abdicare și s-a cufundat înapoi în scaun, plângând. Filip nu vorbea nici franceză, nici flamandă și a bâiguit câteva cuvinte abia auzite în spaniolă, după care a lăsat un episcop să continue să vorbească în locul lui. El avea să fie blestemul Europei.

Carol s-a retras la o mănăstire în Extramadura, cu o suită redusă de la 762 la 150 de persoane. Peste doi ani, în 1558, a murit, iar Filip a început construcția uriașului palat Escorial de lângă Madrid, care urma să fie mausoleu și monument comemorativ pentru tatăl lui. Palatul a devenit o adevărată închisoare psihologică pentru câțiva conducători spanioli la rând. Carol își începuse domnia ca un om care nu se remarcase prin nimic, însă a păstrat pacea în țara sa, Spania, frânând totodată atacurile francezilor și ale otomanilor asupra imperiului moștenit. S-a numărat printre puținii conducători care au avut prilejul de a „uni Europa”. Ironia a fost că, dacă ar fi trăit îndeajuns de mult ca să consolideze Pacea de la Augsburg, fratele lui Ferdinand ar fi putut realiza acest țel.

Cât privește succesiunea, Carol a înțeles, la fel ca Dioclețian, că niște teritorii atât de vaste nu puteau fi stăpânite de un singur om. Conștient probabil de deficiențele fiului său, Filip, el și-a împărțit moștenirea în două. A dat Germania, Austria și, în final, titlul de Sfânt Împărat Roman fratelui său Ferdinand (1558–1564). Spania, Olanda și Lumea Nouă i-au revenit lui Filip. De acum înainte, rolul dinamic pe care Spania l-a avut pentru scurtă vreme în istoria Europei a fost limitat și treptat detașat de drama Europei Centrale. Viitorul Spaniei va fi îngropat în maiestuoasa citadelă din piatră ridicată de Filip.

Epoca prinților ajunsese la apus. Rivalul lui Carol, Francisc al Franței, a murit înaintea lui, în 1547. Succesorul lui Francisc, Henric al II-lea (1547–1559), a murit într-un accident în timpul unui turnir și au urmat la tron trei regi tineri, care i-au cerut văduvei viclene a lui Henric, Caterina de Medici, să le fie regentă. O situație asemănătoare a existat în Anglia după moartea din același an a lui Henric al VIII-lea. Fiul lui protestant, plin de zel religios, Eduard al VI-lea (1547–1553), a murit la 15 ani, la numai șase ani după ce urcase pe tron. Sora și succesoarea lui, Maria (1553–1558), care a fost pentru scurtă vreme soția lui Filip al Spaniei, și-a aruncat țara în procesul de Contrareformă engleză, care a inclus și arderea în public a protestanților. Până și soțul ei a obiectat față de această brutalitate.

Maria a murit în 1558, la numai două luni după socrul ei, Carol al V-lea. Deși soțul ei, Filip, a revendicat tronul și mai târziu a cerut mâna surorii protestante a Mariei, Elisabeta, acesta a fost respins. După ce Elisabeta (1558–1603) a urmat-o pe Maria la tron, Reforma a câștigat un susținător, deși inactiv, totuși plin de simpatie, în vreme ce Anglia a câștigat un monarh de o charismă și o inteligență rare.

11. RĂZBOAIELE RELIGIOASE 1560–1660

Masacrul din noaptea Sfântului Bartolomeu

Cei trei prinți ieșiseră din scenă, lăsând nerezolvate conflictele europene. Habsburgii au rămas în relații proaste cu Casa franceză de Valois. Filip al Spaniei a rămas în relații proaste cu Elisabeta a Angliei. Nordul protestant al Europei se afla în relații proaste cu Roma catolică. Compromisurile cruciale obținute în 1555 prin Pacea de la Augsburg puteau fi menținute numai dacă personalitățile importante ale Sfântului Imperiu Roman le respectau. Era o speranță fragilă.

În 1559, noua epocă a cunoscut prima vărsare de sânge în timpul autodafeului lui Filip, la Valladolid. Treizeci și unu de protestanți au fost arși de vii în piața centrală. Respins ca pretendent de Elisabeta a Angliei, Filip a devenit și mai izolat. Spre deosebire de tatăl lui, mereu în mișcare, Filip și-a condus, în cea mai mare parte a timpului, vastul imperiu din Palatul Escorial. Era obsedat de erezie. Inchiziția aproape că eradicase islamismul și iudaismul din Spania, dar nu și din Țările de Jos spaniole. În Americi, stăpânirea spaniolă se întindea acum la sud din Mexic până în Peru și Chile, iar la nord până în Florida. Biserica sa romano-catolică devenise, cu pauze, o forță în favoarea tratamentului inuman aplicat populației locale. Interdicția înrobirii indigenilor americani de pe teritoriile Imperiului Spaniol a fost cea care a încurajat importarea de sclavi africani în Americi.

În Franța, regina Caterina de Medici se văzuse demult silită să trăiască în umbra amantei soțului ei, Diane de Poitiers. După moartea lui, în 1559, ea a cârmuit Franța timp de 30 de ani, în calitate de regentă a tinerilor succesori ai regelui. O adevărată de Medici, a susținut tradiția renescentistă a socrului ei, Francisc. A construit Palatul Tuileries din Paris, a adunat o mare colecție de artă și i se atribuie meritul de a fi conceput și produs dansuri sub forma baletului modern. Era fascinată de ocultism, sub influența vizionarului Nostradamus.

Problema cel mai greu de rezolvat pentru Caterina era calvinismul, care se răspândise în cel puțin 10 la sută din teritoriul unei țări în care catolicismul era altminteri puternic, în general în rândul hughenotilor. Sarcina ei era să intermedieze între hughenoți, bine reprezentați în unele segmente ale aristocrației, și pretendenții la tronul francez din Casa catolică de Guise. În 1561–1562, tentativele ei de a le acorda hughenotilor libertate religioasă au stârnit revolte catolice în Paris, cărora hughenoții le-au răspuns prin rebeliunile de la Rouen, Lyon și Orléans. În 1563, Caterina a obținut un compromis, și anume Edictul de la Amboise, care s-a dovedit a fi mai curând un răgaz decât o înțelegere.

Tensiunile au reapărut când Filip al Spaniei a început să-i persecute pe protestanții din Flandra. Înființarea Inchiziției, care cerea ca toți cetățenii olandezi să respecte dogmele afirmate la Conciliul de la Trento, a fost ultima picătură. Olanda, o sursă esențială de venit pentru Coroana spaniolă, s-a răzvrătit, iar, în 1567, Filip l-a trimis pe ducele de Alba să desfășoare anchete inchizitoriale. Alba a condamnat la moarte câțiva rebeli olandezi, care au fost executați în piața centrală din Bruxelles. Conducătorul olandez, Wilhelm „cel Tăcut” de Orania (care a trăit între 1533 și 1584), fusese unul dintre favoriții tatălui lui Filip, Carol al V-lea, care chiar îl ținuse pe acesta de braț în timpul discursului de abdicare. Mâna grea a lui Alba l-a transformat pe Wilhelm într-un susținător al rebeliunii, care a pornit un război de independență a Țărilor de Jos față de Spania, ce a durat 80 de ani.

Regatul hărțuit al lui Filip a fost atras pentru scurtă vreme, datorită loialității față de Roma, într-o confruntare cu Imperiul Otoman, care înainta din nou în spațiul mediteranean. Soliman murise în 1566, după ce cucerise cea mai mare parte a Imperiului Bizantin. După ce otomanii au ocupat insula Cipru în 1570, papa a înființat o Sfântă Alianță cu scopul de a le opune rezistență. În sprijinul acestei alianțe, s-au trimis nave în special

din Barcelona, Genova și Veneția, sub comanda fratelui vitreg al lui Filip, în vârstă de 26 de ani, Don Juan de Austria.

În 1571, Juan s-a luptat cu flota otomană la Lepanto, în largul portului Corint, aceasta fiind ultima bătălie în care s-au folosit corăbiile de război cu vâsle. În jur de 500 de corăbiile s-au înghesuit în apele strâmtorii, unde s-au blocat curând, punțile lor formând un câmp de luptă neîntrerupt pătat de sânge. Victoria creștinilor a fost copleșitoare și foarte lăudată în întreaga Europă. Importanța ei strategică a fost însă limitată, cu toate că prezența otomană a fost restrânsă astfel la spațiul est-mediteranean.

Campania lui Filip în Olanda mergea din ce în ce mai prost. În Franța, Caterina încercase să încheie o căsătorie între fiica ei, Elisabeta, și fiul lui Filip, Don Carlos – furnizând intriga pentru opera eponimă a lui Verdi –, însă politica a dictat ca, în 1559, aceasta să se căsătorească, în schimb, cu Filip, rămas văduv în urma morții Mariei a Angliei. Caterina era acum prinsă în războaiele religioase franceze. Parcă pentru a contrabalansa căsătoria Elisabetei, ea a propus ca o alta dintre fiicele ei, Margareta, să se mărite cu Henric de Navara, conducător hughenot și pretendent la tron. Dar în 1572, în timpul festivităților matrimoniale de la Paris, un hughenot cunoscut, amiralul Coligny, a fost rănit într-o tentativă de asasinat. În haosul ce a urmat, temându-se de reacția hughenotilor, Caterina a intrat în panică și a acordat, în mod nesăbuit, facțiunii de Guise permisiunea de a asasina lideri hughenoti.

Ordinul a fost dus la îndeplinire în Noaptea Sfântului Bartolomeu, pe 24 august 1572, și s-a transformat într-un masacru în toată puterea cuvântului. Nimeni nu știe cu exactitate numărul morților, dar se estimează, după diverse relatări, că acesta s-a ridicat undeva între trei și zece mii de morți. Europa protestantă a fost oripilată, în timp ce Europa catolică a salutat un triumf. Filip a declarat că acțiunea a fost „în slujba, spre gloria și cinstirea lui Dumnezeu și un câștig universal pentru întreaga creștinătate” și „vestea cea mai bună și mai veselă pe care o puteam primi

acum“. Papa i-a trimis Caterinei un trandafir din aur și a cerut să se cânte un Te Deum. De asemenea, i-a cerut lui Vasari să picteze o serie de fresce care să celebreze masacrul, pe care l-a socotit egal ca importanță cu victoria de la Lepanto. Diviziunea religioasă europeană s-a adâncit.

Mulți hughenoți au căutat refugiu în nordul Țărilor de Jos, care acum se aflau în plină rebeliune împotriva Spaniei, și în Anglia. Elisabeta a oferit azil, dar a refuzat să acorde sprijin militar. Ba chiar, cu puțin înainte de masacrul din 1572, căzuse de acord cu Caterina asupra Tratatului de la Blois împotriva Spaniei. A dat frâu liber „corsarilor“ ei să jefuiască galioanele spaniole, declanșând o adevărată campanie de piraterie susținută de stat și din care Elisabeta își lua partea ei de câștig.

În Olanda, rebeliunea lui Wilhelm de Orania a căpătat forță. În 1576, Filip I-a trimis pe fratele său Juan să evalueze proporțiile rebeliunii, iar acesta a raportat că „Prințul de Orania a fermecat mințile tuturor. Toți îl iubesc și se tem de el și îl doresc ca stăpân“. Filip nu avea altă opțiune decât să capituleze. Wilhelm a fost ales stadtholder, sau monarh de facto, al unei republici olandeze separate. Spania a rămas numai cu Flandra catolică – parte din Belgia modernă – în sud. În 1581, Provinciile Unite Olandeze protestante și-au declarat oficial independența.

Invincibila Armada

Umilit de pierderea teritoriului său olandez, dar însuflețit de persecuția dezlănțuită de Caterina împotriva hughenoților, Filip și-a dus cruciada împotriva ereziei la un nivel nou și spectaculos. În calitate de văduv al Mariei I, el încă revendica tronul Angliei. Verișoara catolică a Elisabetei, Maria, regina Scoției, avea și ea pretenții la tron. Cu o educație franceză și cu o mamă din Casa de Guise, și ea fusese căsătorită cu Francisc al II-lea, pentru scurtă vreme rege al Franței (1559–1560). Fugind de comploturile puse la cale împotriva ei în Scoția, ea s-a trezit, odată ajunsă în Anglia, în centrul zvonurilor despre uneltirile catolicilor împotriva Elisabetei. Execuția ei de la Castelul Fotheringay, în 1587, a scandalizat Europa

catolică și i-a oferit lui Filip un pretext pentru atacul, demult plănuit, împotriva Elisabetei.

În opinia lui Filip, o asemenea expediție avea să onoreze memoria tatălui său, să-i câștige binecuvântarea papală și să dea o lovitură protestantismului. Planul presupunea înaintarea ușoară a unei Armade de 130 de corăbii încărcate cu soldați și cu preoți care să-i convertească pe englezi. Armada urma să pornească din Lisabona și să ajungă până la Calais, unde să se unească cu armata flamandă a ducelui de Parma, împreună cu care să înainteze până în Anglia. Ducele de Parma trebuia să o înfrângă pe Elisabeta, să se alăture unei insurecții a catolicilor englezi și să așeze pe tronul Angliei o infantă spaniolă. Nu era deloc o aventură neverosimilă. Armata engleză nu se putea măsura cu cea a ducelui.

Din clipa în care Armada a pornit pe mare, în 1588, acțiunea ei a fost sortită eșecului. A fost atacată de corăbii englezești încărcate cu explozibil după ce a ancorat în apropierea portului Gravelines, în largul coastei flamande. Apoi, vânturi potrivnice au împins-o în Marea Nordului și în jurul coastelor nordice ale Scoției și Irlandei. Flota engleză nu a scufundat multe nave spaniole, însă numai jumătate din flota spaniolă inițială s-a întors în Spania. Au murit în jur de 5 000 de spanioli.

Eșecul Armadei a crescut foarte mult reputația Elisabetei. Cu ajutorul unui serviciu de informații creat sub conducerea lui sir Francis Walsingham, ea a reușit să obțină un echilibru între siguranța personală și națională și toleranța religioasă relativă. Mai presus de toate și în pofida apelurilor făcute din interior și din exterior, ea s-a străduit să-și limiteze implicarea în neîncetatele războaie europene, cu toate că acest lucru nu a împiedicat-o să le facă pe plac favoriților săi, contele de Leicester și contele de Essex, cărora le-a permis să pornească într-o serie de expediții sortite eșecului în Olanda, Franța și Irlanda. În același timp, Anglia a înclinat în direcția culturii renascentiste europene, onorate prin arhitectura lui Robert Smythson și prin muzica lui William Byrd și a lui Thomas Tallis. Un englez elisabetan a reușit să treacă toate granițele și să înconjoare

continentul. Orizontul imaginar al lui William Shakespeare – ce s-a întins din Grecia până în Roma, de la Paris până la Veneția, din Scoția până în Cipru – a surprins experiența europeană comună în umanismul emergent.

Eșecul Armadei a însemnat pentru Filip o umilință, agravată de refuzul papei Sixt al V-lea de a-i oferi sprijinul financiar consistent promis pentru convertirea englezilor. Consilierii lui au rămas fermi. Au pus eșecul pe seama presupusei indulgențe a lui Filip față de cetățenii care nu erau catolici și se mai aflau încă în Spania. Însă poporul spaniol părea să se simtă confortabil cu religia sa și să-și păstreze loialitatea față de regele său. Spania era o țară remarcabil de calmă.

Parisul merită o mesă

Rivala catolică a Spaniei, Franța, nu s-a bucurat de o asemenea supunere populară. În 1589, regele francez Henric al III-lea a fost asasinat și mama lui, Caterina de Medici, a murit. Parisul era guvernat de o Ligă catolică de influență iezuită, sub conducerea Casei de Guise, dar aceasta se afla într-un război civil neîntrerupt cu hughenotii conduși de succesorul la tron al Bourbonilor, Henric de Navara. Henric a câștigat, în cele din urmă, bătălia de la Ivry în 1590. Deși era acum oficial rege al Franței, i-a fost refuzată intrarea în Paris dacă nu consimțea să devină catolic. După negocieri intense, Henric a făcut acest lucru, până la urmă. Când a intrat în Paris, se spune că a privit de pe dealul Montmartre și a remarcat, „Parisul merită o mesă“, unul dintre numeroasele citate istorice apocrife, care însă se potrivesc bine cu personajul.

Henric al IV-lea (1589–1610) a fost un monarh francez neobișnuit, înțelept, moderat și uneori amuzant. A spus despre domnia mult criticată a Caterinei: „Mă miră că nu a făcut și mai rău“. În 1598, a negociat versiunea franceză a Păcii germane de la Augsburg, Edictul de la Nantes, prin care li s-a oferit protestanților libertate religioasă și toleranță în funcțiile publice și în fața legii. Edictul a fost un compromis care nu a prea reușit să depășească diviziunile religioase din Franța, iar, în 1610, a avut ca rezultat asasinarea lui Henric de către un fanatic catolic. Henric fusese un

personaj care se bucurase de popularitate. În Paris, a construit Pont Neuf, pe care se află acum statuia sa. Fiind primul monarh din Casa de Bourbon, a fost un erou al regalității franceze după Revoluție, iar în sondaje încă apare ca monarhul favorit al Franței.

În timp ce Franța se chinuia să asigure coexistența pașnică dintre catolici și protestanți, Pacea de la Augsburg adusese Sfântului Imperiu Roman o jumătate de secol de calm relativ. Rudolf al II-lea (1576–1612), regele Boemiei și Sfânt Împărat Roman, și-a transformat capitala, Praga, care era și patria lui Jan Hus, într-un centru al civilizației și al rafinamentului renascentiste. Colecția lui de artă manieristă era vestită, mai ales un portret al său, reprezentat ca un aranjament de fructe și legume, pictat de Arcimboldo. Rudolf era un bărbat rezervat care nu s-a căsătorit niciodată și care era fascinat de știință și de ocultism. La presiunile fratelui lui, arhiducele Matthias, Rudolf a semnat în 1609 o Scrisoare de Maiestate prin care le acorda protestanților din Boemia libertate religioasă oficială. Dat fiind că Rudolf era catolic, acest act depășea chiar și înțelegerile de la Augsburg.

Războiul de 30 de Ani

Această toleranță proaspăt apărută în nordul Europei la începutul secolului al XVII-lea era promițătoare, dar nesigură. În 1617, Pacea de la Augsburg s-a prăbușit brusc. Coroana Boemiei a fost transmisă unui moștenitor din dinastia habsburgică, Ferdinand al II-lea (1617–1637), care primise o educație iezuită și a devenit Sfânt Împărat Roman în 1619. Nici un succesor nu ar fi putut avea o influență mai dezastruoasă asupra păcii din Europa. Ferdinand împărtășea zelul misionar al vărului său, Filip al Spaniei. Însă dacă Filip împărtășea religia cetățenilor lui, Boemia lui Ferdinand era preponderent protestantă, iar libertatea religioasă a protestanților fusese confirmată recent de Rudolf.

Când veștile că Ferdinand intenționa să înlocuiască guvernatorii protestanți ai Boemiei cu unii catolici au ajuns la Praga în 1618, acestea au stârnit neîntârziat o revoltă. Emisarii lui Ferdinand au fost târați la o

fereastră de la un etaj superior al Castelului din Praga și aruncați de la 15 metri înălțime în șanțul care înconjura castelul, aceasta fiind așa-numita Defenestrare de la Praga. Supraviețuirea lor remarcabilă a fost pusă pe seama aripilor îngerilor catolici și a stratului gros de bălegar din șanț. Boemienii l-au ales numaidecât pe Frederic al V-lea, elector palatin al unui mic stat din Renania, în locul lui Ferdinand. Frederic era un calvinist căsătorit cu Elisabeta Stuart, fiica lui Iacob I al Angliei. Numită „giuvaerul Europei“, ea avea să facă mult timp obiectul venerației protestante.

Ferdinand le-a cerut acum monarhilor catolici și mercenarilor din întreaga Europă să pornească un război religios împotriva protestanților lui. Spania, Polonia și papalitatea s-au unit cu el, formând o Ligă Catolică, în realitate o armată cruciată intra-europeană. De partea cealaltă, Frederic era susținut de protestanții olandezi, de scandinavi, de francezi (indirect) și de englezi (șovăielnic). Războiul de 30 de Ani care a urmat a anulat Pacea de la Augsburg și toate celelalte edicte de toleranță și de non-intervenție în treburile entităților membre ale Sfântului Imperiu Roman promulgate de-a lungul secolelor anterioare. Acest război a arătat măsura în care religia unui singur om poate să dicteze soarta națiunilor.

Tragedia deosebită a acestui război a fost aceea că el a transformat ceea ce fusese punctul forte al Germaniei – detașarea ei de războaiele dinastice din Europa – într-un punct slab. Majoritatea țărilor europene aveau cel puțin un conducător, general acceptat, care mijlocea între catolici și protestanți. Germania nu avea nici unul. Habsburgii garantaseră vreme îndelungată autonomia principatelor germane separate. Acum ei erau dușmanii autonomiei. I-au învrăjbit pe germani între ei, ceea ce a fost o catastrofă.

Prima luptă din acest război, bătălia de la Muntele Alb, din 1620, s-a desfășurat lângă Praga, iar boemienii au suferit o înfrângere răsunătoare. Frederic a fugit și, împreună cu Elisabeta, s-a refugiat la Haga, cei doi fiind cunoscuți pentru domnia lor de un an drept „regele și regina de o iarnă“. În

loc să acționeze împăciuitoare, Ferdinand a reacționat la această victorie cu brutalitate. 27 de lideri boemeni au fost executați în Piața Orașului Vechi din Praga. Toți nobilii boemieni care nu erau catolici și-au văzut pământurile confiscate și toți protestanții au fost siliți să plece, majoritatea fugind către vest, în Germania. În zece ani, rodul Reformei lui Hus a scăzut de la trei milioane la 800 000 de credincioși. Această epurare religioasă a fost atât de desăvârșită încât Boemia rămâne până astăzi preponderent catolică, cu toate că în Piața Orașului Vechi din Praga se află o statuie a lui Hus.

Ferdinand a descoperit curând că nu putea să-și plătească armata, alcătuită în cea mai mare parte din mercenari spanioli, care au prădat Boemia, trecând apoi în Germania. Războiul s-a transformat în banditism, soldații trăind din jafuri, într-o stare de depravare medievală. Treptat, întreaga Europă a fost atrasă în acest conflict. Regele Franței, Ludovic al XIII-lea, și consilierul său, cardinalul Richelieu, au urmat politica franceză de a se alia cu orice dușman al Habsburgilor, chiar și cu unul protestant. Iacob I al Angliei, un protestant înflăcărat, dar cu un parlament care se opunea cheltuielilor, a trimis un mic detașament.

Aliați mai importanți ai cauzei protestante au fost Danemarca și Suedia, în frunte cu regele-soldat al Suediei, Gustav Adolf (1611–1632). Gustav își câștigase reputația de comandant inovator. Schimba constant poziția infanteriei, a unităților de artilerie ușoară și a cavaleriei pe câmpul de luptă, aprovizionându-și bine soldații. Această tactică venea în contrast cu tunurile greoaie ale spaniolilor și cu regimentele de infanterie „tercios”, greu de manevrat, cu zidurile de lăncieri care se întindeau pe 20 de rânduri. Suedezii au câștigat bătălia de la Breitenfeld din 1631, dar Gustav a fost ucis în luptă un an mai târziu, o catastrofă care a spulberat speranțele de încheiere grabnică a conflictului.

În 1637, după 19 ani de război, Ferdinand a murit, dar, până atunci, războiul căpătase o energie proprie. Îngrijorați că Filip al IV-lea al Spaniei

(1621–1665) avea să profite de război ca să reunifice imperiile lui Carol al V-lea, spaniol și austriac habsburgic, Ludovic și Richelieu au declarat oficial război Madridului, în numele Franței. Acum nu mai era vorba doar de un conflict între catolici și protestanți, ci și de unul între catolicii bourboni și catolicii habsburgi. La început, francezii au avut o prestație proastă, iar forțele spaniole au ajuns la marginea Parisului. La rândul lor, francezii au amenințat Flandra spaniolă și au trimis întăriri suedezilor în nord. Apoi s-au implicat și otomanii, invitați de protestanți să atace Austria dinspre est. Europa era în fierbere.

În Germania, lupta nu se mai purta doar între dinastii și religii. Era o luptă primitivă a oamenilor pentru supraviețuire. Armatele nedisciplinate au întors principatele cu susul în jos și au stârnit conflicte acolo unde nu existau. Un istoric al războiului, Veronica Wedgwood, a scris că luptele nu aveau nici un rost: „Aproape toți [combatanții] erau împinși mai degrabă de frică decât de dorința cuceririi sau de pasiunea religioasă. Voiau pace.“ În cele din urmă, în 1643, un general francez charismatic, ducele d’Enghien, în vârstă de 23 de ani, a început lupta împotriva unei armate flamande la Rocroi, în Ardeni, unde a măcelărit regimentele „tercios” și a pus capăt participării spaniole la război. Filip al Spaniei și-a dat seama acum că dacă îl susținea pe Ferdinand putea să piardă Flandra și, odată cu ea, și veniturile pe care le aducea. Bătălia de la Rocroi a fost ultima mare luptă din acest război.

Timp de alți cinci ani, bande de soldați au cutreierat prin Europa Centrală, fără conducători, înfometați și disperați. Comerțul și producția germane s-au prăbușit. Semănatul și recoltatul au încetat. Au murit între un sfert și jumătate din cei 20 de milioane de locuitori vorbitori de limbă germană. Orașul Magdeburg de pe malul Elbei avea 20 000 de locuitori în 1620 și 450 în 1649. Biblioteca medievală a Universității din Heidelberg a fost mutată la Vatican. Un general suedez a scris acasă din Boemia: „Nu m-am așteptat să găsesc regatul atât de sărac, de pustiit și de degradat, căci

între Praga și Viena totul a fost făcut una cu pământul și nu se găsește acolo nici un suflet“. Acesta este considerat cel mai sângeros război european până în secolul XX. Din punctul de vedere al lui Wedgwood, a avut „cauze confuze, o derulare sinuoasă, un rezultat inutil, fiind prin excelență exemplul de conflict fără sens în istoria europeană“.

Pacea din Westfalia

Diplomații care reprezentau părțile implicate, în cele din urmă 109 în total, s-au întâlnit în 1643, după bătălia de la Rocroi, campând în două orașe vecine din Westfalia, Osnabrück și Münster. Emisarii au făcut naveta între cele două tabere, încheind nu un singur tratat, ci o serie de înțelegeri locale, menite să devină un tratat colectiv de pace. Încheierea acordului a durat cinci ani, semnându-se, în sfârșit, în 1648. În esență, acest tratat a fost o revenire la Pacea de la Augsburg, la principiul autodeterminării naționale în politică și religie, *cuius regio, eius religio*, fiecare țară cu religia ei.

La fel ca la Augsburg, luteranii și calviștii au fost de acord să împartă regiuni din Europa cu catolicii. Proprietățile confiscate trebuiau restituite, în întregime sau în cea mai mare parte. Austriei și Boemiei, care ajunsese acum la sapă de lemn, li s-a recunoscut statutul de țări catolice. Spania a recunoscut independența oficială a provinciilor din nordul Țărilor de Jos, pe care le pierduse, iar evreii au primit adăpost acolo.

Pacea din Westfalia a redat autonomia statelor germane și, încă o dată, a respins autoritatea Sfântului Imperiu Roman asupra acestora. Deși deseori i se atribuie Păcii din Westfalia meritul de a sta la originea conceptului de stat-națiune, ea a fost mai importantă prin internaționalismul său, prin reafirmarea autonomiei statelor și a caracterului legal sacru al tratatelor. În această privință, nu se poate spune că Pacea a fost un succes de durată. Cu toate acestea, realizarea participanților a fost glorificată prin minunatul portret pictat de Gerard ter Borch, în care erau reprezentați cu toții adunați în primăria din Münster, pictura aflându-se acum în proprietatea

Galeriei Naționale din Londra. Anglia a fost una dintre țările europene care nu s-au implicat în încheierea acestei păci.

Tratatul de pace accepta realitatea unei Europe care se epuizase în lupte. Franța a obținut rezultate bune, câștigând teritorii în inima Germaniei, și anume în Alsacia și bazinul Rinului. Aceasta a fost cea mai neînțeleaptă dintre prevederile tratatului, dând naștere unui resentiment de durată în rândul populației vorbitoare de limbă germană din această regiune. La nord, Suedia s-a afirmat ca putere regională, câștigând mai multe teritorii nord-germane. Germania a rămas ruinată, o pustietate în care încă se găseau vreo 50 de „orașe libere“, 60 de principate eclesiastice și 250 (unii spuneau 1 000) de orașe și stătuțe autonome. Acestea au avut nevoie de un secol ca să-și revină.

Prusia protestantă a fost prima care a renăscut, sub familia Hohenzollern a „Marelui Elector“ Frederic Wilhelm (1640–1688). Teritoriul stăpânit de el se întindea în afara Sfântului Imperiu Roman și era teoretic în relație de vasalitate cu Polonia. Însă, în timpul războiului, se unise cu Brandenburgul, al cărui duce fusese vreme îndelungată elector în cadrul Sfântului Imperiu Roman. Dat fiind că Berlinul, capitala sa, pierduse jumătate din populație în timpul războiului, Frederic Wilhelm a deschis porțile refugiaților de toate religiile, acceptând influența imigrației, revigorantă din punct de vedere economic (așa cum avea să se întâmple și în 1945 și în 2015).

Spania a rămas un regat zdruncinat, decuplat pentru totdeauna de Sfântul Imperiu Roman. În anii 1640, avuseseră loc revolte în Catalonia și Portugalia, împotriva solicitărilor de a susține financiar participarea lui Filip la război. Până și Flandra catolică se afla în pericol, având în vedere că flota spaniolă învechită nu se putea măsura cu înfloritoarea putere maritimă olandeză. Nu mai puțin zdruncinat era și actorul care instigase la război, papalitatea. Papa Inocențiu al X-lea nu a fost reprezentat la negocierile din Westfalia și a denunțat tratatul de pace ca fiind „nul,

neavenit, lipsit de valabilitate, samavolnic, nedrept, condamabil, nerușinat, stupid și lipsit de sens“. Asemenea edicte papale nu mai aveau forță. Inocențiu și-a găsit consolarea în crearea superbeii Piețe Navona din Roma și în sprijinirea geniului arhitecturii baroce, Borromini. Portretul lui sever, realizat de Velázquez, se află în palatul familiei sale, Doria Pamphili, din Roma.

Războiul Civil din Anglia

Când Războiul de 30 de Ani se apropia de sfârșit, un conflict mai neînsemnat a izbucnit în Anglia, în mod obișnuit o țară liniștită. Cu toate că aici nu era în joc libertatea religioasă în sine, antipatia dintre catolici și protestanți nu era departe de a ieși la suprafață. Tatăl Elisabetei de Boemia, Iacob I (1603–1625), era protestant și mândru patron al versiunii autorizate a traducerii Bibliei. Catolicii rămăseseră suspecti – ceea ce nu era o surpriză, având în vedere Complotul prafului de pușcă din 1605 –, dar suspecti erau și extremiștii puritani, ca pelerinii de pe nava *Mayflower*, care au emigrat în America în 1620. Anglia a fost aproape singura din Europa care s-a dedicat cu perseverență scopului de a afla o cale de mijloc.

Poate că Iacob era protestant, dar era și susținător al dreptului divin al regilor și al „mandatului divin“, pe care l-a interpretat ca fiind un mandat de a reduce la tăcere Parlamentul. Problemele au început după moartea lui Iacob în 1625, odată cu încheierea căsătoriei dintre succesorul lui Iacob, Carol I (1625–1649), și Henrietta Maria a Franței, o catolică evlavioasă. Încheierea căsătoriei a confirmat temerile larg răspândite că angajamentul față de protestantism al Casei Stuart nu era sigur. În 1628, Petiția Dreptului adresată lui Carol a reafirmat supremația Parlamentului. Parlamentul i-a refuzat regelui dreptul de a colecta taxe și de a strânge o armată permanentă, ambele fiind prerogative ale Parlamentului. Autorul Petiției, prim-judecătorul Edward Coke, a declarat: „Magna Carta este fără pereche și nu recunoaște nici un suveran“. Răspunsul lui Carol a fost că „regii nu sunt obligați să răspundă pentru acțiunile lor decât în fața lui Dumnezeu“. Această confruntare nu putea susține o guvernare stabilă.

În 1629, Carol a dizolvat Parlamentul și a refuzat să îl mai convoace timp de 11 ani, perioada așa-numitei „tiranii“. Ca să-și acopere cheltuielile, el a încercat să impună o taxă extraparlamentară pentru apărarea coastelor și a navelor comerciale, „ship money“, care însă s-a dovedit imposibil de colectat. Apoi, în 1637, arhiepiscopul conservator al lui Carol, William Laud, a impus Scoției calvine o carte de rugăciuni care era general considerată catolică. Episcopul de Brechin a trebuit țină două pistoale încărcate la îndemână când a citit-o din amvon. Au urmat revolte. În Scoția, mii de oameni au semnat un „legământ“ prin care își afirmau religia reformată.

Anglia a comprimat în două decenii o revoluție care în cea mai mare parte a Europei a durat două secole. Parlamentul ales în 1640 era majoritar ostil regelui. Acesta era deosebit, în componența lui, de oricare altul de până atunci, incluzând proprietari de pământ și lideri civici, comercianți și practicanți ai profesiilor liberale, pe scurt noua clasă de mijloc care fusese creată și prosperase în timpul Reformei lui Henric și în perioada de pace din timpul domniei Elisabetei. Membrii Parlamentului au transformat Petiția Dreptului în Mustrarea cea Mare și au cerut suveranitate parlamentară absolută asupra Bisericii și statului. Șovăitorul Carol poate ar fi acceptat aceste cereri, însă consilierul său necruțător era soția lui catolică.

În 1642 a început conflictul dintre rege și Parlament. La fel ca în Germania, națiunea era profund divizată. Conflictul dintre regaliști și susținătorii Parlamentului reprezenta, dacă nu conflictul dintre catolici și protestanți, cel puțin pe cel dintre Biserica oficială și calviniști. Forțele Parlamentului s-au unit curând sub autoritatea austerului Oliver Cromwell. Majoritatea armatelor din acea vreme erau grupuri violente de recruți, conduse de fii de aristocrați. Armata Noului Model organizată de Cromwell era alcătuită, în mare parte, din soldați din Anglia de Est calvinistă, recrutați și plătiți ca soldați profesioniști. Regele a suferit o

serie de înfrângeri, care au culminat cu înfrângerea de la Marston Moor din 1644 și cu cea de la Naseby, un an mai târziu. Armata regalistă s-a dezintegrat, iar regele a fost prins ulterior de scoțieni și predat Parlamentului.

În 1647, când negocierile din Westfalia se apropiau de sfârșit, soldații lui Cromwell s-au întâlnit într-o biserică din Putney. Pentru prima oară, europeni care se aflau în poziții de putere au dezbătut fundamentele politicii într-o manieră utilizată în mare astăzi. Au dezbătut sufragiul universal, anularea conscripției și statutul proprietății private. Colonelul radical Thomas Rainsborough a afirmat că „și cel mai sărac om care există în Anglia are o viață de trăit, la fel ca omul cel mai important... toți cei care trăiesc sub o guvernare trebuie în primul rând să consimtă să trăiască sub acea guvernare”.

Cromwell a susținut menținerea monarhiei și chiar i-a prezentat lui Carol condiții ușoare pentru a pune capăt revoltei. Însă, în captivitate, regele a pus la cale reînceperea războiului și, drept urmare, a fost judecat pentru trădare. În 1649, s-a pronunțat sentința executării sale, care a fost pusă în practică în fața Casei Banchetelor din Palatul Whitehall într-o după-amiază rece de ianuarie. Regele a susținut până la sfârșit că „există o diferență clară între un supus și un suveran”. Mulțimea a scos un vaiet când capul regelui a fost tăiat. Victoria nu a stârnit vreo plăcere revoluționară, nici vărsarea de sânge nu a iscat bucurie. Se trecuse o linie și acest lucru a rămas pe conștiința națiunii ani buni de atunci înainte.

Sub Cromwell, Anglia nu a căutat o temelie stabilă pentru guvernarea democratică. El i-a atacat pe scoțieni pentru că au trecut de partea regelui și a dat dovadă de o brutalitate atroce în Irlanda catolică, disprețuind toate apelurile la un protestantism tolerant. Pentru prima dată a unit națiunile din Insulele Britanice sub o adunare centrală, abolind instituția episcopatului și, în final, dizolvând și Parlamentul. Susținut de John Milton, care era orb, Cromwell a încercat să își conducă prudent și drept

„commonwealth-ul“. I-a invitat pe evrei să se întoarcă în Anglia după trei secole de exil și a purtat un război comercial cu olandezii în interesul financiar al Londrei. În ciuda pretențiilor democratice ale Revoluției engleze, rezultatul ei a fost o dictatură ce a durat cinci ani, un regim de „evlavie cumplită“. Înainte de moartea lui în 1658, Cromwell a recurs la dreptul ereditar al regalității și l-a numit succesor pe fiul său Richard.

Peste doi ani, generalul Monck a consultat Parlamentul și i-a cerut efectiv națiunii să își schimbe părerea. Parlamentul a răspuns acestui apel și l-a invitat pe Carol al II-lea (1660–1685), fiul regelui mort, să se întoarcă din exil, cu înțelegerea clară că venea la dorința Parlamentului, nu la propria sa dorință. Monarhia era la bunul plac al Parlamentului. Biserica Angliei a fost restabilită, restituindu-i-se drepturile și proprietățile. Se presupunea că libertatea religioasă și suveranitatea parlamentară erau protejate. O națiune europeană trecuse prin valea revoluției, gustând din regicid, autocrație și commonwealth și respingându-le pe toate. „Monarhia constituțională“ engleză era o formă de guvernare liberală, cel puțin în formă embrionară.

Ana de Austria și Fronza

O asemenea formă de guvernare era ultimul lucru despre care se discuta în Franța. Ludovic al XIII-lea și Richelieu muriseră, iar Parisul era condus de Ana de Austria, soția înstrăinată a lui Ludovic și a treia din șirul de femei cosmopolite care au condus Franța în această perioadă. Ea a mers pe urmele Caterinei de Medici și ale Mariei de Medici, mama și regenta lui Ludovic al XIII-lea. Ana a fost timp de 17 ani regenta fiului ei, Ludovic al XIV-lea. Din anii 1560, timp de aproape 100 de ani, Franța fusese condusă de femei.

Ana a guvernat în colaborare, și posibil în concubinaj, cu elegantul protejat al lui Richelieu, cardinalul Mazarin. Atât Richelieu, cât și Mazarin erau maeștri ai artei necruțătoare a politicii franceze. Erau competenți, temuți și pragmatici. După sfârșitul Războiului de 30 de Ani, Ana s-a confruntat cu rebeliunea unei facțiuni aristocratice, cunoscută sub numele

de Frondă, împotriva taxelor percepute pentru acoperirea cheltuielilor de participare la război a Franței. Disputa a amenințat Casa de Bourbon cu o lovitură de stat, care însă a fost zdrobită, în cele din urmă, în 1653. Considerată reacția Parisului la Războiul Civil Englez, această revoltă nu a lăsat în urma ei, în Franța, nici una dintre reformele politice pe care le-au câștigat în acea vreme atât Anglia, cât și Olanda.

În 1661, Mazarin a murit și Ludovic al XIV-lea, în vârstă de 22 de ani, a preluat puterea de la Ana. Era un tânăr viclean, care privise atent cum cârmuise mama sa și învățase o lecție pe care el a socotit-o crucială, și anume aceea că un monarh nu trebuia niciodată să lase puterea pe mâna altcuiva. Autocrația nu era altceva decât îi spunea numele. Se spune că Ludovic ar fi declarat mai târziu „l'état, c'est moi“. Steaua aurită a Regelui Soare se ridica la orizont. Și avea să uluiască toată Europa.

12. APOGEUL AUTOCRAȚIEI 1660–1715

Regele Soare se înalță

Ludovic al XIV-lea (1643–1715) a dominat epoca sa. A fost supranumit „le Dieu donné“, „darul lui Dumnezeu“, și și-a petrecut întreaga viață încercând să-și depășească Creatorul. Avea în față un continent epuizat de Războiul de 30 de Ani și pe care Pacea din Westfalia ar fi trebuit să-l liniștească. Pacea din Westfalia pusese capăt pretenției de suveranitate a catolicismului în raport cu sistemul european de credințe religioase. În același timp, energiile Renașterii și ale Reformei înprospătaseră dezbaterile referitoare la lumea naturală și la condiția umană. Peste tot erau contestate ipotezele cunoscute și acceptate. Revoluția științifică ce însoțise Renașterea a prins forțe noi. În 1642, același an în care a murit Galileo, condamnat de Biserică, s-a născut Isaac Newton. Odată cu el s-a născut și fizica modernă.

În Franța, Ludovic nu recunoștea existența unei noi Europe. Asemenea unui împărat roman, el credea că era predestinat unei „mărețe, nobile și minunate vieți monarhice“. Scund și iute din fire, stăpânea prin teamă, splendoare și viclenie. Nu suferea nici o opoziție și nu delega nici o autoritate. Secretarii de stat nu puteau semna documentele decât cu numele lui. Trebuiau să îi dea personal raportul în fiecare dimineață și așa au făcut toată viața lui. Regele Soare a adus glorie celei mai numeroase națiuni din Europa, de 20 de milioane de oameni, și i-a lăsat moștenire falimentul și revoluția.

Centrul de comandă al lui Ludovic era un nou palat construit în afara Parisului, pe locul unei cabane regale de vânătoare de la Versailles, unde s-a mutat în 1682. Intenția lui era să scape de influențele și compromisurile capitalei. Spre deosebire de Escorialul lui Filip al II-lea, cu aspectul său mohorât, Versaillesul era o închisoare cu o atmosferă veselă și ostentativă. În Anglia, Elisabeta și-a trimis baronii de la curte să aibă grijă de moșiile lor de la țară și să le dezvolte. Ludovic nu voia o nouă Frondă care să uneltească pe la spatele lui. O mie de nobili francezi au fost parcă închiși pe

viață în cele 350 de apartamente de la Versailles. Familia Noailles era atât de numeroasă încât ocupa un coridor întreg, cunoscut ca strada Noailles. Curtenii căutau în fiecare zi să câștige bunăvoința monarhului, care răspundea oferind ospitalitate și distracții, care erau obligatorii. Asemenea șobolanilor prinși într-o capcană aurită, ei s-au degradat, ajungând să fie prinși în vrajbe mărunte, ridicoli și servili.

Ludovic detesta protestantismul, însă nici față de catolicul papă nu arăta vreun pic de respect. El era statul în totalitatea lui. Episcopii îi erau slujitori. În politica externă, era obsedat de disputele dinastice și teritoriale care năpăstuiseră Franța încă din Evul Mediu. El întruchipa revenirea la epoca prewestfalică. Mărirea, a scris el, „este cea mai vrednică și mai plăcută dintre ocupațiile unui suveran“. A urmărit-o cu nesăbuință și fără prea mult succes. Ce a mai rămas din venitul său după acoperirea cheltuielilor necesare construcției Palatului Versailles s-a îndreptat, în mare parte, către întreținerea unei armate permanente de 250 000 de soldați. Nici o altă națiune europeană nu avea o armată atât de mare.

Regele a plasat resursele financiare ale statului sub supravegherea unui controlor general, Jean-Baptiste Colbert, care acorda o atenție febrilă detaliilor și adora birocrăția. Un contemporan a spus despre el că era „neclintit și rece ca Steaua Polară“, o trăsătură specifică oricărui contabil. Dar nici măcar Colbert nu era în stare să facă față extravagantei monarhului. Rezultatul a fost o economie națională care, sub vălul splendorii, era nesustenabilă. Singura întrebare era dacă aceasta avea să-i supraviețuiască lui Ludovic.

Războiul franco-olandez

Regele a încercat să obțină o victorie rapidă atât împotriva spaniolilor, cât și împotriva olandezilor, în Țările de Jos. În acest scop, a încheiat un tratat secret cu Carol al II-lea al Angliei la Dover, în 1670. Carol avea deja aceeași părere despre Parlament pe care o avusese tatăl lui, adică îl considera lipsit de importanță, iar Ludovic a adus în discuție un mare ajutor financiar și

împărțirea Țărilor de Jos între Franța și Anglia. În schimb, Carol a promis 60 de nave pentru un atac asupra Olandei și o biserică engleză redată Romei. Aceste promisiuni erau absurde. Carol era atât de dornic să imite extravaganța lui Ludovic încât a devenit pionul lui, această înțelegere secretă fiind acoperită printr-un tratat fals, în care cei doi suverani își făgăduiau numai prietenia.

Ludovic a declarat război Țărilor de Jos în 1672, folosind pretextul unor chestiuni comerciale, însă adevăratul motiv a fost dorința de a acapara teritorii olandeze. Carol a trimis navele promise, dar aceasta a stârnit o asemenea opoziție în Parlament încât, doi ani mai târziu, el a fost nevoit să încalce înțelegerea încheiată cu Ludovic. Olandezii au dat dovadă de la fel de multă rezistență. Când francezii le-au invadat țara, olandezii și-au deschis barajele și au inundat totul în calea francezilor. Noul Stadtholder, un alt Wilhelm al III-lea, a rostit celebrele cuvinte că strategia lui era să lupte „până la ultimul canal”. Invazia franceză s-a împotmolit și până la urmă a fost respinsă. În baza Tratatelor de la Nijmegen din 1678–1679, Ludovic nu a obținut decât câștiguri teritoriale minore. Însă războiul a distrus economia Olandei, la acea vreme considerată cea mai bogată țară din Europa. Epoca de aur a picturii olandeze, cu Rembrandt, Hals, ter Borch și Vermeer, luase sfârșit.

În 1683, Austria a fost tulburată de o nouă incursiune otomană, care a ajuns de această dată la porțile Vienei. În momentul culminant al Bătăliei de la Viena, turcii au suferit o înfrângere decisivă din partea armatelor austriece și polono-lituaniene unite. Bătălia a inclus, se spune, cea mai mare șarjă de cavalerie din istorie, când 18 000 de călăreți polonezi au atacat armata turcă. Franța lui Ludovic nu a oferit Austriei nici un ajutor în timpul acestei noi amenințări la adresa integrității Europei catolice. Din nou, Europa nu se putea hotărî să coopereze.

Ludovic și-a îndreptat acum atenția spre propria țară, iar noua țintă a agresiunii lui obsesive a devenit populația hughenotă, care se presupunea că era protejată de Edictul de la Nantes promulgat de Henric al IV-lea. În

opinia lui Ludovic, o națiune trebuia să aibă o singură religie, aceea a regelui său. În 1685, el a revocat Edictul de la Nantes și le-a impus hughenotilor să se convertească la catolicism sau să părăsească țara. Impactul acestei decizii a fost traumatic. Estimările proporțiilor expulzării variază enorm, însă între 250 000 și 900 000 de hughenoti au fugit în Anglia, Olanda și Prusia. Prezența lor a fost o binecuvântare pentru nordul Europei prin beneficiul pe care rețeaua de meșteșugari, comercianți și bancheri pricepuți l-a adus capitalismului european emergent.

Ascensiunea lui Wilhelm de Orania

Revocarea Edictului de la Nantes a șters orice urmă de francofilie în Anglia, făcând loc prețuirii a orice era olandez. Ambasadorul francez la Londra l-a avertizat pe Ludovic că singurul prieten pe care îl mai avea Franța în Anglia era familia regală Stuart. Nici aceasta nu era unită. Wilhelm de Orania era căsătorit cu fiica protestantă și moștenitoarea la tron a regelui Iacob al II-lea, prințesa Maria. Wilhelm fiind eroul Războiului franco-olandez, acceptarea lui ca soț al Mariei a fost percepută în Anglia drept garanția mult așteptată a Coroanei protestante. Această speranță s-a evaporat când, în iunie 1688, noua soție a lui Iacob al II-lea, Maria de Modena, a născut un fiu, ceea ce a făcut ca primul pe linia succesiunii la tron să fie un presupus catolic. Wilhelm și Maria au fost astfel înlăturați și era iminentă o nouă criză a Casei Stuart.

Parlamentul nu era dispus să tolereze nici o revenire la catolicismul regal. Răzgândirea în ceea ce privește Restaurația de la 1660 avusese consecințe nefericite. Drept urmare, era nevoie de o nouă schimbare de opinie. Wilhelm a fost cel care a luat inițiativa în Olanda. La câteva săptămâni după nașterea noului prinț, el a obținut, prin spionul lui din Anglia, Hans Bentinck, o scrisoare semnată de șapte pairi prin care îi cereau să invadeze țara și să uzurpe tronul lui Iacob. Politica britanică era caracterizată de diviziuni, care se manifestaseră din timpul Războiului Civil, între susținătorii suveranității parlamentare și cei ai monarhiei Stuart. Aceștia au fost numiți „Whigs”, respectiv „Tories”, termeni abuzivi folosiți pentru

văcarii scoțieni și proscrisii irlandezi. Gruparea Whig a fost o forță puternică din spatele uzurpării lui Wilhelm, în timp ce mulți membri ai grupării Tory erau simpatizanți ai Casei Stuart.

O flotă de invazie olandeză, alcătuită din 463 de nave și 40 000 de oameni, de trei ori mai mare decât fusese Invincibila Armada cu un secol înainte, a plecat din Olanda în noiembrie 1688 și a ajuns în largul portului Dover, unde a fost întâmpinată de salvele unei baterii de artilerie. Wilhelm nu a acostat, ci s-a îndreptat prudent spre vest, către Brixham, în Devon. De acolo, olandezii au luat-o pe drumuri de țară spre Londra, unde armata regelui, sub comanda tânărului John Churchill, a trecut de partea invadatorilor. Iacob a fugit în aval de Tamisa și a aruncat Marele Sigiliu al Angliei în apă, unde se crede că zace și acum. I s-a permis să fugă în Franța și să primească ospitalitatea lui Ludovic. Wilhelm a ocupat Londra, iar Anglia avea să fie invadată curând de ceai importat de Compania Indiilor de Est, de porțelan chinezesc, de vase decorative olandeze și de frontoane din cărămidă roșie.

Invazia lui Wilhelm a fost la fel de insolentă ca și aceea a tizului său normand, însă de această dată puțini au protestat. El a ignorat dispozițiile referitoare la succesiunea feminină și a cerut coroana pentru el însuși, în termeni de egalitate cu soția lui Maria (1689–1694), devenind astfel William al III-lea (1689–1702). Parlamentul a acceptat, dar a insistat, în schimbul acestei concesi, asupra restricțiilor constituționale impuse, cu un succes limitat, asupra monarhilor dinastiei Stuart în ultimul secol. Aceste restricții au culminat cu elaborarea în 1689 a Actului de toleranță și a Declarației Drepturilor. Aceste documente acordau libertate religioasă, deși nu (cel puțin nu public) și catolicilor sau puritanilor extremiști, precum unitarienii, care au fost excluși din funcțiile oficiale. Parlamentul deținea controlul asupra veniturilor statului, asupra armatei și asupra politicii externe.

„Experiența a dovedit“, adăuga înțelegerea, „că lăsarea conducerii acestui regat protestant în mâinile unui prinț papistaș este incompatibilă cu siguranța și bunăstarea țării.“ Actul de instalare din 1701 declara oficial excluderea din linia de succesiune la tron a 55 de descendenți catolici din Casa Stuart și asigurarea succesiunii la tron de către Casa protestantă de Hanovra din Germania. Dacă Maria sau sora sa Ana nu aveau copii, tronul Angliei avea să treacă de la o dinastie de sorginte franceză, galeză, scoțiană și olandeză la una de sorginte germană. Uzurparea lui William a fost „curățată“ de elementele negative și numită „Revoluția Glorioasă“, pecetluind jumătatea de secol agitată ce se scursese de la rebeliunea lui Cromwell. Parlamentul, oarecum reprezentativ, se apropiase puțin mai mult de esența monarhiei constituționale.

Războiul de Nouă Ani

Neobositul Ludovic era acum în conflict cu aproape toate marile națiuni europene. După Războiul franco-olandez s-a creat o alianță defensivă împotriva lui, Spania intrând într-o coaliție neverosimilă cu Olanda, Anglia și Sfântul Imperiu Roman. De aici a urmat un alt război, Războiul de Nouă Ani, care a început în 1688, când armatele lui Ludovic au înaintat prin Olanda până în bazinul Rinului, apoi în Savoia și Catalonia. Au întreprins acțiuni militare și în Canada, Indiile de Vest și India, ceea ce i-a făcut pe istorici să numească acest conflict „primul război mondial“. Armata franceză era impresionantă, însă neavând o strategie unitară, Ludovic s-a limitat la a devasta orașele și teritorii și a incendia orașul universitar Heidelberg.

Se presupunea că William conducea alianța împotriva lui Ludovic, dar s-a lovit de opoziția Parlamentului când a vrut să trimită pe continent trupe engleze. Parlamentul s-a răzgândit abia în 1690, când Ludovic a trimis o armată în Irlanda, sub comanda regelui exilat Iacob al II-lea, în speranța că stindardul revoluției avea să-i unească pe catolici în jurul lui. William l-a înfrânt pe Iacob în bătălia de la Boyne, la nord de Dublin, ceea ce a făcut ca

„regele Billy“ și portocaliul să binecuvânteze, sau să blesteme, războaiele civile irlandeze de mai târziu.

În 1697, aventurile haotice ale lui Ludovic epuizaseră întreaga Europă, iar în urma Tratatului de la Ryswick acesta a pierdut majoritatea cuceririlor făcute până atunci. S-a văzut silit să se retragă de la est de Rin, să renunțe la Lorena și să înapoieze coroanei spaniole Luxemburgul și Barcelona. A fost nevoit, de asemenea, să-l recunoască pe dușmanul lui, William, ca rege al Angliei. Papa Inocențiu al XII-lea a făcut apel la statele protestante să acorde libertate religioasă catolicilor. Amintirile Războiului de 30 de Ani fiind proaspete, puține state au fost dispuse să răspundă pozitiv.

Războiul Succesiunii Spaniole

Pentru Ludovic, Tratatul de la Ryswick a fost un pas înapoi, însă la orizontul dinastic se întrevedea un măr al discordiei și mai mare. Anii de alianțe matrimoniale între dinastiile europene au făcut ca sângele Bourbonilor și al Habsburgilor să curgă prin venele celor mai multe case regale europene. Diplomația pe care a folosit-o Maximilian I în materie de legături matrimoniale, și care avea drept scop aplanarea conflictelor europene permanente prin armonie familială, a avut rezultatul contrar, fiind o sursă de pretenții rivale ce se nășteau de fiecare dată când un tron rămânea vacant. Rarerori se purta o bătălie în care să nu se înfrunte veri primari sau secundari. Ludovic a spus: „Dacă trebuie să lupt, mai degrabă lupt împotriva dușmanilor decât împotriva nepoților mei“. Nu erau ușor de deosebit între ei.

Curând s-a pus problema succesiunii la tronul regelui invalid al Spaniei, Carol al II-lea, victima consangvinizării obsesive la care au fost supuse generații întregi de Habsburgi. Jumătate dintre cei 34 de copii spanioli din Casa de Habsburg au murit înainte să împlinească zece ani. Cu tulburări mintale, Carol era impotent și avea o limbă mărită care îi făcea vorbirea de neînțeles. Închis în Escorial, el trăia sub controlul unui cardinal secretos. În 1697, când i se apropia sfârșitul, imperiul lui era obiectul discordiei

dintre trei minori din dinastia de Habsburg. Aceștia erau Carol, în vârstă de 12 ani, fiul Sfântului Împărat Roman de atunci, Leopold I; nepotul în vârstă de 14 ani al lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Anjou; și un candidat de compromis, un moștenitor al Habsburgilor, în vârstă de cinci ani, Iosif Ferdinand de Bavaria.

Părțile implicate au căzut inițial de acord asupra moștenitorului bavarez, dat fiind că Bavaria era un vechi aliat al Franței și, astfel, probabilitatea ca un imperiu habsburgic austro-spaniol să apară și să amenințe Parisul era mai mică. Această înțelegere susținea un echilibru tripartit al puterilor din Europa Occidentală. Însă băiatul a murit peste un an și înțelegerea a căzut. Nu a mai apărut nici un alt candidat de compromis și, în ciuda eforturilor frenetice depuse de toată lumea, părțile au recurs la forța militară.

Împăratul Leopold era hotărât să câștige Spania pentru fiul lui și astfel să refacă Imperiul Habsburgic unit al lui Carol al V-lea. Ludovic s-a opus ferm față de ceea ce socotea că se transforma într-o încercuire primejdioasă. În noiembrie 1700, Carol al Spaniei a murit și a lăsat tronul prin testament nepotului lui Ludovic, ducele de Anjou. Încântat la culme, Ludovic vedea deja cum imperiul francez se întindea din Ardeni până la Strâmtoarea Gibraltar și până în Americi. L-a recunoscut pe nepotul lui ca Filip al V-lea al Spaniei și, în plus, ca moștenitor al tronului francez. A și declarat: „De acum înainte nu mai există Pirinei“.

Pentru aliații lui Leopold al Austriei, era prea mult. În martie 1701, austriecii, olandezii și englezii s-au întâlnit la Haga pentru a forma o alianță împotriva lui Ludovic, cu toate că ambițiile lui Leopold nu erau mai puțin grandioase decât cele ale francezilor. În Anglia, William al III-lea l-a delegat pe comandantul și fostul lui aliat, John Churchill, acum conte (ulterior duce) de Marlborough, să poarte negocieri. Lui Churchill i s-a încredințat comanda armatelor aliate și a primit instrucțiuni conform cărora, „împreună cu Împăratul și cu Stările Generale [Olanda], pentru păstrarea libertăților Europei, a proprietăților și a păcii Angliei și pentru a

limita puterea exagerată a Franței“, aliații trebuiau să sprijine pretenția Sfântului Împărat Roman la tronul Spaniei în numele fiului său.

Războiul Succesiunii Spaniole a însemnat reluarea celor mai multe dintre războaiele anterioare. Ludovic s-a întors la cunoscutul punct de pornire din Flandra. Aliații adunați împotriva lui au fost paralizați de lipsa de unitate. Preocuparea principală și constantă a Austriei era granița ei din est cu otomanii, în timp ce, în Anglia, Marlborough era lipsit de sprijinul partidului antiintervenționist Tory din parlament, unii dintre membrii acestuia nutrind încă simpatii iacobine față de protectorul francez al lui Iacob al II-lea.

Ludovic avea în jur de 60 de ani și era izolat la Versailles. Colbert fiind mort, nu mai avea consilieri înțelepți care să-i pună la îndoială deciziile presupus divine. În 1702, s-a declarat oficial război între Franța și aliații Austriei, iar armata lui Ludovic a înaintat de-a lungul cursului superior al Rinului către Austria. Francezii sperau la o reunire cu aliații lor bavarezi pe cursul superior al Dunării, de unde să organizeze un atac comun franco-bavarez asupra Vienei lui Leopold. A fost o agresiune nerușinată împotriva capitalei celei mai mari puteri europene.

Sezonul militar din 1704 a fost deschis de sosirea lui Marlborough pe Rin împreună cu o mică armată de aproximativ 20 000 de soldați britanici. El s-a alăturat unei armate aliate mai mari și a pus la cale ceea ce a devenit celebrul marș forțat de 400 de kilometri parcurs în cinci săptămâni. A organizat o întâlnire cu celălalt comandant aliat, prințul Eugen de Savoia, care câștigase de curând împotriva otomanilor în Ungaria, în bătălia de la Zenta. Cu o armată care număra acum 52 000 de soldați, Marlborough și Eugen i-au înfruntat pe francezi în satul bavarez Blenheim, obținând o victorie zdrobitoare și forțându-i pe aceștia să se retragă. Marlborough s-a întors într-o Anglie în extaz, cuprinsă de febra războiului. Regina Anna l-a numit duce și i-a acordat dreptul unic de a avea un „palat“, drept rezervat, de obicei, casei regale și episcopilor. Palatul a fost proiectat în stil baroc de

Vanbrugh pe domeniul de la Woodstock al Coroanei. Palatul Blenheim există și astăzi.

Ludovic nu a acceptat înfrângerea, iar războiul a degenerat într-o serie de bătălii, purtate în general în Țările de Jos, câteva veri la rând. Marlborough a obținut victoria deplină la Ramillies, în 1706. În 1708 au urmat alte înfrângeri ale francezilor la Oudenaarde și Lille. Ludovic a fost izgonit din Olanda, iar savoiazii și austriecii l-au forțat să se retragă și din nordul Italiei. Anglia însă se săturase de război și în 1707 a împlinit dorința reginei Anna, unirea oficială cu Scoția, formând o nouă „Mare Britanie”. De acum înainte, „englez” avea să însemne, în general, „britanic”.

Tratatul de la Utrecht

Principala piedică în calea încheierii păcii era refuzul lui Ludovic de a ceda tronul spaniol, iar ostilitățile au căpătat specificul necruțător al Războiului de 100 de Ani. În 1709, două armate, care se ridicau împreună la 190 000 de soldați, s-au confruntat într-o bătălie cu sfârșit sângeros, dar neconcludent. Cu toate că Marlborough i-a făcut pe francezi să se retragă și a socotit acest lucru o victorie, pierderile aliaților, de 25 000 de morți și răniți, le-au depășit de două ori pe cele ale francezilor. Un general francez i-a spus lui Ludovic: „Dacă le dă Dumnezeu dușmanilor Maiestății voastre încă o astfel de victorie, s-a terminat cu ei”. Ludovic nu putea decât să se tânguie: „A uitat Dumnezeu ce am făcut pentru el?”

Din 1710, Ludovic a început să dorească pacea, dar acum aliații erau cei care nu puteau s-o accepte. Statele maritime se mulțumeau doar cu faptul de-a fi scos Franța din Olanda, lucru care fusese obținut. Leopold voia nici mai mult, nici mai puțin decât tronul spaniol. În Anglia, partidul Tory, care era împotriva războiului, a câștigat majoritatea parlamentară în urma alegerilor, parțial datorită repulsiei stârnite de vărsarea de sânge de la Malplaquet. Discuțiile au trenat până când negocierile dintre contele de Oxford, de orientare Tory, și francezi au culminat cu Tratatul de la Utrecht, din 1713.

La sfârșitul războiului, armatele tuturor taberelor erau epuizate. În baza acestui tratat, noul Sfânt Împărat Roman, Carol al VI-lea al Austriei, a pierdut legitimitatea pretențiilor la tronul spaniol, ceea ce a însemnat o victorie pentru Ludovic și pentru candidatul lui, Filip al V-lea. Pe de altă parte, Ludovic a fost nevoit să recunoască separația oficială a tronului francez de cel spaniol, precum și retragerea, din nou, a francezilor din Valea Rinului. Austria a primit drept compensație fostele teritorii spaniole din Italia și din Țările de Jos (aproximativ teritoriile din vestul Belgiei de azi și Luxemburg).

Realizarea majoră a Tratatului de la Utrecht a fost reafirmarea echilibrului de putere între vechii dușmani care erau Franța dinastiei de Bourbon și Austria dinastiei de Habsburg. În ciuda rolului pe care l-au jucat Marlborough și Oxford în obținerea acestui rezultat, Marea Britanie nu a avut nici o miză teritorială pe continent. Ea avea interese peste mări, unde a câștigat Strâmtoarea Gibraltar, Minorca și Newfoundland, precum și un monopol de 30 de ani asupra comerțului cu sclavi africani cu coloniile spaniole, o activitate comercială care devenise extrem de profitabilă. Cu fiecare nouă graniță, cu fiecare nouă schimbare a suveranității sau cu fiecare nouă alianță matrimonială, caleidoscopul Europei devenea tot mai complex. Asemenea Tratatului din Westfalia, cel de la Utrecht nu a fost atât un tratat de pace, cât o acumulare de probleme care au stârnit un nou război.

Zorii hanovrezi ai Marii Britanii

Momentul încheierii Tratatului de la Utrecht a coincis cu un transfer de putere, aparent fără probleme, în Marea Britanie nou apărută. În 1714, în timp ce regina Ana din dinastia Stuart zăcea pe patul de moarte, un grup Tory a pus la cale o tentativă șovăielnică de restaurare a liniei de succesiune a dinastiei Stuart prin fiul lui Iacob al II-lea, cunoscut drept Bătrânul Pretendent, care se afla la Paris. Însă legea era clară în această privință, iar parlamentul a susținut-o. La tronul britanic urma germanul de 54 de ani, George de Hanovra. Când a sosit pentru încoronare, acesta

nu vorbea limba engleză. Deja își închisese soția într-un castel drept pedeapsă pentru infidelitate. Principalele hobby-uri ale lui George erau activitatea militară și vânătoarea. Se luptase cu turcii pe Dunăre și a adus cu el două amante, una grasă și una slabă, cunoscute drept Elefantul și Prăjina. În fiecare noapte juca cărți cu câte una dintre ele, pe rând. Cel mai mare dar pe care l-a făcut noii sale națiuni a fost compozitorul Händel.

Cu timpul, a apărut un avantaj mai important. Pe George nu-l interesau guvernarea sau politica. Spunea că prefera Hanovra, unde supușii lui făceau ce li se spunea. A încercat să prezideze în franceză ședințele guvernului lui, dar a renunțat după scurtă vreme, lăsându-le în seama lui sir Robert Walpole, din partidul Whig, Prim Lord al Trezoreriei începând din 1715. Acest latifundiar genial din Norfolk a fost primul englez care a primit titlul de „prim-ministru”. Autoritatea monarhică britanică a decăzut nu ca urmare a revoluției, ci din lipsă de interes. Sistemul de partide, cheia democrației care răspunde cu adevărat în fața alegătorilor, s-a născut dintr-un vid de putere. Acum a început o îndelungată „supremație Whig”, aproape continuă, din 1714 până în 1760, inițial dominată de Walpole. Libertățile pentru care englezii se luptaseră în secolul al XVII-lea au fost consolidate nu prin mai multe petiții, drepturi și legi constituționale, ci prin tradiție și practică.

În 1715, la un an după ce George a fost încoronat, Ludovic al XIV-lea se afla pe patul de moarte. În vârstă de 76 de ani și suferind din pricina nenorocirii pe care credea că o adusese asupra țării sale, l-a sfătuit pe strănepotul și moștenitorul lui, un Ludovic al XV-lea în vârstă de cinci ani, cu totul năucit de noile sale îndatoriri: „Mai presus de toate, păstrează pacea cu vecinii. Eu am iubit prea mult războiul. Nu călca pe urmele mele în această privință, nici în privința cheltuielilor excesive.” Era prea târziu pentru căință. La înmormântarea regelui, episcopul a rostit banalitatea evidentă: *Mes frères, Dieu seul est grand* („Frații mei, numai Dumnezeu e mare”).

Carol al Suediei

Tratatul de la Utrecht a fixat granițele din vestul Europei pentru o jumătate de secol, dar Europa de Est nu s-a bucurat de o asemenea stabilitate. Granițele statelor fuseseră stabilite prin impunerea violentă a guvernării monarhice asupra triburilor, întinzându-se de la Marea Baltică și Estonia, trecând prin Polonia, până în Balcani, Ungaria și Ucraina. La estul lor se întindea Rusia, la sud erau turcii. La nord, Suedia cunoscuse domnia excentrică, uluitoare a reginei Cristina (1632–1654), fica eroului Războiului de 30 de Ani, Gustav Adolf. O intelectuală lesbiană care a sprijinit artele și științele, ea a transformat Stockholmul într-o Atenă protestantă a Nordului. Apoi, în 1654, la 28 de ani, a abdicat brusc în urma certurilor cu curtenii pe tema refuzului ei de a se căsători. Îmbrăcată în straie bărbătești, a plecat la Roma, unde s-a stabilit îmbrățișând catolicismul și având o curte personală extravagantă. Celebritatea i-a fost mult sporită de o acuzație papală care o numea „o regină fără regat, o catolică fără credință și o femeie fără rușine”.

Domnia Cristinei a fost urmată de cele ale unor monarhi a căror guvernare a fost pe cât de meteorică, pe atât de dezastruoasă. Carol al X-lea (1654–1660) a fost lipsit de tact și de judecată, însă a dat dovadă de genialitate pe câmpul de luptă. A ocupat Danemarca, Polonia și Estonia, atrăgându-și dușmănia tuturor puterilor vecine. Ambițiile i-au fost întrecute de nepotul lui, Carol al XII-lea (1697–1718). În 1700, acesta a înfruntat o armată rusă de patru ori mai mare decât a lui în bătălia de la Narva, în Estonia, zdrobind-o categoric. A omorât 10 000 de ruși, suedezii pierzând numai 660 de oameni. Europa asista la nașterea unei noi puteri în nord.

Carol era hotărât, nici mai mult, nici mai puțin, să-l răstoarne pe țarul Rusiei, punându-și nădejdea într-o revoltă a cazacilor, o mică nobilime locală militarizată, nădejde care nu s-a concretizat. Acum a ajuns față în față cu Petru cel Mare (1689–1725), unul dintre acei conducători ruși care apar odată la câteva secole, caracterizați de charismă și capacitatea de a se ridica la nivelul măreției țării lor. În 1707, Carol a respins oferta lui Petru de a primi suveranitatea asupra Poloniei, însă, în iarna lui 1708, armata lui suferea pierderi grave în cele mai aspre condiții climatice pe care le

cunoscuse vreodată. În vara următoare, armata suedeză, redusă la jumătate din dimensiunea inițială, a ajuns la fortăreața rusească Poltava din Ucraina, unde a fost nimicită de Petru. Carol a fugit în Turcia, încercând să-și salveze viața. Teritoriul care ar fi putut fi un imperiu suedez a fost împărțit acum între Rusia și Prusia. Petru a înțeles importanța strategică a regiunii baltice, anunțând că înfrângerea Suediei „a pus ultima cărămidă la temelia Sankt Petersburgului“.

Petru cel Mare

În timp ce Suedia apunea, Rusia se ridica. Petru moștenise o țară aflată încă în Evul Mediu. Era condusă de țar prin intermediul baronilor sau a boierilor regionali, sub stăpânirea cărora cazacii dețineau și cultivau mare parte din pământ. Sub ei se afla o populație de aproximativ 20 de milioane de iobagi. Educația era practic inexistentă, iar femeile trăiau în izolare. Țarul cârmuia ca un autocrat, neexistând vreun parlament sau drepturi civile. Bărbații purtau bărbi lungi și haine tradiționale până la pământ.

La fel ca Vladimir în secolele al X-lea și al XI-lea și ca Ivan în secolul al XVI-lea, Petru era nerăbdător să-și integreze țara în ceea ce socotea a fi curentul predominant european. În 1697, înainte de războiul suedez, el pornise, din câte se pare incognito, într-o călătorie lungă de un an, „Marea Ambasadă“, trecând prin Amsterdam, Dresda, Viena, Londra și Oxford. A studiat de toate, de la strategie militară până la planificare urbană și la istoria artei. După ce s-a întors, l-a imitat pe Constantin și a planificat construirea unei noi capitale la Sankt Petersburg. Orașul a fost proiectat de arhitecți elvețieni și francezi, în stil clasic, și a fost ridicat pe munca și, se spune, pe cadavrele țăranilor ruși și ale prizonierilor de război suedezi. Orașul a fost întemeiat oficial în 1703, iar palatele albe, bisericile aurite, piețele și canalele l-au făcut unul dintre cele mai frumoase orașe din Europa, ceea ce rămâne până în prezent.

Petru a înființat o administrație civilă modernă, a reformat Biserica Ortodoxă, a pus bazele unui sistem de învățământ și ale unei marine rusești. A abolit adunarea boierilor, sau дума, și a înlocuit-o cu un senat

alcătuit din 12 membri și cu o nouă aristocrație, formată pe baza serviciilor aduse statului. Petru a scos opt litere din alfabetul rusesc și a poruncit ca bărbații să-și radă bărbile și să poarte haine mai scurte, în stil occidental. Cu toate acestea, Petru a rămas rus până în măduva oaselor. Era nestăpânit, ducea o viață extravagantă, se îmbăta frecvent și nu suporta să i se opună cineva sau să-l contrazică, era un Rege Soare al stepei. Își putea adapta țara la inovația occidentală, însă era imun la reformele politice. A deschis poarta Rusiei către Iluminismul intelectual european, dar nu a trecut niciodată prin ea.

În politica externă, exista un soi de simetrie între Rusia lui Petru și Marea Britanie a lui Walpole. Ambele se aflau la extremitățile geografice ale continentului și ambele priveau conflictele în care era prins acesta cu o oarecare detașare. Dar asemănarea se termina aici. Marea Britanie avea o perspectivă maritimă, globală și comercială. Se comporta ca și cum ar fi fost stăpână peste toate navele mărilor. Ambițiile Rusiei, pe de altă parte, erau terestre, jumătate din atenția acestei țări fiind îndreptată către întinsele teritorii din Asia și către bogățiile Orientului. Între acești doi stâlpi a ceea ce avea să devină un imperialism global se întindea o nouă Europă.

13. DE LA RAȚIUNE LA REBELIUNE 1715–1789

Războaiele pentru succesiunea poloneză și austriacă

Asemenea celor mai multe mari tratate europene – deseori numite optimist „de pace” – Tratatul de la Utrecht a inaugurat inițial o perioadă de liniște relativă. Marea Britanie se obișnuise cu letargia hanovreză și cu ceea ce s-a numit „pacea lui Walpole”. Sub regele-copil Ludovic al XV-lea, Franța a ajuns în grija consilierului acestuia, cardinalul Fleury (1726–1743), un diplomat cerebral care împărtășea obsesia lui Walpole, potrivit căreia datoria oamenilor de afaceri era să ocolească războiul. Aproba întru totul părerea lui Walpole: „Nu trezi câinii care dorm”.

Timp de două decenii, câinii Europei mai mult au dormit. S-au deschis granițele și călătoriile au înflorit. Nordicii bogați porneau în Marele Tur, călătorind către sud, în Franța și Italia. Asimilau gustul pentru noul stil baroc european și trimiteau acasă nave încărcate cu picturi și alte comori. În Marea Britanie, gustul italianesc al lordului Burlington a dominat moda georgiană timp de un secol. Supremația îndeosebi a culturii italiene și germane sugera că civilizația europeană nu avea nevoie de stimulul statului-națiune, ba chiar trăgea foloase de pe urma absenței acestuia. În timp ce Bach termina de scris Mesa în si minor în 1749, principii-episcopi din Würzburg își construiau incomparabilul Rezidenz, cu fresce realizate de italianul Giovanni Battista Tiepolo.

Tratatul de pace de la Utrecht a fost încălcat în 1733 de o altă criză de „succesională”. Întrebarea era cine trebuia să ocupe tronul polonez, întrebare din pricina căreia Franța, Spania, Austria și Rusia s-au luptat între ele în multe colțuri ale Europei. A fost o reluare la scară redusă a conflictului pentru succesiunea spaniolă, Bourbonii luptându-se cu Habsburgii, de data aceasta însă câștigători fiind cei din urmă. Din nou, Anglia lui Walpole s-a ținut deoparte. În 1734, el s-a lăudat în fața reginei

Carolina, soția lui George al II-lea, spunându-i: „Doamnă, anul acesta au fost omorâți 50 000 de oameni în Europa, dar nici unul englez“.

Abia a încetat conflictul pentru tronul Poloniei, că a urmat unul asemănător pentru tronul Austriei. Acesta a fost aproape imposibil de rezolvat. Carol al VI-lea al Austriei, Sfânt Împărat Roman și pretendent fără succes la coroana Spaniei, nu avea un moștenitor de sex masculin și spera cu nerăbdare ca fiica sa, Maria Tereza, să-i urmeze la tron. Dat fiind că acest lucru încălca legea salică, Carol a propus o „Sanctiune pragmatică“, prin care se suspenda respectiva lege. A obținut consimțământul diferiților săi electori și aliați, iar după ce a murit în 1740, a intrat în vigoare această sanctiune. Austria, Ungaria, Boemia, Silezia, Croația și mare parte din nordul Italiei urmau să fie conduse acum de o femeie plătândă în vârstă de 23 de ani. Deși nu existaseră obiecții față de un bărbat la fel de tânăr din dinastia de Habsburg, acum au ieșit la suprafață vechi temeri și noi oportunități.

Prusia ieșise din Războiul de 30 de Ani ca un regat alcătuit din trei părți, distincte de Germania și care se întindeau la est de Elba. Aceste părți erau Prusia Răsăriteană, întemeiată pe fosta colonie poloneză a cavalerilor teutoni, provincia germană Pomerania, sau Prusia Apuseană, și ducatul Brandenburg, cu capitala la Berlin. Prusia Răsăriteană păstrase șerbia în slujba iuncherimii și etala Crucea de Fier a părinților fondatori. Pentru germanii sofisticați, prusacii erau un trib inacceptabil, cu o istorie și o tradiție militară străine țesăturii colorate și distinse a Germaniei autonome.

În 1713, Frederic Wilhelm de Brandenburg din Casa de Hohenzollern (1713–1740), nepotul Marelui Elector din timpul Războiului de 30 de Ani, devenise el însuși elector și apoi rege al Prusiei. Era croit după calapod teuton clasic, fiind un calvinist aspru și un birocrat meticulos. Manualul lui de administrație de stat avea 35 de capitole, iar armata sa era cel mai bine instruită și echipată din Europa. Însă atitudinea lui față de fiul său

efeminat, pe care îl chema tot Frederic, era înspăimântătoare. Băiatul era trezit în fiecare dimineață de un bubuit de tun și i se dădea pe mâini un regiment de copii asupra cărora să exerseze comanda militară. Spre groaza tatălui, s-a dovedit că Frederic era homosexual, orientare pe care regele s-a străduit să o corecteze, silindu-l, se spune, să privească decapitarea celui mai bun prieten al său.

Băiatul a supraviețuit acestor încercări și a devenit Frederic al II-lea, mai târziu „cel Mare” (1740–1786). Și-a construit un palat la Potsdam, lângă Berlin, asemănător celui de la Versailles, numindu-l Sanssouci, „fără griji”. A înființat o nouă Academie de Arte la Berlin și a poruncit ca limba folosită aici să fie franceza, nu „germana barbară”. Frederic cânta și scria poezie, corespondând cu filosoful francez Voltaire (1694–1778), despre care a spus că era „simpatice și răutăcios ca o maimuță”. Voltaire îl admira și îl flata – până în clipa în care s-au certat, atunci când a devenit evident că Frederic moștenise dependența de război a tatălui său.

Frederic s-a dovedit a fi un personaj autoritar și militarist. Își vedea poporul ca „o turmă de cerbi în ocolul marelui senior, care nu aveau altă funcție decât să umple mereu Țarcul”. I-a spus lui Voltaire că „trei sferturi dintre oameni se nasc pentru a fi sclavii celui mai absurd fanatism”. A dublat dimensiunile armatei, până când aceasta a ajuns să consume peste 80 la sută din bugetul Prusiei, bazându-se pe tradiția iuncherismului, aceea a unei caste ereditare de ofițeri, soldații fiind recrutați în funcție de canton. Frederic a observat că „prietenii și rudele care luptă împreună nu sunt ușor de dezamăgit”. Curând, francezii au ajuns să aibă o vorbă: „Prusia nu este o națiune care are o armată, ci o armată care are o națiune”.

Drept urmare, în 1740, când Maria Tereza a urcat pe tronul Imperiului Habsburgic lăsat moștenire de tatăl său, Frederic a hotărât să invadeze regiunea austriacă Silezia, fără nici un pretext. A spus, așa cum spusese și Ludovic al XIV-lea, că pentru orice stat, mare sau mic, „principiul

extinderii este legea vitală fundamentală“ – un darwinism politic care a stat la baza unei mari părți din istoria Europei. Ocuparea Sileziei a crescut dimensiunile Prusiei cu cel puțin un sfert și a văduvit Austria de un sfert din venituri. Războiul care a urmat a unit trupele austriece și olandeze, și pe cele britanice venite în sprijinul lor, împotriva unei Prusii care se aliase cu Franța, dușmanul natural al Austriei. Conflictul s-a încheiat în 1748, Maria Tereza păstrându-și imperiul, iar Frederic păstrând Silezia.

Maria Tereza avea să conducă Austria timp de 40 de ani, iar soțul ei, Francisc Ștefan, a devenit Sfânt Împărat Roman, ea fiind împărăteasa lui. Au avut o căsnicie fericită, din care s-au născut 16 copii, printre care și nefericita Maria Antoaneta a Franței. Cu uluitorul Palat Schönbrunn, Viena Mariei Tereza era o anomalie de rafinament franțuzesc în Răsărit, la fel cum era și Berlinul lui Frederic. Una dintre numeroasele tragedii ale Europei de secol al XVIII-lea a fost că acești doi monarhi, ai unor state care ar fi putut să creeze un nou continent, s-au aflat într-un conflict implacabil. Frederic o socotea pe Maria Tereza „imposibilă“, în timp ce, pentru ea, Frederic era „omul acela rău“.

Iluminismul

Înainte să moară, în 1715, Ludovic al XIV-lea văzuse Parisul devenind capitala culturală incontestabilă a Europei. Din acea vreme și până la izbucnirea Revoluției franceze, Parisul a înflorit nu doar ca un centru al artei și al modei, ci și ca patrie a așa-numitei Epoci a Luminilor, care s-a întins aproximativ din secolul al XVIII-lea, după moartea lui Ludovic, până la Revoluția franceză. Originile sale se găseau în raționalismul filosofului francez René Descartes (1596–1650) și în gândirea părintelui liberalismului britanic, John Locke (1632–1704), Iluminismul continuând mișcarea de îndepărtare de religie, începută în perioada Renașterii și care avea să devină forța dominantă în sfera ideilor. Acest curent s-a inspirat din revoluția științifică, asociată Societății Regale din Londra și cercetărilor lui Robert Boyle în chimie, și ale lui Isaac Newton în fizică. Crezul său îl reprezenta dorința de cunoaștere a lumii naturale și filosofice, pornind de

la metodologia scoțianului David Hume (1711–1776), cea a investigației empirice și a rațiunii sceptice.

Iluminismul a ajuns la apogeu în 1715, odată cu începerea publicării la Paris a lucrării *Encyclopédie* editate de Denis Diderot și Jean le Rond d'Alembert. Diderot a dedicat acest proiect scopului de a schimba „modul de gândire al oamenilor”. Enciclopediștii nu înfruntau doar Biserica Catolică, așa cum o făcuseră Luther și alții. Ei înfruntau întreaga cunoaștere convențională, îmbrățișând filosofia, știința, economia și politica. Printre colaboratori s-au numărat Voltaire, Rousseau și Montesquieu. Primele 28 de volume ale Enciclopediei au constituit cel mai impresionant proiect intelectual european de după Academia platonice. Părea că un zid de multă vreme ridicat în jurul rațiunii europene, la baza căruia săpaseră deja Renașterea și Reforma, se prăbușise în sfârșit.

Iluminismul a adus și o provocare instituțională. Voltaire i-a scris lui Frederic al Prusiei că Biserica catolică din Franța era „cea mai ridicolă, mai absurdă și mai sângeroasă care a infectat vreodată pământul”. Iezuiții reușiseră să facă în așa fel încât *Encyclopédie* să fie interzisă de Roma, iar unii dintre colaboratori au ajuns la închisoare. Însă la Paris plutea o altfel de stare de spirit, încât acest demers s-a dovedit contraproductiv. A început o campanie pentru reprimarea acțiunii iezuiților, stimulată de resentimentul răspândit față de privilegiile și de puterea acestora. Campania a avut succes. În 1759, iezuiții au fost alungați din Portugalia, apoi din Franța, Austria și chiar din Spania. Până la urmă, în 1773, papa a hotărât că nu avea altă opțiune decât să interzică ordinul. Acesta devenise lipsit de popularitate, chiar și în interiorul Bisericii. Cardinalii de la Roma s-au năpustit asupra centrului iezuit, au prădat colecția de artă de acolo și au golit pivnițele de vinuri. Liderii ordinului au fost întemnițați în Castelul Sant'Angelo pentru infracțiunea de a fi rămas fără prieteni. Ordinul a fost refăcut în 1814.

Un domeniu în care enciclopediștii francezi au recunoscut meritele Marii Britanii a fost cel al gândirii politice. Diderot a spus că în Marea Britanie

„filosofii ajung în sfera treburilor publice și sunt înmormântați alături de regi, în vreme ce în Franța se emit mandate de arestare împotriva lor“. În 1726, nevoit să părăsească Franța, Voltaire a venit la Londra, unde a stat trei ani și a studiat opiniile lui Locke asupra consimțământului, toleranței, libertății de exprimare și educației. Marea Britanie, a spus el, „reuşise să controleze puterea regilor opunându-le rezistență“. Voltaire a fost urmat de Montesquieu, care admira principiul separației puterilor existent în Marea Britanie. „Anglia este cea mai liberă țară din lume“, a spus el, „pentru că suveranul... nu poate să provoace nimănui nici un rău imaginabil.“ Umorul și orizontul larg de care dădeau dovadă Samuel Johnson și Edward Gibbon au fost lăudate, precum și simțul satiric al lui Alexander Pope și al lui Jonathan Swift. În Marea Britanie, criticii puterii puteau fi cruși fără să fie revoluționari.

Puteau fi exportate aceste libertăți? Pentru mulți dintre *les philosophes* francezi, libertatea de gândire putea fi separată de emanciparea politică. Atâta vreme cât rațiunea era liberă, cine mai avea nevoie de vot? Voltaire o fi fost răutăcios și ocazional exilat pentru opiniile lui, dar s-a numărat printre favoriții amantei lui Ludovic al XV-lea, Madame de Pompadour, și a fost, de asemenea, în corespondență cu Frederic al Prusiei. Era un concept rațional și elitist al libertății politice, însă unul care, în Franța, avea să degenereze curând în haos.

Voltaire mai corespundea și cu Ecaterina a Rusiei (1762–1796), succesoarea lui Petru și supranumită „cea Mare“, modernizatoare a unui imperiu în expansiune. Pe numele ei Sofia, Ecaterina venise în Rusia din Germania în 1743, la vârsta de 14 ani, ca soție a viitorului țar, Petru al III-lea. Această perspectivă trebuie să fi fost înspăimântătoare, deși un martor a spus despre ea că avea „o fire rece, calculată și serioasă“. S-a convertit de îndată la ortodoxie, „ca să fie rusoaică pentru a fi plăcută de ruși“. Apoi, în 1762, a condus o lovitură de stat împotriva soțului ei, cu ajutorul celui care se bănuia că îi era amant, Grigori Potemkin. Moartea misterioasă a soțului

ei, a spus un contemporan, a fost dovada „intenției divine de a pregăti calea Ecaterinei spre tron“. Peste 400 de oameni au fost răsplătiți pentru presupusa lor complicitate.

Ecaterina a hotărât să calce pe urmele reformatoare ale lui Petru cel Mare. Ea considera că aparținea tradiției iluministe, comandând, astfel, rapoarte asupra eficienței țării sale și a guvernului acesteia. A reformat sistemele judiciar și educațional și a continuat să înfrumusețeze Sankt Petersburgul. Asemenea lui Petru, ea a înțeles cultura în cadrul căreia funcționa. Ecaterina a decretat că „suveranul este absolut... scopul autocrației nefiind acela de a priva oamenii de libertatea lor naturală, ci de a le îndruma acțiunile spre a obține cel mai mare bine“. Șerbii și țăranii care nu se supuneau stăpânilor lor „vor fi arestați și pedepsiți“. Petițiile ilegale trebuiau soluționate cu biciul și cu pedeapsa robiei în Siberia.

Ecaterina conducea Rusia prin intermediul consortului ei, Potemkin, care, atunci când înflăcărarea lor amoroasă s-a potolit, i-a devenit prieten și aliat. La fel ca Frederic, a fost preocupată de Iluminism, pe care îl lua însă ca pe un amuzament intelectual, o modă franțuzească. Admirația pe care o nutreau Voltaire și Montesquieu pentru ideile politice britanice se datora rezultatelor practice ale acestora, existenței unui grad autentic de libertate populară. Acestea erau idei care au schimbat societatea. În Prusia lui Frederic și în Rusia Ecaterinei, astfel de idei nu aveau forță de atracție.

Războiul de Șapte Ani

În anii 1750, Europa nu mai rezista sub presiunea atâtor personalități egocentrice care îi amenințau stabilitatea. În 1756, la opt ani după războiul pentru succesiunea austriacă, Frederic al Prusiei a lansat o altă invazie neprovocată, de această dată a teritoriului învecinat al Saxoniei, pentru a-l adăuga Sileziei. Acțiunea a antagonizat cele mai puternice două vecine ale sale, Austria și Rusia. Precum câinele biblic care se întoarce la vărsătura lui, puterile continentale s-au aliniat din nou, gata de luptă. Franța, pentru care chestiunea era acum mai degrabă teritorială, nu de succesiune, s-a aliat cu Rusia, Austria și Spania împotriva impertinentei Prusii. Noul lider

britanic William Pitt (1756–1761 și 1766–1768) s-a aliat cu Prusia, contribuind însă numai cu ajutoare financiare oferite armatei prusace. La fel ca Walpole, el avea un scop oportunist, acela de a folosi un război european pentru a câștiga teritorii peste ocean. Mai târziu avea să se laude că strategia lui fusese să „câștige Canada de pe malul Elbei“.

Deși depășit ca forță și efective militare și deseori înfrânt, Frederic și-a menținut armata pe câmpul de luptă, hotărât să nu renunțe la Saxonia. În 1757 a obținut o victorie remarcabilă asupra Austriei și Franței în bătălia de la Rossbach, însă, în ciuda unor asemenea succese, resursele lui erau epuizate. Economia Prusiei era distrusă, pe punctul de a reveni la condițiile din vremea Războiului de 30 de Ani. Se estima că nu mai puțin de o treime din populația țării pierise de foame. Frederic întrecuse măsura, însă câștigase pentru țara lui statutul de jucător pe scena europeană.

Pitt a trimis trupe pe continent în special ca să protejeze Hanovra, ceea ce a dus la câștigarea unei mari victorii la Minden în 1759, însă se concentra asupra cuceririi coloniilor Franței și înfrângerii flotei acesteia. În America, francezii au fost alungați în 1758 din valea fluviului Ohio, unde amenințau coloniile britanice din Noua Anglie. Un an mai târziu, generalul Wolfe a cucerit fortăreața franceză Quebec, o înfrângere esențială pentru francezi (dar nu și pentru limba lor) în America de Nord. Asemenea lui Nelson la Trafalgar, Wolfe a câștigat glorie eternă căzând în toiul luptei. A murit cu *Elegia scrisă într-un cimitir de țară* a lui Gray pe buze.

În India, Robert Clive a obținut un succes asemănător împotriva francezilor cu ajutorul Companiei private a Indiilor de Est și al alianțelor tactice cu conducătorii locali sau cu „statele princiare“. În 1759, *annus mirabilis* al înfloritorului Imperiu britanic, Bombay, Madras și Calcutta au fost adunate toate în mâinile Marii Britanii. După Americi, India a fost cea mai strălucitoare dintre cuceririle europene de peste ocean, timp de aproape două secole fiind socotită perla coroanei britanice. În 1762, Spania s-a alăturat Franței, forțele britanice ocupând însă Manila și Hanovra.

Aceste câștiguri au fost recunoscute prin Tratatul de la Paris, din 1763. În Europa, războiul s-a încheiat printr-o remiză. Saxonia și-a păstrat independența, dar Austria nu a recâștigat Silezia. Tratatul a avut efecte mai semnificative peste ocean. A împărțit noile teritorii americane între puterile europene. Spania a recâștigat Cuba, dar a cedat Florida Marii Britanii. Franța a pierdut toate teritoriile de la est de Mississippi, dar a recuperat Martinica și Guadelupe, bogate în plantații de zahăr. Coloniile și misiunile comerciale britanice răsăreau peste tot, cu ajutorul marinei care nu avea rival. Istoricul victorian imperialist John Robert Seeley a remarcat că Marea Britanie părea că „a cucerit și a populat jumătate din lume într-un moment de neatenție“.

Războiul American de Independență

Trufia prevestea prăbușirea. Un imperiu câștigat aproape întâmplător avea să se micșoreze curând din prostie. În 1760, George al II-lea al Marii Britanii, care a avut o domnie lungă, dar nu a fost iubit, și care i-a supraviețuit fiului lui, a fost urmat la tron de nepotul lui, George al III-lea (1760–1820), în vârstă de 22 de ani. Un tânăr inteligent și cultivat, acesta era dornic să-și afirme anglicitatea, însă s-a comportat imediat ca un prințisor german. L-a îndepărtat pe experimentatul Pitt și a numit un cabinet pe care avea să-l conducă el însuși împreună cu fostul lui tutore, contele de Bute, pe post de prim-ministru. Pentru critici, guvernarea lui George și Bute a fost aproape de o întoarcere la perioada dinastiei Stuart.

Tânărul rege trebuia, întâi de toate, să acopere costurile expansiunii transatlantice a imperiului, expansiune realizată de Pitt, care dublase datoria publică și consuma prin dobânzi jumătate din veniturile statului. În 1765, guvernul a impus o taxă de timbru coloniilor americane, a căror contribuție la vistieria statului britanic se ridica la suma derizorie de 1 400 de lire pe an. În schimbul acestei sume, a subliniat regele, Marea Britanie le apăra atât de francezi, cât și de indigenii americani. Când reprezentantul coloniștilor la Londra, Benjamin Franklin, a obiectat, George a înlocuit această taxă cu una pe ceai. În 1773, un grup de contrabandiști a aruncat

încărcăturile de ceai în apele portului Boston, iar George s-a înfuriat, considerând acest act o insultă personală.

Regele a reușit acum ceea ce era aproape de neimaginat. A provocat o revoltă de succes împotriva celei mai stabile și mai admirate protodemocrații europene. Cele 13 colonii britanice din America se bucurau deja de o autonomie reală. Ignorau tratatele încheiate cu indigenii și nu își achitau datoriile. Economia coloniilor sudiste se baza pe sclavie. Singura lor nemulțumire reală se referea la restricțiile comerciale, însă scopul acestora era protejarea afacerilor în America, precum și în patria mamă.

Începând din 1773, fiecare pas al guvernului lui George de la Londra, condus acum de incapabilul lord North, a incitat la rebeliune. Deși mulți coloniști au rămas fideli Marii Britanii, disidenții beneficiau de un sprijin puternic în parlament, inclusiv din partea lui Pitt (care era acum în opoziție) și a altora, ca Charles Fox și Edmund Burke. „Legile coercitive” promulgate de George în 1774 au suspendat adunările locale din America și au impus sancțiuni comerciale. Toate acestea au dus la organizarea, în acel an, a unui congres la Philadelphia, care a elaborat o „declarație a drepturilor” și o cerere pentru încetarea sancțiunilor comerciale. Ceea ce era, în esență, o dispută asupra taxelor și comerțului s-ar fi putut încheia la o masă rotundă din Whitehall. Așa cum stăteau lucrurile, era nevoie de săptămâni întregi pentru ca hotărârile să parcurgă cei 6 400 de kilometri peste Atlantic. Când ajungeau să fie implementate, de obicei erau depășite.

Luptele au izbucnit în 1775. Cabinetul i-a transmis guvernatorului statului Massachusetts să ia măsuri dure împotriva rebelilor. În iulie 1776, exasperat, Congresul american s-a reunit la Philadelphia și a scris Declarația de Independență. Prin aceasta i s-a transmis scurt regelui britanic că era „inapt să fie conducătorul unui popor liber”. Autorul Declarației, Thomas Jefferson, a scris, în stilul retoric exaltat al lui Locke și

al Iluminismului, despre „adevăruri evidente“ și „drepturi inalienabile“. Acestea erau parțiale, fiindcă nu se aplicau femeilor, „indienilor“ sau sclavilor. Nici motivele rebelilor nu erau pe atât de nobile pe cât le place să afirme susținătorilor lor de mai târziu. Mulți rebeli făceau speculă cu terenurile cucerite în vest, terenuri pe care britanicii le acordaseră clar în 1763 triburilor indigene americane. Unii au fost alarmați și de creșterea presiunii britanice împotriva sclaviei. Au fost mai mult decât bucuroși să-și vadă acțiunile împodobite cu texte iluministe despre egalitatea oamenilor și căutarea fericirii.

Chiar și atunci, revolta ar fi putut fi reprimată dacă rebelii nu ar fi primit sprijin intern și din afară. În Marea Britanie nu exista o voință reală de reprimare a americanilor. Burke a dezlănțuit un atac crunt împotriva regelui pentru că folosea mercenari hanovrezi, „sabia mercenară a barbarilor și vasalilor germani... împotriva sângelui englez“. Franța și Spania încă sufereau de pe urma cuceririlor britanice făcute pe baza Tratatului de la Paris și erau bucuroase să dea o mână de ajutor pentru ca Marea Britanie să fie pusă în dificultate. Sosirea unei mari armate franceze în largul coastei americane în 1778 le-a adus rebelilor ajutor, culminând cu victoria acestora în 1781 la Yorktown, în Virginia. Comandantul american era un fost soldat britanic, George Washington. El a afirmat că „nu dorim să fim singurul popor care să guste din roadele unei guvernări bazate pe egalitate și pe bunăstare“. Spera că exemplul Americii avea să se răspândească și că în scurtă vreme „întreaga Europă va fi eliberată de tulburări, agitații și spaime“.

Înfrângerea Marii Britanii a încântat multe dintre puterile europene și l-a lăsat pe George zdruncinat. În mare parte din pricina propriilor acțiuni, pierduse o posesiune britanică de mare preț. Însă coloniștii au primit un asemenea sprijin, încât opinia publică liberală nu a fost prea întristată. Horace Walpole, fiul lui Robert, a prezis că „următoarea epocă augustană va răsări de cealaltă parte a Atlanticului“. În 1785, când primul ambasador

al Americii a sosit la Londra, până și George I-a primit cu amabilitate, ca pe un reprezentant ce oferea „prietenia Statelor Unite ca putere independentă“.

După multe șovăieli, regele i-a cerut în 1783 fiului lui Pitt, William Pitt cel Tânăr, să ocupe funcția de prim-ministru. Acesta avea numai 24 de ani și era prototipul „omului nou“ într-o Mare Britanie ce privea către exterior. Biblia lui era *Avuția națiunilor* (1776) de Adam Smith, o lucrare ce oferea un cadru teoretic politicilor britanice de piață liberă și comerț reglementat. Pitt a readus calmul în guvern și avea să-și dirijeze țara printre furtunile ce se adunau deja deasupra Canalului Mânecii. Poate că Anglia fusese rănită de înfrângerea suferită în America, dar națiunea care făcuse posibilă acea înfrângere, Franța, avea să pătimească teribil pentru acest lucru.

Ludovic al XVI-lea și Franța cu un picior în groapă

Războiul American de Independență a fost un prim exemplu al acțiunii principiilor iluministe de egalitate și de libertate. O mare putere europeană se dovedise vulnerabilă în fața unei rebeliuni victorioase. Atât liberalii, cât și revoluționarii puteau privi peste Atlantic și vedeau un popor european care avea o relație contractuală cu statul, nu una de subordonare. Era punerea în aplicare a *Contractului social* publicat de Rousseau în 1762 și foarte citit la vremea aceea.

Revoluția americană nu putea fi ignorată. Unii conducători europeni, ca Frederic și Ecaterina, au reacționat în sigurul mod pe care îl știau – printr-o mai mare reprimare a opoziției. Franța însă se considera mai progresistă, izvorul noii gândiri. Îi ajutase pe rebeli, iar generalul francez Lafayette pusese în slujba lor priceperea lui militară. Prin urmare, dezbaterile erau aprinse la Paris. După ce a urcat pe tronul Franței, Ludovic al XVI-lea (1774–1791) s-a dovedit a fi un monarh slab, dar care avea o soție austriacă hotărâtă, pe Maria Antoaneta. Instituțiile politice franceze nu erau făcute să țină sub control schimbarea. În 1780, Ludovic a făcut niște reforme parțiale, liberalizând cenzura și abolind tortura ca practică

judiciară, precum și iobăgia. Dar mai avea de plătit costurile aventurii lui Lafayette în America.

În anii 1780, Franța aluneca spre faliment. Trezorerul elvețian al lui Ludovic, Jacques Necker, a cerut impunerea unui impozit universal pe pământ pentru a echilibra bugetul. Țara suferea de pe urma pierderii recoltelor și a foametei, iar impunerea acestui impozit a stârnit revolte de proporții. Drept urmare, Ludovic a bățut în retragere, regiunile alunecând una după alta în anarhie. Nobilimea conta pe siguranța castelelor ei. Ofițerii se îndoiau de loialitatea soldaților lor. Vizitatorii britanici spuneau că văzuseră crize alimentare, sărăcie extremă și că auziseră despre iminența insurecției.

14. REVOLUȚIA FRANCEZĂ 1789–1804

Izbucnirea insurecției

La începutul anului 1789, Franța se afla în fața a ceea ce Alexis de Tocqueville, cel mai cunoscut cercetător al politicii ei, a numit „cel mai periculos moment pentru o guvernare proastă... acela când începe să se reformeze”. Alarmat de răzmerițele neîncetate, Ludovic al XVI-lea a convocat Stările Generale, o adunare în care erau reprezentate cele trei „stări” ale regatului – nobilimea, clerul și starea a treia, alcătuită din 612 cetățeni de rând, în cea mai mare parte negustori și practicanți ai profesiilor liberale. Le-a adus la Versailles, însă zvonurile despre radicalismul stării a treia l-au făcut să-și piardă curajul, iar soldații lui au refuzat accesul reprezentanților acesteia. Prin urmare, aceștia s-au retras într-o sală de tenis din apropierea palatului, unde au proclamat înființarea Adunării Naționale, alcătuită din ei înșiși. Au depus un jurământ prin care se angajau să nu încheie ședința până când Franța nu avea o nouă constituție.

„Jurământul din sala jocului cu mingea” din 20 iunie 1789 a precipitat schimbarea, dar nu și revoluția. Jurământul a fost immortalizat de artistul Jacques-Louis David, care i-a reprezentat într-o pictură pe participanți strigând și agitându-se, în timp ce printre draperiile ferestrelor sufla adierea libertății. Sub conducerea lui Honoré Mirabeau, un nobil în dizgrație, despre care s-a aflat mai târziu că era în secret în slujba regelui, Adunarea a început să lucreze la o nouă constituție. Pe străzile Parisului, atmosfera era febrilă. În iulie, o mulțime a luat cu asalt vechea fortăreață a orașului, Bastilia, ca să obțină arme și a eliberat nu sute de prizonieri politici, așa cum se aștepta, ci șapte condamnați uluiți. Deși de o importanță tactică minoră, căderea Bastiliei a fost simbolică. Monarhia nu era în stare să-și apere nici măcar propriile turnuri de furia mulțimii.

Ludovic a chemat la Paris o armată de 17 000 de soldați, însă a fost sfătuit să nu se bazeze pe supunerea acestora sau pe cea a ofițerilor lor. Acest sfat a marcat sfârșitul lui Ludovic. Un martor, Antoine Rivarol, a

scris că „dezertarea soldaților nu este una dintre cauzele revoluției, ci revoluția însăși“. La Paris s-a format o Comună, o adunare populară care a preluat conducerea și, până la sfârșitul lunii iulie, au izbucnit insurecții în orașe de pe tot cuprinsul țării. Mulți nobili francezi și-au adunat lucrurile de preț și au fugit peste hotare, mai ales în Anglia. Vechiul Regim se prăbușea.

În august, Adunarea a publicat o Declarație a Drepturilor Omului și ale Cetățeanului, ce folosea un limbaj inspirat din *Contractul social* al lui Rousseau și din Declarația de Independență a Americii. Declarația a fost redactată de eroul independenței americane, Lafayette, care a colaborat cu Mirabeau și cu Thomas Jefferson, pe atunci ambasador american la Paris. În acest document se repetau referințele la „drepturile inalienabile“, care includeau libertatea, proprietatea, securitatea și protecția împotriva asupririi. Declarația a consfințit libertatea de asociere, de exprimare și de religie, precum și dreptul la un proces echitabil și public. *Liberté, égalité, fraternité* era lozinca momentului. Nici unul dintre aceste concepte nu avea să fie însă foarte prezent în lunile care au urmat.

Declarația continua cu descrierea naturii noului stat. „Națiunea este sursa esențială a oricărei suveranități. Nici o grupare, nici un individ nu pot exercita vreo autoritate care să nu emane direct de la ea.“ Guvernul a impus participarea prin vot a „cetățenilor activi“, nu și a celor pe care îi considera cetățeni pasivi – excluzând astfel femeile, servitorii și pe cei care nu plăteau taxe. O serie de decrete, circa 11 000 în total, au aruncat în haos orânduirea franceză. Nobilimea, titlurile, privilegiile și patronajul au fost abolite. Biserica a fost subordonată statului, iar clericii au devenit funcționari publici. Protestanții au fost declarați egali în drepturi cu catolicii. Datoria publică a fost redusă prin confiscarea și vânzarea proprietății Bisericii, care deținea 10 la sută din terenurile agricole productive. Numirile în funcții publice urmau să se facă pe bază de merit.

Structurile administrative ale Vechiului Regim francez au fost abolite, iar țara a fost împărțită în 83 de *départements* relativ egale. Numele provinciilor au fost șterse și înlocuite cu denumiri ale elementelor naturale – munți, râuri și puncte cardinale – ca Var, Alpes-Maritimes și Seine-et-Marne. A fost o ștergere deliberată a identității locale, imitată de Orwell în romanul lui, 1984, și de reforma guvernamentală regională a Marii Britanii din 1972. Tricolorul a devenit drapelul național. Noile măsurători aveau la bază metrul, definit ca a zecea milioana parte din distanța dintre Polul Nord și Ecuator. S-au creat o Jandermerie Națională și o Gardă Națională, cea din urmă condusă de Lafayette. O ghilotină „omenoasă” a înlocuit formele mai puțin elegante de execuție. S-a abolit calendarul existent și a avut loc o dispută feroce asupra momentului în care începea noua epocă a „libertății” (momentul stabilit, în cele din urmă, a fost anul 1792).

Revoluția: reacția Europei

Veștile despre aceste evenimente au fascinat Europa. Franța era țara cu cea mai mare populație de pe continent, dar și cea mai distinsă și mai importantă dintre ele. Ceea ce se întâmpla în Franța conta. Astfel, în timp ce conservatorii erau șocați, radicalii jubilau, nu în ultimul rând în Marea Britanie. Tânărul Wordsworth a scris: „Fericiți cei ce-au trăit în acei zori, / Dar să fii tânăr atunci era divin”. Făcând o rară eroare de judecată, Pitt a salutat veștile venite de la Paris, socotind că prevesteau 15 ani de pace. Numai raționalul Edmund Burke a tras un semnal de alarmă. În *Reflections on the Revolution in France* (*Reflecții asupra Revoluției din Franța*), carte publicată chiar în 1790, el a remarcat că revoluția „răsturnase monarhia, dar nu recâștigase libertatea”. Uitându-se la istoria Romei antice, el a prezis că, mai devreme sau mai târziu, „un general popular avea să instituie dictatura în locul anarhiei”.

Pe tot întinsul Europei au avut loc insurecții timpurii care imitau Revoluția franceză, în Republica Olandeză, în Țările de Jos austriece și la Geneva. La Dublin, Wolfe Tone a creat o mișcare de independență și a mers

apoi la Paris să le ceară revoluționarilor sprijin militar. În Polonia/Lituania, regele Stanisław Augustus a introdus o constituție liberală care avea la bază scrutinul popular și care a fost descrisă chiar și de Burke ca fiind „probabil cel mai curat bun public oferit vreodată omenirii“. La Paris, Ludovic a fost silit să-și părăsească reședința de la Versailles și să se mute la Palatul Tuileries, unde a devenit practic prizonier. În următoarele luni, a reușit să mai domolească Revoluția. A semnat edictele revoluționarilor și, în vara lui 1790, a dat dovadă de tact și a participat la sărbătorirea „Zilei Bastiliei“. Apoi a comis imprudența de a cere Austriei să-l salveze.

Relațiile dintre monarh și Adunare s-au deteriorat rapid. În iunie 1791, Ludovic a presimțit inevitabilul și a încercat să fugă, deghizat în valet. A fost recunoscut, prins și trimis înapoi la Paris, îndatoririle fiindu-i suspendate de îndată. Acum trebuia să semneze o nouă constituție, punând capăt unei monarhii a cărei genealogie cobora până la Clovis și Pepin. Puterea avea să aparțină unei noi Adunări Legislative, alcătuite din 745 de deputați, care s-au întrunit pentru prima oară în octombrie 1791. Sub controlul mai moderatilor girondini, mulți sperau că acest lucru avea să marcheze sfârșitul Revoluției și că Ludovic avea să rămână monarh constituțional, după modelul britanic.

Dezavantajul Franței era că nu avea o tradiție a reformelor progresive sau a adunărilor cutumiare unde conflictele politice să poată fi canalizate în direcția dorită prin dezbateri. De-a lungul anului 1792, girondinii mai moderați au fost depășiți ca număr de voturi de radicalii iacobini conduși de Maximilien Robespierre, un personaj dificil și fanatic. Ocupând locurile cele mai de sus din sala Adunării, iacobinii și aliații lor au devenit cunoscuți ca montagnarzi, locuitori de la munte, iar moderații, care ocupau locurile de jos, erau cunoscuți ca La Plaine sau Le Marais, șesul sau mlaștina. Loialitatea armatei și a Gărzii Naționale a lui Lafayette era șovăielnică, iar în vară Parisul a ajuns la cheremul bandelor locale de sanculoți, numiți astfel pentru că purtau pantaloni lungi, și nu bufanți

până la genunchi, asemenea aristocraților. Aceștia au pătruns cu forța în Palatul Tuileries, i-au ținut un discurs moralizator regelui, l-au pus să bea în sănătatea lor și să își pună pe cap o bonetă frigiană roșie, simbolul Revoluției.

Monarhiile de pe tot cuprinsul Europei se aflau acum într-o stare de mare tensiune. Prusia și Austria publicaseră, în 1791, Declarația de la Pillnitz, care cerea „restaurarea guvernării monarhice în conformitate cu drepturile suveranilor”. S-a creat o coaliție pentru salvarea lui Ludovic, alcătuită din Austria, Prusia și Olanda, sprijinită financiar, ca de atâtea ori, de Marea Britanie. În septembrie 1792, o armată prusacă, sub conducerea ducelui de Brunswick, a venit în ajutorul lui Ludovic, înaintând prin Champagne către Paris, cu scopul declarat de a restaura monarhia.

În 1793, Adunarea a reacționat adunând trei armate care însumau 300 000 de soldați, aceasta fiind prima mobilizare militară de masă din Europa. Armata din nord l-a înfruntat pe Brunswick în bătălia de la Valmy, unde a primit, din fericire pentru ea, întăriri din partea veteranilor din artileria regală. Canonadele loveau una după alta rândurile soldaților prusaci, punându-i pe fugă și obținând o victorie uluitoare pentru Revoluție. Soldații considerați cei mai buni din Europa fuseseră înfrânți. Însuflețită, Adunarea de la Paris a declarat că avea să „intervină în toate țările ale căror popoare doresc să-și recâștige libertatea”. Victoria de la Valmy a salvat neîndoielnic Revoluția și a înspăimântat regimurile consacrate din Europa.

Strigătul de revoltă a străbătut din nou continentul de la un capăt la altul, deși au avut loc puține insurecții. Ecaterina a Rusiei a fost șocată de reformele „revoluționare”, atât de admirate de Burke, înfăptuite de Stanisław Augustus în Polonia/Lituania. Deși îi fusese cândva amant, ea i-a invadat țara și i-a anulat constituția. Apoi i-a invitat pe conducătorii țărilor vecine, Austria și Prusia, să împartă prada de război, rupând Polonia în trei părți. Rusia a luat Lituania, Austria a luat Cracovia, iar Prusia a luat Varșovia. În 1795, Polonia deja nu mai exista. Acțiunea Ecaterinei a fost

asemănătoare cu ocuparea Sileziei de către Frederic cel Mare, ambele fiind neprovocate de extindere teritorială. Nu a fost prima oară – și nici ultima – când Polonia a plătit prețul incomodării vecinilor ei mai puternici și lipsiți de scrupule.

Revoluția: de la teroare la prăbușire

În cursul anului 1792, Adunarea a descoperit că putea fi unită numai împotriva unui dușman exterior, însă, în ceea ce-o privea, nu putea fi decât divizată. S-a fragmentat. Comuna pariziană a înființat un „comitet secret” sub conducerea lui Georges Danton și a lui Camille Desmoulins. Lafayette a fost renegat și s-a creat un tribunal pentru judecarea trădătorilor. Adunarea a fost înlocuită de o „Convenție Națională” mai radicală, care a declarat suspendarea atribuțiilor regelui și înființarea republicii. Apoi a dezbătut chestiunea executării lui Ludovic, Robespierre, Danton și jurnalistul radical Jean-Paul Marat susținând zgomotos această inițiativă. Când lui Robespierre i s-a amintit decizia luată de el mai devreme, de a abolii pedeapsa cu moartea, a răspuns: „Ludovic trebuie să moară pentru ca Franța să trăiască”. Așa stând lucrurile, în ianuarie 1793, regele a fost dus la ghilotină, ultimele cuvinte pe care le-a adresat mulțimii fiind acoperite de bătăile de tobe.

Revoluția a început să se spargă în bucăți. Pe lângă Convenția Națională, s-a înființat și un „Comitet al Salvării Publice”. Moderații girondini care mai rămăseseră au fost arestați de o gloată și 21 dintre ei au fost duși în marș la ghilotină. Sub conducerea lui Robespierre, Comitetul instiga acum oficial la „Teroare”, o politică de sine stătătoare, nu un rezultat al anarhiei. „Baza guvernării populare în vremuri revoluționare o constituie virtutea și teroarea: teroarea fără virtute este fatală; virtutea fără teroare este neputincioasă. Guvernarea revoluționară este despotismul libertății împotriva tiraniei”, a spus Robespierre. Acest gen de exprimare avea să se transforme în gândirea dictatorilor de-a lungul timpului.

Scopul Terorii era parțial stăpânirea haosului care cuprinsese Parisul și parțial înăbușirea contrarevoluției din regiunea Vendée. Aceasta a fost reprimată cu o brutalitate sălbatică și cu un cost de până la 400 000 de

vieți. Generalul responsabil cu reprimarea contrarevoluției s-a lăudat că „strivise copii sub copitele cailor și masacraseră femeile, ca să nu mai zămislească tâlhari... Noi nu luăm prizoneri, pentru că ar trebui să-i hrănim cu pâinea Libertății.” La Paris, reuniunile Comitetului Salvării Publice se desfășurau având drept fundal sonor corul mulțimii, care fie se aduna pe stradă, în fața comitetului, fie se înghesuia în Hôtel de Ville, gata să linșeze pe oricine îi devenea antipatic. La un moment dat, mulțimea a „eliberat” o închisoare și o mănăstire numai ca să masacreze prizonierii sau să violeze călugărițele într-o orgie de violență. În octombrie 1793, la nouă luni după execuția soțului său, Maria Antoaneta a fost judecată și ghilotinată. Copilul ei, care a purtat scurtă vreme numele de Ludovic al XVII-lea, a fost trimis bolnav să moară în sânul unei familii adoptive de proletari.

La începutul anului 1794, Revoluția își devoră copiii. Danton și partenerii lui au fost executați pentru „exces de moderație”. Marat fusese omorât de Charlotte Corday, o simpatizantă a girondinilor, în timp ce scria un articol în baie. David a reprezentat cadavrul cu tocul în mână, pictură ce a devenit o emblemă a revoluției. Cât despre Robespierre, el și-a pierdut treptat mințile. A proclamat Notre-Dame „Templu al Rațiunii” și a inițiat „un cult al Ființei Supreme”, sărbătorite printr-un festival în Grădinile Tuileries, care glorifica republica. Ridicând o torță, Robespierre a anunțat moartea creștinismului și a condus o procesiune de mii de oameni dansând cu flori în mâini. Festivitatea părea o anticipare a ceremoniei de deschidere a Jocurilor Olimpice.

Trei săptămâni mai târziu, Parisul a fost cuprins de anarhie. Pe străzi cutreierau gloate care se luptau între ele. La ședințele oficiale nu mai venea nimeni, participanții obișnuiți la acestea temându-se de execuțiile ce aveau loc în fiecare zi. Soldații nu aveau cui să se supună. Robespierre a ținut în fața Convenției un discurs de două ore, care i-a făcut chiar și pe susținătorii lui să-l ocărăască. A fost arestat, s-a împușcat în maxilar și a

fost ghilotinat în timp ce urla de durere. Odată cu el au murit 100 de tovarăși de-ai lui.

Îmbătat de frică și de sânge, Parisul s-a prăbușit, pur și simplu, extenuat. În trei ani, Convenția trimisese la ghilotină 2 600 de victime. Închisorile erau pline, iar pe străzi domnea anarhia. La sfârșitul lui 1794, începea să triumfe dorința de conducere rațională, iar Garda Națională și-a afirmat controlul. Liderii sanculoți au fost arestați. Tribunalele și comitetele salvării publice au fost dizolvate. Girondinii care supraviețuiseră au fost readuși la putere și s-a declarat amnistia generală. O nouă constituție a înființat o adunare bicamerală după modelul Parlamentului britanic, condusă de un cabinet alcătuit din cinci membri, Directoratul.

Revoltele care au izbucnit în cursul anului 1795, organizate atât de radicali, cât și de regaliști, au fost reprimare. La un moment dat, regaliștii s-au răzbunat pe revoluționari, organizând ceea ce s-a numit Teroarea Albă. O revoltă regalistă izbucnită la Paris în luna octombrie a acelui an a fost înfrântă de un mic detașament aflat sub comanda unui ofițer mic de statură din Corsica, în vârstă de 25 de ani, Napoleon Bonaparte. El a tras cu tunul în rândurile dușmanilor, dispersându-le „cu o rafală de proiectile“, după cum spunea chiar el. Thomas Carlyle a conchis: „O rafală de proiectile... și ceea ce numim Revoluția franceză e aruncată în aer“. Siguranța de sine a ofițerului a impresionat atât de mult Directoratul, încât l-a numit șeful Armatei de Interior.

Bonaparte s-a ridicat rapid la înălțimea situației. A preluat controlul asupra forțelor revoluționare și s-a căsătorit cu amanta lui aristocrată, Joséphine de Beauharnais, cu șase ani mai în vârstă decât el. Pe lângă Bonaparte, Directoratul a mai adus înapoi din exil un fost episcop, pe Charles-Maurice Talleyrand, un personaj șiret și energic, cu o remarcabilă putere de convingere. Talleyrand fusese prezent la Jurământul din sala jocului cu mingea și contribuise la redactarea Declarației Drepturilor Omului. Reușise să scape de epurările care se succedaseră prin simplul fapt

că trăise și lucrase în afara Franței. Talleyrand, o figură impozantă în istoria franceză, a devenit curând ministru de externe al Franței.

Ascensiunea lui Bonaparte

Noul și moderatul Directorat trebuia acum să-și demonstreze credibilitatea. Trebuia să restaureze ordinea în Paris și în țară. Trebuia să negocieze cu cele două puteri cu care era încă oficial în război, Austria și Marea Britanie. Și trebuia să facă față ambițiilor în mod clar mărețe ale comandantului lui militar, Napoleon Bonaparte. În 1796, el a fost scos de pe scena politică și trimis „să ducă flacăra revoluției” în Italia, unde revolta împotriva Austriei era pe cale să izbucnească. Într-o serie de bătălii, Napoleon a învins, prin capacitatea extraordinară de a se descurca pe teren, toate armatele trimise împotriva lui. A cucerit nordul Italiei, înlocuind ducatele italiene cu noi republici și ocupând Veneția în mai 1797. Fără să se deranjeze să consulte Parisul, a negociat Tratatul de la Campo Formio, oferind Austriei Veneția în schimbul cedării către Franța a Lombardiei și Flandrei. Peste noapte, un angajat al statului francez redesenase harta Europei și adusese sub stăpânirea Franței mare parte din Italia, o realizare pe care înaintașii nu o reușiseră.

Cucerirea Veneției după un mileniu de independență neîntreruptă a fost senzațională. Acest oraș-stat, ai cărui negustori fuseseră cândva stăpâni peste Mediterana, decăzuse pe parcursul secolului al XVIII-lea și devenise ceea ce biograful său, Jan Morris, a numit „o paradigmă a degradării... îmbătată de hedonism”. Aristocrații orașului duceau o viață strălucitoare în palatele lor care străjuiau canalele, alunecând de la vitalitatea zugrăvită de Carpaccio în secolul al XVI-lea la decadența sinistă zugrăvită de artistul Pietro Longhi în secolul al XVIII-lea. Cassanova, emblema orașului blazat, murea în 1798. La sosirea lui Napoleon, se spune că orașul se lăuda cu 136 de cazinouri și 852 de saloane de coafură.

Napoleon a fost nemilos, autoproclamându-se „Attila al Veneției”. Constituția a fost anulată. Corabia aurită a dogelui, Bucentaur, a fost sfărâmată. Mii de opere de artă au fost furate și trimise la Luvru. Printre acestea s-au numărat Căii Sfântului Marcu și capodopera lui Veronese,

Nunta din Cana, care a fost tăiată în bucăți și nu a fost restituită niciodată. Napoleon a încheiat asediul în ghetoul evreiesc și a transformat o parte din Piața San Marco într-un palat viceregal. Singurul lucru bun care se poate spune despre „jaful Veneției” condus de el este că, transformând orașul într-unul lipsit de importanță, Napoleon l-a salvat de la reconstrucție.

În iarna lui 1797, Napoleon s-a stabilit cu proaspăta sa soție într-un loc pe care l-a transformat în curtea sa, la Montebello, lângă Milano. Dispăruse orice iluzie că ar fi fost un slujitor al Revoluției. El nu se prezenta nici ca iacobin, nici ca regalist, ci ca un egoist pragmatic. În 1798, a trimis la Paris câștigul obținut în campania lui din Italia: o paradă de 29 de plute pline cu prăzi luate din bisericile, muzeele și palatele italiene. Printre acestea se numărau Apollo din Belvedere și opere ale lui Rafael și Correggio. Mai erau și lei, urși și cămile, de la diverse grădini zoologice.

Marea Britanie a rămas un ghimpe în coasta unui regim care încă păstra unele ambiții revoluționare. Directoratul își dorise inițial o invazie și s-au trimis diferite expediții în sprijinul rebelilor din Irlanda. În 1798, trupele franceze au acostat în Comitatul Mayo, însă au fost înconjurate curând și Wolfe Tone a fost arestat. Efectul pe care aceste evenimente l-au avut asupra guvernului lui Pitt a fost suficient pentru a pune capăt, în 1801, existenței Parlamentului irlandez și a consfinți unirea oficială cu Marea Britanie. O urmare a Revoluției franceze, despre care nu se prea vorbește, a fost un nou „Regat Unit”.

Parisul și-a îndreptat acum atenția asupra regiunii mediteraneene. Lumea clasică, inclusiv Egiptul, fusese vreme îndelungată steaua călăuzitoare a Revoluției. Neoclasicismul a inspirat arta lui David și noua arhitectură pariziană. Pentru Napoleon, Mediterana era și poarta către baza puterii britanice din India. I-a spus lui Talleyrand, care era sceptic, că „pentru a distruge Anglia, trebuie să cucerim Egiptul”. Astfel avea să sufoce comerțul Marii Britanii și să îi distrugă imperiul. De asemenea, avea să pună comorile Nilului la dispoziția științei franceze.

În 1798, Napoleon a pornit pe mare către Egipt, unde a înfrânt o armată otomană și a ocupat Cairo. Însă și-a pierdut întreaga flotă, distrusă de amiralul britanic Horatio Nelson în bătălia de pe Nil și s-a văzut izolat, astfel, împreună cu armata lui, departe de casă. Următorul an l-a petrecut în campanii militare în Levant și Siria, înregistrând și victorii, și eșecuri, sporindu-și însă reputația de erou în Franța.

De la prim consul la împărat

În 1799, viitorul noii Franțe devenea tot mai neclar. Conducerea Directoratului era instabilă, cu iacobinii și regaliștii într-un conflict permanent. În luna august a acelui an, Napoleon, izolat în Egipt, fără știri de acasă, a primit de la comandantul britanic Sidney Smith un pachet cu ziare franțuzești care relatau haosul politic din Paris. A stat treaz toată noaptea ca să le citească, iar în ziua următoare și-a părăsit armata și a pornit, împreună cu un grup de subordonați, către Franța.

Până în octombrie, Napoleon a ajuns la Paris, unde a fost tratat ca un general victorios care se întorcea în triumf. Și-a ales ca aliat un ideolog revoluționar, pe abatele Sieyès, cu ajutorul căruia a pus la cale o lovitură de stat împotriva Directoratului. A fost numit „prim consul” (Sieyès fiind al doilea), iar o a doua lovitură rapidă a eliminat orice control asupra puterii sale. Sentimentul lui Sieyès a fost, după cum se înțelege, *J'ai vecu*, „am scăpat cu viață”.

La sfârșitul lui 1799, Napoleon, care abia împlinise 30 de ani, construia o nouă Franță și o revoluție mai personală. Armatele franceze înaintaseră spre est în Olanda, ajungând până la vechiul lor obiectiv, țărmurile Rinului. Europa habsburgică bătea în retragere, iar statele autonome germane erau la mila lui Napoleon. Germania, Prusia și Austria nu erau în stare să formeze o coaliție defensivă, în ciuda numeroaselor încercări în acest sens. Acest lucru i-a permis lui Napoleon să înfrângă Austria în bătălia de la Marengo, în Italia. Apoi, în 1802, el a semnat Tratatul de la Amiens cu Marea Britanie, ceea ce a dus la o invazie bruscă de turiști a Parisului, nu în ultimul rând pentru a inspecta comorile aduse de Napoleon din Italia.

În 1804, Napoleon s-a autoîncoronat la Paris ca moștenitor al lui Carol cel Mare. Deși papa era prezent, Napoleon și-a pus singur coroana de lauri pe cap. „În ceea ce îl privește pe papă“, a spus el, „eu sunt Carol cel Mare. Mă aștept ca el să-și ajusteze conduita potrivit exigențelor mele.“ Primele monede emise de el aveau înscris mottoul ironic, „République française – Napoléon empereur“. Beethoven tocmai ce-i dedicase lui Napoleon cea de-a treia simfonie a sa, Eroica, însă, când a aflat de încoronarea acestuia, a făcut o criză de furie. „Acum o să calce în picioare toate drepturile omului, o să aibă grijă numai de ambiția lui“, a strigat el. A smuls prima pagină a partiturii, cerându-i unui asistent să copieze măsurile de deschidere.

15. EUROPA LUI NAPOLEON 1804–1815

Stăpânul Europei

Revoluția franceză a durat mai puțin de cinci ani, dar a zguduit continentul din temelii. Europa a asistat la spectacolul succedării guvernării reprezentative, al guvernării gloatei, al terorii, prăbușirii și, în cele din urmă, al dictaturii – așa cum anticipase Burke. Prăbușirea atât de rapidă a oricărui stat în haos era descurajatoare. Așa cum spunea proverbul oriental, mai bine o sută de ani de tiranie decât o săptămână de anarhie. Însă lecția Revoluției era neclară. Regimurile din Austria, Prusia și Rusia au interpretat evenimentele de la Paris ca pe un avertisment împotriva democrației, orice formă ar fi luat aceasta. Alții, precum liberalii britanici, au fost de altă părere, opusă, considerând că evenimentele dovedeau necesitatea reformei. Cu toții erau de acord asupra unei ironii, și anume că revoluția se transformase în cea mai puternică autocrație din Europa.

Încoronându-se ca urmaș al lui Carol cel Mare, Napoleon nu lăsa nici o urmă de îndoială asupra intențiilor sale, iar acestea nu se limitau la câmpul de luptă. Îmbrăcat în straiile puterii imperiale, el era charismatic, hotărât și avea o energie uimitoare. În 1800 a înființat o comisie, pe care o prezida uneori, care să redacteze noul cadru legal al Franței, Codul napoleonian. Acesta a fost promulgat în 1804 drept model legislativ pentru guvern și societate, nu numai în Franța, ci pe tot întinsul noului imperiu. Inspirându-se din decretele revoluționare din 1789/1790, codul era, în mare parte, modern și liberal. Reitera egalitatea în fața legii, toleranța religioasă, dreptul la proprietate privată și la siguranța familiei. Căsătoria și divorțul erau de acum chestiuni civile, nu religioase. Sfera publică a Franței devenea seculară. „Vreau să îmbrac în granit pământul Franței“, a declarat Napoleon.

Statul național republican începuse să se dezvolte de la sfârșitul Evului Mediu. Acum a căpătat formă oficială, de entitate constituțională specifică,

acesta fiind cea mai trainică moștenire lăsată de Napoleon. În Franța, a consfințit obsesia revoluționară a controlului și a suprimării diversității provinciale. Administrația locală, deja reorganizată de Revoluție, a fost înlocuită cu prefecți de departamente, care răspundeau în fața administrației centrale. S-a înființat o universitate națională, precum și o rețea de școli secundare denumite *lycées*. Fiecărui profesor i se spunea ce să predea, un dirijism care se aplică și în prezent, și care a fost mai întâi ridiculizat și apoi imitat în Marea Britanie.

Trafalgar și Austerlitz

Guvernul de la Londra nu era preocupat de renașterea expansionismului francez în Europa. Napoleon, pe de altă parte, privea independența Marii Britanii ca pe o pată pe blazonul lui european. În 1803, ambiția lui de-a invada insulele britanice cu toată forța a renăscut, fiind convins că, odată ajuns la Londra, englezii aveau să se ridice împotriva detestatei dinastii de Hanovra și să îl întâmpine bucuroși pe el. Activitățile presei londoneze francofobe – de pildă, reprezentarea populară a lui Napoleon ca un dictator pitic, realizată de caricaturistul James Gillray – nu l-au descumpănit deloc.

O armată franceză de 200 000 de soldați a fost adunată la Boulogne, odată cu o flotă de 2 343 de nave. Însă marina militară franceză nu le putea asigura o traversare sigură. Navele britanice blocau flota franceză de nord la Brest. O altă escadră, sub conducerea lui Nelson, bloca portul Toulon în sud. Cu toate acestea, Pitt a luat în serios amenințarea franceză. De-a lungul coastelor estice și sudice ale Angliei s-a construit în grabă un lanț de turnuri Martello. Au fost recrutate miliții locale care să țină piept invaziei, deși este greu de spus ce ar fi putut să facă acestea, sau fortificațiile lor în stil medieval, în fața mării armate a lui Napoleon.

În vara lui 1805, flota de la Toulon, condusă de amiralul Villeneuve, a reușit să scape de blocada lui Nelson și să ajungă în Strâmtoarea Gibraltar și la Oceanul Atlantic. Planul acesteia era să se unească cu navele franceze din Indiile de Vest și să pornească împreună pentru a-i da ajutor lui Napoleon pe Canalul Mânecii. Din cauza comunicațiilor proaste,

Villeneuve s-a trezit, până la urmă, la Cadiz, unde a fost blocat de Nelson și atacat în largul Capului Trafalgar în timp ce înainta. În bătălia ce a urmat, Nelson și-a desfășurat cele 27 de nave pe două linii îndreptate în unghi drept spre cele 33 de nave franceze și spaniole orientate cu fața către el. Amplasarea francezilor a fost dezastruoasă. Nelson a distrus 22 de nave inamice fără să piardă nici una dintre corăbiile lui. Victoria a fost amară, pentru că Nelson a fost ucis de glonțul unui trăgător de elită chiar în momentul triumfului.

Napoleon renunțase deja la planul invaziei când s-a purtat Bătălia de la Trafalgar, însă Marea Britanie se asigurase că nu aveau să mai existe alte amenințări din partea Franței. Luat prizonier, lui Villeneuve i s-a permis să asiste la funeraliile naționale organizate pentru Nelson la Londra, unde mai târziu s-au construit o nouă piață și o coloană în cinstea bătăliei și a eroului acesteia. Anglia, a spus Pitt, „s-a salvat prin propriile eforturi și nădăjduiesc că va salva și Europa prin exemplul ei“. Implicația era că Marea Britanie își făcuse datoria în lupta împotriva lui Napoleon.

Pentru alți membri ai coaliției antifranceze, victoria de la Trafalgar nu era o consolare. Napoleon își retrăsese deja armata din Boulogne și, cu o zi înainte de Bătălia de la Trafalgar, învinsese o armată austriacă la Ulm, în sudul Germaniei. Apoi a ocupat Viena, capitala Sfântului Imperiu Roman care nu fusese cucerită până atunci de nici o forță inamică. În decembrie 1805, a obținut o victorie și mai mare împotriva unei armate ruso-austriece la Austerlitz, lăsând în urmă un carnaj cu 26 000 de morți și făcându-i pe ruși să fugă acasă. Manevrele lui Napoleon de pe câmpurile de luptă de la Ulm și Austerlitz au fost predate la academiile militare (de modă veche) în secolul XX.

Bătăliile de la Ulm și Austerlitz și invadarea Germaniei însemnau că Sfântul Imperiu Roman era mort de-a binelea. Napoleon i-a spus lui Talleyrand că el „nu mai recunoștea existența acestui imperiu“. Acesta era „o târfă bătrână siluită multă vreme de toată lumea“. Napoleon a dispus

organizarea Germaniei în 36 de state (fără Prusia), care să formeze o Confederație liberă a Rinului sub autoritatea lui. Statele au transmis scuze politicoase împăratului austriac (și Sfânt Împărat Roman) Francisc al II-lea (1792–1806), invocând forța majoră. Nu aveau de ales. Intenția lui Napoleon față de această confederație, care îngloba în jur de 15 milioane de oameni, era, în primul rând, ca ea să-i furnizeze bani și efective militare pentru războaiele lui neîntrerupte.

Rămășițele Sfântului Imperiu Roman ofereau într-adevăr acum un spectacol jalnic. Imperiul a fost deposedat de Germania și de nordul Italiei. Dimensiunile lui se restrânseseră, cuprinzând numai Austria, Boemia, părți din Ungaria și Veneția. Francisc a fost convins de consilierii lui să „dizolve” urgent imperiul, ca nu cumva Napoleon să-și ia titlul de Sfânt Împărat Roman. Oficialii au redactat documentele necesare, statele vasale au fost eliberate de legăturile feudale, iar contabilii își făceau griji în privința pensiilor și a contractelor de proprietate. S-a dezbătut cum să se procedeze cu bijuteriile coroanei. Apoi, pe 6 august 1806, un mesager în ținută ceremonială a venit călare la biserica iezuită din Viena, s-a suit în turn și i-a chemat pe cetățeni cu o trâmbiță de argint. A anunțat că Sfântul Imperiu Roman nu mai era. Mulțimea a vărsat lacrimi.

Imperiul dăinuise un mileniu și adusese, cel puțin germanilor, opt secole (aproape) de pace, prosperitate și glorie culturală. Deși lipsit de putere, dăinuise mai mult decât orice altă uniune europeană, de la Imperiul Roman încoace. Așa cum scrie biograful său, Peter Wilson, slăbiciunea imperiului a fost forța sa. Membrilor săi, „structura imperială mai vastă le-a garantat privilegiile locale și autonomie. Sentimentul lor de apartenență avea multe straturi, de la gospodărie, parohie, comunitate, teritoriu și regiune până la imperiu”. Măsura succesului său a fost dată faptul că produsese unii dintre cei mai mari arhitecți, artiști și compozitori din Europa. Singurul scriitor european unanim considerat rivalul lui Shakespeare, Goethe (1749–1832), a fost un umil funcționar de curte în

micul Weimar. Această manta multicoloră ajunsese acum în mâinile lui Napoleon. Noua lui confederație a pus bazele a ceea ce avea să succeadă într-o zi nu numai Sfântului Imperiu Roman, ci chiar și Franței sale, un nou stat german.

Prusia și Rusia

Încotro se îndrepta acum Napoleon? Talleyrand a spus mai târziu că nu a putut niciodată să identifice în mintea suveranului său vreo strategie sau vreun obiectiv în afară de „pasul pe care tocmai îl făcuse și pasul următor pe care se gândea să-l facă”. În octombrie 1806 a venit rândul Prusiei să simtă forța armatei lui Napoleon. Regele Frederic Wilhelm al III-lea (1797–1840) refuzase să sprijine alianța de la Austerlitz și contribuisese, astfel, la decesul acesteia. Ca să se revanșeze, și-a trimis acum armata, fără aliați, ca să-l înfrunte pe Napoleon la Jena, unde a suferit o înfrângere umilitoare. Trupele lui Napoleon au năvălit în est și au intrat triumfătoare în Berlin.

În față se întindea Rusia. În februarie 1807, Napoleon a pornit din Berlin în marș către est și a întâlnit și a înfrânt armata rusă în două bătălii sângeroase, la Eylau și Friedland. Țarul Alexandru (1801–1825) s-a văzut silit să ceară pace prin Tratatul de la Tilsit. Se spune că, în cursul acestor negocieri, Napoleon ar fi cochetat cu ideea divizării estului și vestului Europei între Franța și Rusia. Împreună, își închipuia el, cele două țări puteau să-i izgonească pe turci din Balcani, să dea Constantinopolul Moscovei și să traverseze Asia, ajungând până în India britanică. În ciuda acestei invitații ademenitoare de a-și imita tizul din Antichitate, Alexandru nu s-a lăsat convins. Știa că Napoleon nu se prea ținea de cuvânt, lăsând la o parte că nu era omul care să împartă ceva cu cineva.

În schimb, Napoleon a pedepsit Prusia reducându-i teritoriul și populația de peste opt milioane de cetățeni la mai bine de jumătate. A redat Poloniei teritoriile pierdute după împărțirea înfăptuită de Ecaterina în 1795. Și-a luat și o amantă poloneză, pe Maria Walewska, convinsă să i se alăture de către nobilii polonezi disperați să-și întărească statutul de zonă-tampon în raport cu Rusia. Napoleon a revenit apoi la obsesia lui cu Marea Britanie,

încercând să-i saboteze comerțul. În 1806 înființase un „sistem continental” de controale vamale europene ce aveau ca scop excluderea bunurilor britanice de pe piețele continentale. Anticipând uluitor situația Uniunii Europene în secolul XX, el a anunțat că „nu există destulă uniformitate în rândul națiunilor europene”. Trebuia să existe o singură putere dominantă „cu îndeajuns de multă autoritate ca să constrângă [națiunile] să trăiască în armonie unele cu altele”. Acea putere trebuia să fie, bineînțeles, Franța.

Blocada lui Napoleon a fost un fiasco. Navele britanice dominau rutele comerciale din nordul Europei, inclusiv pe cele din Marea Baltică. Aproape toate exporturile Rusiei, de la blănuri și țesături până la seu și fier, erau încărcate pe navele britanice care se înghesuiau în porturile din Sankt Petersburg. Sub nici o formă Rusia nu putea și nici nu voia să închidă această afacere. În plus, în 1807, ministrul de externe britanic George Canning, care avea o abordare proactivă, a confiscat și a distrus cea mai mare parte a flotei daneze din portul Copenhaga, nepermițându-i lui Napoleon să o folosească pentru blocadă. În același an, Parlamentul britanic a emis o lege care abolea oficial comerțul britanic transatlantic cu sclavi. Acest tip de comerț fusese abolit teoretic în timpul Revoluției franceze, însă a fost reinstituat parțial de către Napoleon pentru a satisface interesele locale în imperiul caribian al Franței.

Războiul din Spania și Portugalia

Ca răspuns la distrugerea flotei din Copenhaga, Napoleon a hotărât să pedepsească singurul aliat continental ferm al Marii Britanii, Portugalia, și să împiedice accesul navelor britanice în portul Lisabona. În 1807, a trimis o armată în Spania, dându-i ordin monarhului spaniol, Carol al IV-lea, să i se alăture în atacul împotriva Portugaliei. Rezultatul a fost dezastruos pentru toate părțile implicate. Spania era o țară conservatoare, care se ținuse la distanță de revoluțiile din Europa. La Madrid nu s-au ridicat baricade pentru Drepturile Omului. Națiunea era guvernată de un menaj bizar, alcătuit din Carol, regina sa, amantul ei, Manuel de Godoy, și soția și

amanta lui Godoy. Aceștia nu erau aliați de încredere pentru Franța și pentru nici o altă țară, dar nu-i făceau probleme lui Napoleon. Ar fi putut foarte bine să-i lase în pace.

Invazia franceză a divizat loialitățile spaniole. A precipitat abdicarea lui Carol și înlocuirea acestuia cu fiul lui probabil nelegitim și cu siguranță incompetent, Ferdinand, dezgustător, după cum l-a reprezentat Francisco Goya. Napoleon și-a pierdut răbdarea și, în 1808, după o serie de certuri și de puciuri, a trimis familia regală spaniolă în exil, punându-l în locul acesteia pe fratele său, Joseph Bonaparte. Familia regală portugheză a fugit în Brazilia.

Deloc caracteristic, reacția Marii Britanii a fost exagerată. În 1808, după eșecul intervenției unei armate conduse de sir John Moore, Marea Britanie a trimis în Portugalia o armată condusă de eroul războaielor indiene, Arthur Wellesley. Acesta a comandat o armată alcătuită din soldați portughezi și britanici împotriva armatei franco-spaniole. Războiul care a rezultat de aici avea să fie cel mai extenuant dintre războaiele napoleoniene, pe câmpiile prăfuite din centrul Spaniei desfășurându-se timp de cinci ani campanii militare, soldate cu pierderi importante de ambele părți. Cel mai inovator aspect al acestui război a fost folosirea de către Wellington a unor unități spaniole insurgente, cunoscute drept *guerrilleros* (gherilele de mai târziu), și a tacticilor de hărțuire. Principalul folos a fost epuizarea resurselor lui Napoleon într-un moment în care avea nevoie de ele în totalitate pentru noua lui aventură în Răsărit.

Moscova și etapa finală

Napoleon se lupta cu demonii, nu în ultimul rând ai lui, proprii. Petrecuse mai bine de un deceniu „eliberând“, spunea el, națiuni europene. Pentru ținuturile vorbitoare de limbă germană, libertatea nu a însemnat altceva decât impozite, serviciu militar și intervenție a statului. Napoleon a putut să câștige bătălii și să zdrobească regimuri, dar nu a putut să guverneze și sub nici o formă să insuflă loialitate. Imperiul lui trecuse de la revoluție la o afacere de familie, o parodie a „cuceririi prin căsătorie“ a lui Maximilian.

Familia Bonaparte deținea coroane în Franța, Spania, Olanda, Westfalia, Italia, Toscana și Napoli. *La gloire* nu aparținea Franței, ci împăratului ei.

Încet, guvernele învinse ale Europei și-au recăpătat puterile. Austria a descoperit în diplomatul aristocrat Klemens von Metternich un ministru de externe genial și viclean. El a venit la putere prea târziu ca să împiedice Austria să reia nesăbuit lupta împotriva lui Napoleon în 1809, în Bătălia de la Wagram, numai ca să fie zdrobită fără milă. Cel mai bun lucru pe care a putut să-l facă Metternich a fost să i-o dea de soție lui Napoleon pe fiica de 19 ani a împăratului, Maria-Luiza, având în vedere că Napoleon divorțase de Joséphine pentru că aceasta nu putea să aibă copii. Cu toate că fata era îngrozită de perspectivă, i-a devenit devotată lui Napoleon și i-a născut un fiu.

Megalomania împăratului era acum mistuitoare. În 1810, el și-a deplasat armata în Prusia și și-a îndreptat privirea către Răsărit. Rusia încălca pe față tentativa de blocadă impusă de Napoleon asupra comerțului britanic și acum Alexandru i-a spus să lase Prusia în pace și să înceteze cu mașinațiunile în Polonia. Manevrelle diplomatice s-au intensificat, Metternich oferindu-i lui Napoleon, dacă se retrăgea, o alianță franco-austriacă împotriva oricărei viitoare înaintări a Rusiei în Europa. Se spune că Napoleon a răspuns că „și-ar croi drum prin sângele a milioane de oameni” ca să-și afirme dominația asupra Europei. Austria a revenit la politica numită de Metternich „neutralitate armată”.

În primăvara lui 1812, Napoleon a adunat o armată de aproximativ 650 000 de soldați, mai puțin de jumătate francezi și cei mai mulți mobilizați din Germania. Fără vreun alt motiv de război decât acela de a sili Rusia să înceteze comerțul cu Marea Britanie, el a trecut granița în Rusia și a pornit într-unul dintre marile marșuri din istorie. A ocolit capitala, Sankt Petersburg, întrucât căuta să ajungă în inima Rusiei și a armatei lui Alexandru, care se retrăgea constant către Moscova. În august a ajuns la Smolensk, la aproximativ 400 de kilometri de Moscova, unde generalii lui l-au presat să se oprească, fiind conștienți că se apropia iarna rusească.

Napoleon dădea de acum semne de autoamăgire și a insistat să înainteze pe urmele rușilor spre est. Cu fiecare kilometru parcurs, proviziile din lunga coloană a francezilor se diminuau, iar soldații erau nevoiți să-și procure hrana din ținuturile prin care treceau, tot mai pustiite. În cele din urmă, generalul rus Kutuzov s-a oprit la aproximativ 110 kilometri de Moscova, la Borodino. A început lupta. A rezultat un măcel cumplit, cu aproximativ 45 000 de pierderi de partea rușilor și 30 000 de partea francezilor, bătălie care însă nu a fost decisivă. Napoleon a descris lupta ca fiind „cea mai grozavă dintre toate bătăliile pe care le-am purtat... francezii demni de victorie, însă rușii invincibili”.

Kutuzov evacuase acum aproape toți cei 250 000 de locuitori din Moscova. „Napoleon e un torent pe care nu-l putem stăvili”, a spus el, „dar Moscova e un burete care îl va seca.” Când Napoleon a intrat în oraș, l-a găsit gol și, în mare parte, în flăcări, până la sfârșit trei sferturi dintre clădirile moscovite fiind distruse. Nu se auzea nimic despre vreo capitulare a Rusiei și, o lună mai târziu, la sfârșitul lui octombrie, a venit rândul francezilor să se retragă, luând cu ei un triumf zadarnic pe drumul lung și înghețat către casă.

Tolstoi vorbește, în relatarea sa despre campania de la Moscova din *Război și pace*, despre inutilitatea și aroganța războaielor europene neîntrerupte. Descrie cultura militaristă a elitelor pentru care a găsi un inamic și un loc de luptă era o reminiscență a unui instinct din străfundurile ADN-ului lor cultural, chiar dacă acest lucru însemna moartea a mii de oameni. Retragerea lui Napoleon din Moscova nu a fost deloc romantică. Dușmanii lui erau cei mai vechi prieteni ai Rusiei, Generalul Depărtare și Generalul Iarnă. *La Grande Armée*, marea armată, a murit de foame și de frig. Când a ajuns în Prusia Răsăriteană, în decembrie, abia vreo 40 000 de soldați din cei 650 000 câți fuseseră la început mai erau în stare să lupte. În jur de 60 000 erau răniți și își pierduseră aproape toți caii. Rezultatul nu a fost victoria Rusiei, doar că

pentru Rusia supraviețuirea a însemnat mereu victorie. Astfel a putut Ceaikovski să sărbătorească anul 1812 cu clopote și cu lovituri de tun în uvertura sa însuflețitoare.

De îndată ce a părăsit pământul rus, Napoleon a alergat la Paris ca să pună capăt zvonurilor de insurecție și să strângă noi trupe, ceea ce a făcut cu o ușurință remarcabilă. Era deja limpede că strategia lui spaniolă era în derivă. Wellesley, acum marchiz de Wellington, eliberase Madridul în 1812 și avea să-l înfrângă în curând pe mareșalul lui Napoleon, Jean-Baptiste Jourdan, în bătălia de la Vitoria, împingându-i pe francezi înapoi peste Pirinei.

Pentru Napoleon, atât războiul din Rusia, cât și cel din Spania au fost dezastre care puteau fi evitate și care erau urmarea extinderii imperiale prea mari. Criticul lui cel mai stăruitor, strategul prusac Carl von Clausewitz, a luptat împotriva lui la Jena și la Borodino și a devenit un teoretician de frunte al războiului. A încercat să sintetizeze „violența primordială, ura și dușmănia” specifice războiului într-un obiectiv al acestuia, acela de a „continua relațiile politice prin alte mijloace”. Mai presus de toate, a avertizat el, războiul nu trebuie să devină niciodată un scop în sine.

Pentru Napoleon, tocmai asta devenise războiul. Preceda politica, în loc să fie rezultatul ei. Când succesul s-a transformat în eșec, împăratul nu a avut nici o strategie de rezervă la care să facă apel. Refuzase oferta unei alianțe împotriva Rusiei propusă de Metternich, care i-ar fi putut salva imperiul. Armatele rusă și prusacă erau acum pe urmele trupelor lui prin Europa. Coalițiile care de zece ani se tot formau și se regroupau împotriva lui și-au găsit de acum coerența. În cursul primăverii și al verii lui 1813, Rusia, Suedia, Prusia și Austria au convenit să formeze o „a șasea coaliție”, Marea Britanie, ca de obicei, oferind bani și efective militare în cantități considerabile.

Punctul culminant a fost „Bătălia Națiunilor“, purtată lângă Leipzig, între 16 și 19 octombrie, la care au participat peste jumătate de milion de soldați sub comanda generalului prusac Blücher și care a fost considerată cea mai mare bătălie din Europa până în secolul XX. Majoritatea capetelor încoronate care făceau parte din coaliție au participat în persoană, cu excepția lui George al III-lea al Angliei, care era bolnav. Napoleon a avut de suferit de pe urma dezertării multora dintre aliații săi germani, inclusiv a Bavariei, și, în cele din urmă, iscusința militară i-a fost depășită pe câmpul de luptă. Și-a pierdut aproape întreaga armată. Se spune că localnicilor le-a luat un an ca să curețe câmpul de cadavre. Franța s-a retras la ea acasă.

În aprilie 1814, armatele rusă și prusacă se aflau la porțile Parisului, când mareșalii lui Napoleon i-au spus acestuia că războiul s-a terminat. Talleyrand, care plecase exasperat din slujba lui Napoleon, în 1807, a revenit pe poziția de influență, sfătuind senatul să ceară abdicarea împăratului. Acesta trebuia să plece în exil pe insula Elba, în largul coastei vestice a Italiei. Senatul a fost de acord. Ludovic al XVIII-lea de Bourbon a urcat acum pe tronul Franței, Talleyrand fiind consilierul lui principal.

Neobositul Talleyrand s-a comportat ca și cum devenise brusc arbitru Europei, nu cel care adresa rugăminți din partea unei națiuni înfrânte. L-a invitat pe Alexandru la reședința lui de la Paris și a purtat discuții cu ministrul de externe al Marii Britanii, Castlereagh. A asigurat pe toată lumea că el reprezenta Franța și poporul francez, nu pe Napoleon. Revoluția franceză trebuia considerată încheiată. Ney, mareșalul lui Napoleon, avea să fie executat mai târziu pentru trădare și 60 000 de oficiali napoleonieni au fost înlăturați din funcțiile lor. În mai 1814, părțile beligerante s-au întâlnit și au căzut de acord asupra Tratatului de la Paris, care a recunoscut restaurația Bourbonilor și a readus Franța între hotarele prerevoluționare. Au stabilit, de asemenea, să se întâlnească din nou la Viena pentru a ajunge la o înțelegere mai cuprinzătoare. Aceasta avea să fie cea mai mare adunare a puterilor din istoria Europei.

16. VIENA ȘI EȘECUL REFORMEI 1815–1840

Final: Napoleon și Waterloo

În septembrie 1814, Viena era în sărbătoare. Liderii europeni se reuniseră ca să-și tragă sufletul împreună, ușurați. Napoleon nu mai era, iar Franța era înfrântă. Împărați, regi și prinți au venit cu alaiul de consilieri militari și politici. Înghesuiți în hoteluri și case închiriate, erau prezenți și 200 de mici prinți și neaveniți germani care sperau să apuce firimiturile de la masa părăsită a Sfântului Imperiu Roman. Tuturor acestora li se adăugau reprezentanți ai orașelor, ai Bisericilor, ai băncilor, ai corporațiilor, chiar și editori. Delegații erau însoțiți de curteni, de soții și de fice de măritat.

Umilită de Napoleon, Viena era încântată să se afle în centrul atenției. Potrivit unei estimări, populația a crescut atunci de la 200 000 la 300 000 de oameni, străzile umplându-se de servitori, grăjdari, bucătari, croitori, „curtezane și cofetari” veniți din alte părți. Iarna a făcut loc distracției, plină de energia noului vals, cu ritmurile lui antrenante. Beethoven a fost chemat în noiembrie ca să organizeze un concert cu simfonia sa însuflețitoare, Bătălia de la Vitoria (acum rareori interpretată), în cinstea triumfului lui Wellington. Francezii, deloc stânjeniți de înfrângerea suferită la Leipzig și conduși de Talleyrand, au organizat o competiție în care trebuia să se aleagă cea mai bună brânză din Europa. Britanicii au trimis Stilton și elvețienii Gruyère. Din 60 de brânzeturi, brânza franceză brie de Meaux a fost declarată *le roi des fromages*.

Dezbaterile oficiale au fost prezidate de oameni de stat experimentați: Talleyrand, Metternich și Castlereagh. Împotriva dorinței celorlalți, Castlereagh a insistat să fie prezentă și Franța, ca să nu aibă motive să nu respecte înțelegerile asupra cărora se cădea de acord. Tratatul anterior de la Paris îndeplinise deja ritualul obișnuit de reajustare a granițelor vechii Lotharingii, creând o zonă tampon de-a lungul graniței estice a Franței. La

Viena s-a confirmat această hotărâre, dar s-a încercat, de asemenea, salvarea și refacerea Europei după nenorocirea provocată de Napoleon. Erau de rezolvat solicitări bilaterale și contra-solicitări. Existau chestiuni legate de restituire, compensare, comerț și datorii. Imperiul colonial al Franței trebuia să fie restrâns și reîmpărțit. Reuniunea de la Viena a fost forma embrionară a unei adunări a Națiunilor Unite.

În martie 1815, discuțiile se apropiau de final, când Viena a fost zguduită de vestea că Napoleon evadase de pe insula Elba și ajunsese aproape de Cannes, în sudul Franței. Apoi pornise în marș spre Paris, în fruntea unei noi armate. Ludovic al XVIII-lea fugise din Paris și Napoleon urcase din nou pe vechiul său tron. Delegații de la Viena l-au declarat proscris și au suspendat reuniunea ca să convoace o a șaptea coaliție antifranceză, după care au depus eforturi să-și ducă treburile la bun sfârșit.

Sarcina înfruntării lui Napoleon i-a fost încredințată lui Wellesley, acum duce de Wellington. El îl înlocuise pe Castlereagh în fruntea delegației britanice și, asemenea lui Marlborough cu un secol înainte, era privit ca un simbol al sincerității cu care Marea Britanie urmărea să obțină o nouă ordine europeană. El a adunat o armată britanică modestă de 25 000 de soldați, o treime dintre ei irlandezi, cu care s-a alăturat trupelor aliate din Belgia, de 118 000 de soldați. Napoleon și-a zorit „Armata Nordului” către Bruxelles ca să-l înfrunte pe Wellington înainte ca acesta să primească întăriri din partea prusacilor conduși de Blücher.

Înaintarea lui Napoleon i-a prins pe aliați nepregătiți, iar planurile lui Wellington erau nesigure. După ciocniri preliminare pe 16 iunie la Quatre Bras, a început bătălia lângă satul Waterloo. Deși careele infanteriei britanice au tremurat în fața forței cavaleriei franceze, până la urmă, nu au cedat. Rezultatul nu a fost, astfel, decis, înainte să sosească, un pic cam târziu, prusacii lui Blücher pe flancul francez. Garda imperială a lui Napoleon s-a risipit și a fugit, iar francezii au fost alungați. Rolul prusacilor a fost îndelung dezbătut după aceea, însă dialogurile dintre

Wellington și von Clausewitz au scos în evidență că sosirea prusacilor fusese critică. A fost „cea mai strânsă luptă din câte s-au văzut vreodată“, a recunoscut Wellington. Când trăsura lui Napoleon a fost capturată de prusaci, s-au găsit o mulțime de bijuterii, care au fost transferate coroanei prusace.

În ziua aceea, Bătălia de la Waterloo a fost decisivă, deși, dacă ar fi câștigat, Napoleon ar fi avut cu siguranță de înfruntat o armată mai mare a coaliției decât la Leipzig. Așa cum stăteau lucrurile, el a fost împins înapoi spre Paris, cu britanicii și prusacii pe urmele lui. De data aceasta, mareșalii i-au spus categoric că se terminase. În iunie 1815, a abdicat, a fugit din Paris și s-a îndreptat spre coastă, scriindu-i lui George al III-lea al Marii Britanii și făcând apel la „protecția legilor... din partea celui mai puternic, mai constant și mai generos dușman al meu“. Se spune că visa să primească azil în Marea Britanie și să intre în rândul nobilimii rurale. Scrisoarea nu a fost trimisă niciodată. Deși s-a gândit și la fuga în America, Napoleon a fost prins de britanici, ceea ce l-a salvat probabil de la execuția pregătită de francezi sau de prusaci. A fost luat la bordul navei HMS *Bellerophon* și dus cu HMS *Northumberland* în colonia britanică îndepărtată Sfânta Elena din sudul Atlanticului. „Sunt noul Prometeu“, i-a spus el secretarului său, „înlănțuit de stâncă pentru a fi mâncat de vulturi... Nu vor trece zece ani și toți europenii vor fi cazaci sau republicani.“ Peste șase ani a murit, ucigașul suspectat fiind un cancer de stomac.

Viena: înțelegerea

Congresul de la Viena și-a încheiat lucrările, încercând să facă ordine într-o Europă care, în ultimul sfert de secol, asistase la un măcel cum nu se mai văzuse de la Războiul de 30 de Ani. În cei 25 de ani care s-au scurs de la începutul Revoluției franceze până la plecarea lui Napoleon, s-a estimat că, pe tot întinsul continentului, muriseră în jur de cinci milioane de oameni, un număr mai mare decât cel al victimelor ucise în Primul Război Mondial. Se crede că numai Franța a pierdut un milion și jumătate de oameni. Toate

economiile europene se atrofiaseră și revoluția industrială emergentă fusese pusă pe linia de așteptare peste tot, în afară de Marea Britanie.

Regimurile reprezentate la Viena tânjeau după situația de dinainte de război. Instinctul le spunea să se întoarcă la principiile stabilite în Westfalia și la Utrecht, să scoată Europa din trauma revoluționară, de fapt, să pretindă că Napoleon nu existase niciodată. Obsesia deosebită a lui Metternich era obținerea unui echilibru al puterilor în Europa, imperiul lui Napoleon fiind demantelat în acest scop. Noul teritoriu al Țărilor de Jos includea Belgia la sud, Țările de Jos fiind cel de-al patrulea suzeran al Belgiei, după Spania, Austria și Franța. Savoia a fost unită cu Piemont și Sardinia, alcătuind un stat tampon la granița sud-estică a Franței. Polonia și Saxonia au avut de suferit de pe urma scurtului lor flirt cu Napoleon, fiind dezmembrate, o parte fiind dată Rusiei și altă parte Prusiei, cu mici bucăți rămase independente.

Prusia voia să se răzbune pentru umilințele la care fusese supusă de Napoleon și s-a dovedit a fi principalul beneficiar al împărțirii teritoriale. A primit o mare parte din Saxonia, precum și mare parte din nordul Germaniei până la Renania, inclusiv regiunea Ruhr, bogată în minereuri. Drept urmare, ceea ce fusese Prusia de la est de Elba se întindea acum din Polonia, în est, până la granița franceză, în vest. Austria a câștigat Salzburg, Tirolul și vechile ei teritorii din nordul Italiei. Veneția, acum sub stăpânire austriacă, și-a recuperat caii din bronz furați de la intrarea în bazilica San Marco.

Delegații au considerat că nu aveau altă opțiune decât să accepte sfârșitul Sfântului Imperiu Roman. Confederația germană înființată de Napoleon, alcătuită din 36 de state, a fost reorganizată, încorporând acum 39 de state. Viena a fost invitată să prezideze reuniunile acesteia, în mare măsură convenționale, în Bundestagul de la Frankfurt. Noua entitate a fost numită „a treia Germanie“, alături de Prusia și Austria. Identitatea acestei a treia Germanii a fost mult discutată. Sfântul Imperiu Roman veghease asupra ei timp de o mie de ani. Nu păreau să existe rațiuni care să

tulbure o asemenea suveranitate locală, cu atât mai puțin prin prezența iminentă a unei Prusii asertive și agresive la nord.

Totuși, avea să fie suficientă vorbăria din Bundestag? Conștiința germană fusese trezită la viață de cuceririle lui Napoleon. Universitățile germane, cluburile ofițerilor și breslele din Hamburg, Frankfurt și Heidelberg doreau să fie în vârful ierarhiei europene. Un popor fără o națiune părea ceva depășit, nu era nici una, nici alta. Așa cum a observat Simon Winder, în timp ce această nouă Germanie era cusută, bucată cu bucată, la Geneva, Mary Shelley visa la monstrul lui Frankenstein care, „cu mișcări nesigure, pe jumătate însuflețite”, dădea semne de viață.

Cabinetul Marii Britanii îi dăduse instrucțiuni stricte lui Castlereagh să nu se implice în nici o tocmeală continentală. Congresul de la Viena a confirmat câștigurile coloniale britanice din timpul războiului, inclusiv Cape Town, pe care Marea Britanie îl luase de la olandezi. Cât despre viitorul Marii Britanii în Europa, această țară își încheiase misiunea, la fel cum se întâmplase și după Tratatul de la Utrecht, iar soldații britanici erau lăsați la vatră. Lordul liberal John Russell s-a opus altor cheltuieli militare, întrucât acest lucru implica riscul de-a transforma „o națiune maritimă într-una militară... o insulă puternică... într-un mic stat continental”. Armata a fost redusă de la 600 000 de soldați la 100 000, cea mai mare parte fiind destinată coloniilor. Wellington a organizat un banchet anual pentru generalii de la Waterloo în casa lui din Hyde Park Corner. În 1817 a fost inaugurat un nou pod londonez denumit după locul desfășurării bătăliei. Francezii aveau să răspundă mai târziu cu „Gare d’Austerlitz”, printre altele.

Urmarea Congresului de la Viena: Concertul european

Unul dintre rezultatele Congresului de la Viena a fost conceptul lui Castlereagh de congres permanent, un „concert al națiunilor”, care să rezolve disputele internaționale înainte de a se ajunge pe câmpul de luptă. Marea Britanie, Rusia, Prusia, Austria și Franța au fost de acord să

organizeze întâlniri regulate în acest scop. S-a spus că intenția acestui concert a fost „să nu lase Marea Britanie să plece, să împiedice Franța să se dezvolte și să țină Rusia la distanță”. Zilele războaielor europene, ce păreau a fi o stare normală, trebuiau să ia sfârșit.

Mai puțin luată în seamă a fost inovația lui Napoleon, și anume faptul că a transpus aparatul statului modern în disciplina războiului. Era un aparat care, odată instalat, s-a dovedit a fi straniu de rezistent la demantelare. Întrebarea ar fi trebuit să fie cum se controlează o asemenea putere și cum poate fi ea trasă la răspundere de către cetățeni, dar delegații reuniți la Viena nu și-au pus această problemă. În schimb, au discutat cum să protejeze autocrațiile conducătoare de pe continent împotriva viitoarelor rebeliuni. Monarhii Prusiei, Austriei, Poloniei și Franței făcuseră experimente încercând să aducă mici schimbări adunărilor naționale și, în general, au regretat urmările. În această privință, Castlereagh era radical, avertizând că sentimentul popular nu putea fi înăbușit pentru totdeauna. Acasă poate că era un conservator rigid, însă în comparație cu Alexandru al Rusiei sau cu Metternich al Austriei, părea un liberal zurbagiu.

O consecință a Congresului de la Viena a fost încetarea treptată, dar categorică a celei mai odioase activități transatlantice întreprinse de europeni de la ascensiunea imperiilor în secolul al XVII-lea, și anume comerțul transatlantic cu sclavi. Sclavia luase sfârșit demult, sau cel puțin se transformase în șerbie, în Europa. Facilitase înființarea plantațiilor pe teritoriul Americilor în secolul al XVIII-lea, spaniolii, portughezii, olandezii, francezii și britanicii făcând cu toții comerț intensiv cu sclavi. Orașe ca Lisabona, Cadiz, Nantes, Bristol și Liverpool au prosperat. Navele lor transportau bunuri manufacturate în Europa către Africa de Vest, luau sclavi de la negustorii africani, îi transportau către Americi și se întorceau aducând zahăr, rom și bumbac în Europa.

Abominabilul „middle passage” – cel de-al doilea segment din comerțul triumfiular cu sclavi – însemna că majoritatea zecilor de milioane de sclavi nu ajungeau să pună piciorul pe pământ european, deși mii de sclavi

ajungeau și aici, în cele din urmă. Acest lucru îngreuna eforturile campaniilor împotriva comerțului cu sclavi, eforturi organizate de un grup de quakeri britanici și de William Wilberforce în 1787, de a face publică această problemă. După ce Marea Britanie a încetat în 1807 să mai practice comerțul cu sclavi, a semnat în 1818 o serie de tratate cu Spania, Portugalia și Olanda prin care se interzicea comerțul cu sclavi, susținute prin compensarea de către britanici a foștilor negustori de sclavi. Marina Regală a fost împuternicită să aplice aceste tratate, deși primele încercări au fost chinuite. Acest lucru nu a însemnat sfârșitul sclaviei în coloniile europene, lăsând la o parte America de Nord, însă încetarea comerțului cu sclavi a fost un prim pas.

Inevitabilul se produce: nesigurii ani 1820

Congresul de la Viena a anulat, poate, efectele Revoluției franceze, însă nu putea să ignore faptul că aceasta se petrecuse, la fel cum nu putea să ignore nici faptul că încurajase speranțele pentru o nouă ordine. Pe măsură ce anii treceau, tinerii germani, italieni, belgieni și polonezi întrebau ce se câștigase la Leipzig, Waterloo și Viena. Germania era alcătuită tot din 39 de state, Italia tot din nouă și era condusă tot de străini. Grecia și mare parte din Balcani au rămas sub stăpânire turcească. Congresul de la Viena repusesse pe picioare Europa, însă nu o vindecase de boala care precedase Congresul. Acea boală, a spus Castlereagh, era lipsa, în mai toată Europa, a oricărui mecanism de asigurare a consensului asupra puterii.

Cu toate că Ludovic al XVIII-lea a restaurat monarhia și aristocrația în Franța, el nu a anulat complet efectele Revoluției. Franța a rămas o țară seculară. Codul Napoleonian a fost consolidat, instituindu-se o adunare, o Gardă Națională și prefecturi de departamente. Regaliștii făceau presiuni constante pentru revenirea la Vechiul Regim, însă, împotriva lor, radicalii revigorați cereau insistent schimbarea. Ludovic a încercat să găsească un echilibru între cele două tabere. A încercat să recupereze spiritul trecutului prerevoluționar al Franței, combinând sistemul aristocratic cu etatismul birocratic al Revoluției. Era puțin probabil ca mariajul să fie stabil.

În 1820, radicalii spanioli acaparaseră puterea la Madrid prin Cortes (parlament) și limitaseră puterile absolute ale monarhiei, transformându-l pe Ferdinand al VII-lea într-un conducător numai cu numele. A urmat conducerea ușor revoluționară a „Trienalei Liberale“, până când Franța a trimis, în 1823, o armată pentru a restaura puterile autocratice depline ale lui Ferdinand. Francezii au adunat o armată și au intrat mărșăluind în Spania, încălcând în mod flagrant spiritul Congresului de la Viena, dar readucându-l pe Ferdinand pe tron. Violențele care au însoțit aceste evenimente au fost oribile, fiind redată de Goya în seria înfiorătoare de „Picturi negre“.

Turbulențele din Spania au avut un impact seismic în America de Sud. Coloniile spaniole au folosit prilejul războiului civil ce se desfășura în patria mamă, încercând să copieze Războiul de Independență al Americii de Nord. Au avut un succes uimitor. Conduse de charismaticul Simón Bolívar, coloniilor le-a luat un deceniu, începând cu anul 1821, să alunge armatele coloniale spaniole și să creeze Venezuela, Columbia, Peru și Bolivia. Alte state latino-americane, printre care Argentina, Uruguay, Chile și Mexic, și-au câștigat, de asemenea, independența față de Spania în aceeași perioadă. În 1822, Brazilia a devenit independentă de Portugalia.

Spre disperarea puterilor participante la Congresul de la Viena, Marea Britanie a recunoscut, prin Canning, fiecare stat independent sud-american, sub presiunea intereselor City-ului dornic să dețină monopol asupra comerțului. Această recunoaștere l-a îngrijorat și pe președintele american James Monroe (1817–1825), care a văzut atât posibilitatea ca Franța să sprijine recucerirea spaniolă, cât și rolul amenințător al lui Canning. În 1823, el a imaginat ipoteza îngrozitoare ca Rusia să ia California și Peru, Franța să ia Mexicul, iar Marea Britanie să ia Cuba. Acest lucru, a spus el, „ne-ar primejdui pacea și siguranța“. Așa s-a născut Doctrina Monroe, care spunea că Americile, de Nord și de Sud, trebuiau să

fie teritoriu interzis pentru foștii lor părinți europeni. Acestea se aflau acum în „sfera de influență“ a Statelor Unite.

1830 și anul eșecului revoluționar

Revoluția franceză generase unde seismice pe tot continentul, însă fără să pună serios în pericol ordinea existentă în Europa. Pe măsură ce secolul al XIX-lea a avansat, impulsul revoluționar a început să iasă din nou la suprafață. Primele semne au apărut într-un colț neașteptat, în Grecia multă vreme aflată în stare latentă. În 1821, acest orfan al vechiului Bizanț a pus în scenă o revoltă de amploare împotriva turcilor otomani. Lupta i-a înșuflețit pe romanticii din întreaga Europă, conduși de eroicul Lord Byron. Moartea poetului în timp ce lupta pentru greci, în 1824, a adus cu ea exaltarea față de tot ce era elen. Arhitectura clasică, încurajată de Revoluția franceză, a servit drept sursă de inspirație pentru edificii, vile de țară, biserici și universități din întreaga lume occidentală. Capitala americană Washington, care se construia pe atunci, a devenit orașul neoclasic care este și astăzi.

În 1824, Ludovic al Franței murise și, odată cu el, a dispărut și ușoara înclinație către reformă. Succesorul lui, Carol al X-lea (1824–1830), era un risipitor reacționar care, în adolescență, fusese partenerul de dans al Mariei Antoaneta și favoritul curții de la Versailles. A încercat să revină la Vechiul Regim și a fost încoronat, printr-o ceremonie cu adevărat spectaculoasă, la Reims, unde avuseseră loc anterior și alte încoronări. Grecia părea să fie prilejul lui de a atinge gloria. În 1827, Carol și-a unit eforturile cu cele ale Marii Britanii și ale Rusiei, trimițând nave în sprijinul rebelilor din Grecia, de unde Rusia arunca priviri lacome către Imperiul Otoman slăbit. O flotă anglo-rusă a luptat împotriva turcilor și egiptenilor la Navarino, în largul Peloponesului, aceleași ape în care avusese loc bătălia de la Lepanto în 1571. Dacă Lepanto a fost ultima mare bătălie purtată cu nave cu vâsle, bătălia de la Navarino a fost ultima la care au participat exclusiv nave cu pânze. Turcii au fost zdrobiți de artileria europeană superioară și, până în 1830, sudul Greciei a devenit un stat independent,

deși unul modest. Naționalismul european câștigase o victorie mică, dar cu valoare de simbol.

În același an, la Paris, Carol a răspuns la o serie de decizii luate împotriva lui în Adunarea Națională prin ordonanțe ce au dizolvat adunarea, au anulat libertatea presei și au limitat dreptul de vot. Mulțimile s-au întors în vechiul lor loc, pe străzi, însă Carol a rămas impasibil. I-a spus mândru lui Talleyrand, care era bătrân acum: „Mai degrabă mă fac tăietor de lemne decât să domnesc precum regele Angliei... Nu văd nici o cale de mijloc între tron și eșafod“. Talleyrand a răspuns sobru: „Maiestatea voastră uită de poștalion.“ În câteva zile, Carol s-a speriat și a fugit în Marea Britanie, unde i s-a permis să se stabilească numai ca cetățean privat, „contele de Ponthieu“.

În urma acestei reluări la scară redusă a Revoluției franceze, tronul a revenit vărului regelui, „burghezul“ Ludovic-Filip de Orléans (1830–1848). Acesta a salutat mulțimea încântată de la balconul Hôtel de Ville, la braț cu bătrânul Lafayette. Încântătorul Ludovic-Filip s-a dovedit a avea o influență liniștitoare. A urmat o cale de mijloc între radicalii de stânga și de dreapta, a abolit desemnarea pe criterii ereditare a membrilor camerei superioare și a oferit Franței 18 ani de pace. Reprezentarea iconică revoluționară a Libertății ca o fată cu bustul dezgolit care poartă un tricolor și calcă peste un ocean de cadavre, din pictura lui Delacroix, se referea la lovitura din 1830 și nu, așa cum se presupune adesea, la anul 1789.

În cursul anului 1830, capitalele Europei au răspuns la strigătele baricadelor pariziene. Au izbucnit revolte la Bruxelles, în rândul populației catolice vorbitoare de limbă franceză, care protesta împotriva unirii nepotrivite, orchestrate la Congresul de la Viena, dintre Olanda, Flandra și Valonia. Catolicilor belgieni li se impusese să vorbească olandeză și să accepte ca protestanții să aibă statut egal. Concertul european intra în acțiune. Noul ministru de externe al Marii Britanii, lordul Palmerston, a

colaborat cu Talleyrand pentru separarea Belgiei de Olanda și garantarea neutralității acesteia. În 1831 s-a înființat, în sfârșit, statul separat al Belgiei.

Italia a fost următoarea care a preluat ștafeta. Napoleon o făcuse să simtă gustul unității și al republicanismului, însă Congresul de la Viena o readusese sub stăpânire austriacă. Mișcările pentru unificarea Italiei au proliferat, însă erau, în mare parte, limitate la Societatea Carbonarilor, cluburi revoluționare secrete, cu ramuri în toată Italia. Nu aveau influență militară și răscoala izbucnită împotriva Austriei în provinciile din nord s-a dovedit a fi de scurtă durată.

Tot în 1830, un grup de ofițeri și de moșieri polonezi s-au răsculat, încă o dată, împotriva Rusiei. Noul țar, Nicolae I (1825–1855), era incomparabil cu predecesorul său, pragmaticul Alexandru. În opinia biografului său, el era „autocrația întruchipată: infinit de maiestuos, hotărât și puternic, tare ca piatra și neabătut ca soarta”. El a reacționat la acțiunile rebelilor punând capăt forțat autonomiei primite de Polonia în urma Congresului de la Viena și încoronându-se drept rege al Poloniei. Varșovia a fost distrusă și a asistat la migrația clasei de mijloc spre Paris, ca să-și aline suferința cu Frédéric Chopin. „Sufăr și îmi vărs disperarea cântând la pian”, a suspinat el. Palmerston a numit suferința Poloniei „acea moștenire tristă a răului triumfător”. Cu asta s-a sfârșit elanul revoluționar al anului 1830. Arhitectura stabilită de Congresul de la Viena a rămas intactă.

O revoluție foarte britanică: 1832

Cu excepția Greciei, evenimentele din 1830 au avut cel mai mare impact, în mod ironic, asupra națiunii cel mai puțin atinse de Revoluția franceză. Marea Britanie trăia consecințele succesului economic. Revoluția industrială îi modificase geografia socială într-o măsură nemaîntâlnită pe continent. În 1801, populația britanică se ridica la nouă milioane de locuitori. În 1841 a ajuns la 16 milioane, pe lângă opt milioane de irlandezi. Regiunile rurale se depopulau, iar orașele prosperau. În afara Londrei, cele mai mari orașe nu mai erau York, Bristol și Norwich, ci

Manchester, Birmingham și Leeds. Structurile sociale erau în schimbare și apăreau noi lideri. Instituțiile britanice definitorii nu mai erau moșia rurală și Biserica, ci, mai curând, fabrica, uzina și calea ferată proaspăt apărută.

Politica britanică nu reflecta această schimbare. Poate că Parlamentul deținea controlul asupra nepopularului monarh de Hanovra, dar nu răspundea în fața poporului. Camera Lorzilor, cu membri numiți ereditar și episcopal, își exercita dreptul de veto împotriva reformei. Guvernarea locală era patriciană. Biserica Angliei era muribundă. Parlamentul reprezenta un sfert de milion de alegători, în general din comitatele rurale și burgurile vechi, mult mai puțini decât în Franța și Spania. Majoritatea centrelor industriale nu primiseră drepturi electorale.

Ceea ce protejase și dezvoltase multă vreme constituția britanică era etosul liberal predominant al clasei politice. Acesta a dat țării lideri cu calități remarcabile, precum Walpole, Pitt tatăl și fiul, lordul Liverpool, Castlereagh și Canning. Fiecare dintre aceștia temperase conservatorismul prin toleranța față de reformă. Poporul britanic se putea mândri cu libertatea de întrunire și cu dreptul la exprimare relativ liberă. S-au luat în considerare filosofia radicală a lui Jeremy Bentham, reformele închisorilor de care s-a ocupat Elizabeth Fry și comerțul liber de care s-au ocupat William Huskisson și Richard Cobden. Caricaturiștii caustici precum Gillray și Cruikshank erau tolerați, pe când în Franța ar fi fost trimiși la ghilotină.

În 1819, această stare de fapt aparent serenă a suferit un șoc, când soldații au dispersat, la ordinele magistraților locali panicați, participanții la un miting pașnic pentru reforma electorală organizat în St Peter's Field din Manchester. Unsprezece oameni au murit și alți 500 au fost răniți în ceea ce ziarele au numit „Masacrul de la Peterloo“. În cea mai mare parte a Europei, incidentul ar fi trecut neobservat – „numai în Anglia puteau să numească așa ceva un masacru“, a scris un comentator francez. Însă opinia publică și politică a fost îngrozită. Pentru conservatorii tăfnoși,

evenimentul prevestea o revoluție britanică. Pentru liberali, era un apel la reforme urgente.

În 1830, George al IV-lea, demult ramolit și atât de obez încât rareori apărea în public, a murit, iar alegerile generale organizate în mod obișnuit după moartea monarhului au avut un rezultat strâns, învingător ieșind ducele de Wellington, care era conservator. Apelurilor la reformă el le-a răspuns zicând că „atât timp cât mă aflu la guvernare... voi socoti că este datoria mea să mă opun unor astfel de măsuri“. Reformele, a spus el, erau începutul revoluției. Această remarcă a avut o urmare aproape fără precedent în Marea Britanie. A scos mulțimile pe străzi. Wellington a fost poreclit „Ducele de Fier“ nu pentru vitejia sa militară, ci pentru intransigența politică reacționară.

Wellington s-a văzut obligat să demisioneze și puterea a fost preluată de liberali, conduși de lordul Grey. În 1831, Grey a introdus o „mare reformă“, anulând aproape 60 de circumscripții electorale „putrede“ (adică rămase cu un număr foarte mic de alegători) și destituind 168 de parlamentari. Reforma a acordat drept de vot unui număr de 650 000 de cetățeni, mai mult decât dublu față de cel dinainte, și a adus la Westminster reprezentanți ai noilor orașe. Legea a întâmpinat opoziție, mai întâi din partea conservatorilor din Camera Comunelor și apoi, după ce un al doilea vot a conturat o majoritate pro-reformă, din partea Camerei Lorzilor. Lumea politică era în fierbere. Presiunile la care era supus noul rege, William al IV-lea (1830–1837), de a inventa pairi proreformă, i-au adus la realitate, în cele din urmă, pe el și pe Wellington. Proiectul de reformă electorală a fost aprobat prin vot în iunie 1832. Parlamentul se salvase.

Deși nu se poate spune că era „democrată“, Marea Britanie a dovedit în 1832 că reforma politică putea fi realizată într-un cadru constituțional și fără tulburări civice. Instituțiile centrale ale statului, regele, parlamentul și liderii acestuia, nu au pierdut niciodată controlul asupra dezbaterilor. Chiar și Wellington a acceptat reforma. Când i s-a cerut să comenteze

asupra Camerei Comunelor proaspăt reformate în 1833, el a răspuns: „Nu am văzut în viața mea atâția scandalagii revoltători“.

Noul Parlament Whig (liberal) a confirmat temerile conservatorilor de pretutindeni. A interzis munca copiilor și a introdus o lege de ajutorare a săracilor, deși într-o formă satirizată aspru de Charles Dickens. Sălile bisericilor în care se adunau enoriașii au fost înlocuite cu corporații municipale. Sindicatele au fost declarate legale, iar sindicaliștii care fuseseră deportați în Australia pentru „asociere“ – cum a fost cazul Martirilor din Tolpuddle – au fost aduși acasă. În 1833 a fost votată o lege care abolea comerțul cu sclavi în colonii, iar Wilberforce a murit la numai câteva zile după ce i s-a spus despre aprobarea proiectului legislativ. În 1834, ca un simbol al curățeniei politice de primăvară, Palatul Westminster a ars, fiind înlocuit de o nouă construcție somptuoasă. Stilul gotic al acestei construcții a ajuns să fie asociat cu o nouă epocă postclasică, ce a influențat și Biserica, și statul.

Trei ani mai târziu, sfinxul prințesă Victoria, în vârstă de 18 ani, a urcat pe tronul britanic, căsătorindu-se imediat cu impecabilul soț german, prințul Albert. Poate că noii victorienii erau infatuați, dar nu erau leneși. Nici o armată britanică nu a fost trimisă în sprijinul liberalilor spanioli, a rebelilor polonezi sau a eliberatorilor italieni. Parlamentul liberal, condus pe rând de Grey, Melbourne și Palmerston, a rămas fidel, în general, nonintervenționismului lui Walpole și al familiei Pitt. Englezii semănau cu californienii de un secol și jumătate mai târziu. Obsesia lor era să exploreze noi tehnologii și noi orizonturi. În timp ce restul Europei se ocupa de revoluții, Marea Britanie se ocupa cu construcțiile de nave, de motoare cu abur și cu fabricarea de țesături. În 1841, noul drum de fier al lui Brunel a legat Londra de Bristol. Pe plan extern, imperiul britanic a ajuns să aducă mare parte din regiunea terestră a lumii și un sfert din populația acesteia sub domnia a ceea ce Marea Britanie declara a fi un succesor vrednic al Păcii Romane, o nouă Pax Britannica.

17. ULTIMA ZVÂCNIRE A VECHII ORDINI 1840–1850

Zorii ideologiei

Poate că eșecul mișcărilor reformiste ale anului 1830 i-a dezamăgit pe revoluționari, dar i-a entuziasmat, în schimb, pe ideologi. Războaiele trecute dăduseră naștere înțelegerilor reacționare din Westfalia (1648), Utrecht (1713) și Viena (1815). Aceste halte din istoria Europei au modificat foarte puțin harta acesteia. Însă revoluția din Franța extinsese dialogul politic de la elite la oamenii de rând. Europeni din toate clasele sociale dezbăteau cum ar trebui organizate societățile. Cântăreau libertatea personală și identitatea națională, distribuția bogăției și rolul clasei sociale. Ziarele și căile ferate au lărgit orizonturile și au micșorat distanțele. De acum înainte, amenințările la adresa ordinii existente nu mai veneau din palate, biserici și castele. Pândeau la colțurile străzilor, în barăci, universități și taverne.

Teoreticienii revoluțiilor americană și franceză îl luaseră ca model pe Locke, în esență un empirist practic. În Marea Britanie, unul dintre exegeții săi cei mai de seamă a fost Bentham, în opinia căruia scopul guvernării era, în esență, acela de a face „calculul cantității de fericire”, adică acela de a asigura „cea mai mare fericire pentru cel mai mare număr de oameni”. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea se făceau auzite alte voci. Rousseau înțelesese guvernarea ca pe un „contract” între lanțurile statului și libertățile cetățenilor egali. La rândul său, el i-a influențat pe filosofi francezi cu vederi socialiste și anarhiste precum Saint-Simon, Comte și Proudhon.

Deasupra tuturor se ridica un singur om, G.W.F. Hegel. Hegel a creat un cadru pentru emergenta conștiință germană. El a văzut istoria ca o „dialectică” a forțelor rivale, a căror sinteză se realiza în „statul rațional”. Un asemenea stat ar fi fost similar, pentru Hegel, cu „Dumnezeu pogorât pe pământ”. Binele statului era ceea ce conta: prin contrast, libertatea

individuală era neînsemnată. Această idee era un ecou al ideilor filosofului englez de secol al XVII-lea Thomas Hobbes (1588–1679), pentru care organizarea monarhică a națiunii era expresia benignă a societății, în contrast cu starea ei naturală. Vestitorul statului lui Hegel a fost o nouă Prusie, care conducea un imperiu al protestantismului mondial. Pentru tinerii germani care nu mai suportau urmările Congresului de la Viena și tânjeau după identitate, Hegel era un zeu. În 1829, el a devenit rectorul Universității din Berlin, unde în 1836 a sosit ca student un anume Karl Marx.

Puține perioade din istoria Europei s-ar fi putut lăsa cu atâta ușurință în voia dialecticii lui Hegel cum s-au lăsat anii 1840. Expansiunea industrială și acumularea de capital au atras milioane de oameni și i-au mutat de la sat la oraș. Aici nu își puteau asigura subzistența prin munca pământului, ci așteptau ca piețele să le ofere muncă și hrană. Însă un apartament la oraș se dovedea a fi mai sănătos decât o colibă țărănească. Hrana era suficientă, speranța de viață a crescut cu 50 la sută în trei generații și populația a cunoscut, de asemenea, o creștere vertiginoasă. Între 1800 și 1850, populația Franței a crescut de la 27 la 36 de milioane de locuitori, cea a Marii Britanii de la 16 la 27 de milioane de locuitori, iar cea a Rusiei de la 40 la 68 de milioane de locuitori. Capitalismul părea să-și țină promisiunea.

Această creștere a generat tensiuni. Proletariatul urban era mai vizibil, mai zgomotos și putea să se organizeze mai ușor decât în zonele rurale. Promisiunea timpurie a industrializării lăsa „clasa muncitoare” furioasă și liberă să se asocieze. În 1844, când și-a ridicat ochii din studiile sale și a observat cum evolua Europa în jurul lui, Marx a format un parteneriat cu un concetățean german, Friedrich Engels, și a petrecut un timp la Manchester. Aici a fost șocat de condițiile de trai ale muncitorilor din uzinele prospere. Poate că piața le oferea mâncare săracilor, dar părea incapabilă să îplinească dorința oamenilor de emancipare și viață

decentă. Pentru Marx și Engels, capitalismul prevestea instabilitate socială și, în final, colapsul.

La mijlocul anilor 1840, economia agricolă europeană mergea prost, afectată de mana cartofului și de pierderea masivă a recoltelor. Acest lucru a blocat aprovizionarea orașelor și a adus amenințarea foametei în mediul urban. Era un caz-școală pentru analiza lui Marx. El a luat ideile lui Hegel și le-a transpus în practică. Crezul său, gravat pe monumentul lui funerar din cimitirul Highgate din Londra, era că „filosofii nu au făcut decât să interpreteze lumea în moduri diferite; important însă este să o schimbi“. În 1848, el și Engels au publicat la Londra un manifest scris însă în germană, care începea cu vestirea: „Un spectru bântuie Europa – spectrul comunismului“. Manifestul se încheia cu cuvintele tulburătoare (în funcție de traducere), „Proletari din toate țările, uniți-vă. Nu aveți nimic altceva de pierdut decât lanțurile.“ Manifestul a avut un impact minim în momentul publicării și timp de un sfert de secol după aceea. Apoi avea să sfâșie Europa.

Anul revoluțiilor: 1848

Două grupuri de europeni își văzuseră nesocotit sentimentul național la Congresul de la Viena, italienii și germanii. În Italia, opoziția îndelungată față de stăpânirea austriacă, ce își avea originile în Evul Mediu, încă era limitată, în general, la cluburile private și la proteste stradale ocazionale. În 1834, un italian umblat prin lume, Giuseppe Mazzini, a format la Berna un grup numit Tânăra Europă, alcătuit din italieni, germani și polonezi radicali. Mazzini a spus că eliberarea politică a întregului continent avea să înceapă în Italia „și de acolo să se răspândească în toată Europa... dirijând societatea treptat și irezistibil să devină o mare masă unită“. Acesta era spiritul vremii.

În ianuarie 1848, Milano s-a răzvrătit împotriva guvernatorului austriac și a pus bazele unui regim provizoriu. Regele Piemontului și Sardiniei, Carol Albert, și-a exprimat sprijinul și a declarat război Austriei. La Roma, noul papă Pius al IX-lea (1846–1878) a salutat mulțimile care exprimau

sentimente antiaustriece cu strigătul „Dumnezeu să binecuvânteze Italia“. I-a eliberat pe evreii din Roma din ghetoul lor. La momentul oportun, Sicilia și-a declarat independența de Casa de Bourbon a Neapolelui, iar un revoluționar venețian formidabil, Daniele Manin, a declarat independența orașului față de austrieci. Treptat, la fel ca în 1830, au izbucnit revolte pe tot întinsul continentului. În februarie, a venit rândul Franței. Guvernul de la Paris a hotărât să interzică adunările, sau „banchetele“ pro-reformă, care generau proteste atât de violente încât bătrânul Ludovic Filip s-a retras în palatul său și a mormăit cu sfială: „Abdic“. El și regina lui au fugit la Londra sub numele de domnul și doamna Smith. S-a proclamat imediat a Doua Republică și s-au organizat alegeri.

Au avut loc revolte și în Polonia, Elveția, Norvegia și Portugalia. Austria s-a confruntat cu probleme mai mari decât în Italia. Într-o furtună oratorică, liderul maghiar Lajos Kossuth a proclamat independența țării sale față de Austria. Viena fiind deja în fierbere asupra chestiunii corupției guvernamentale, bătrânul Metternich a demisionat și l-a urmat pe Ludovic Filip în exil în Anglia, stabilindu-se în Belgravia și fiind vizitat de Palmerston și Disraeli. Timp de câteva luni, Austria nu a putut să conteste independența Ungariei, iar Kossuth s-a bucurat de celebritate pe întregul continent.

Spiritul rebeliunii a ajuns, în cele din urmă, și în Prusia. La Berlin, forțele polițienești panicate – aliatul fără voie al oricărei revoluții – au ucis 300 de protestatari. Faptul l-a înspăimântat atât de tare pe regele Frederic Wilhelm al IV-lea (1840–1861), încât le-a cerut public iertarea cetățenilor săi. Spre groaza generalilor săi, el a promis reforme constituționale și libertate de expresie, de adunare și a presei. Mai important, a promis că avea să acorde sprijin apelurilor radicale la unificarea Germaniei. A anunțat întrunirea unui parlament, sau Reichstag, reprezentativ pentru toți cetățenii, la vechiul sediu confederativ din Frankfurt.

Apoi, Frederic Wilhelm a sprijinit revolta insurgenților vorbitori de limbă germană împotriva ducatelor Schleswig și Holstein, aflate sub stăpânire daneză. Chestiunea în cauză, pretențiile rivale emise de Danemarca și de Germania, era atât de obscură încât Palmerston a spus mai târziu că numai trei oameni au înțeles-o vreodată: prințul Albert al Marii Britanii, care era mort deja, un profesor care înnebunise și el, Palmerston, care uitase. „Chestiunea Schleswig-Holstein“ exprima disputele europene asupra granițelor de-a lungul veacurilor – și disponibilitatea liderilor europeni de a pune mâna pe arme în asemenea cazuri.

Prin contrast, Marea Britanie a fost încă o dată o dezamăgire din punct de vedere revoluționar. În aprilie 1848 s-a convocat la Kennington Common, în plină ploaie, un miting de sprijinire a Cartiștilor, mișcare înființată în 1837 pentru a susține egalitatea circumscripțiilor electorale, sufragiul universal și votul secret. Și-au făcut apariția numai 25 000 de persoane, care au fost întâmpinate de 10 000 de polițiști și soldați aduși ca să păstreze ordinea. Când participanții la miting au propus să pornească în marș către Westminster, un polițist a sugerat că, dată fiind ploaia, mai bine să trimită o petiție cu două birje. Petiția a fost trimisă și ignorată.

Declin și contrarevoluție

Ca în 1830, aceste revolte minore nu au avut impact. Au izbucnit și s-au domolit. În Austria, trupele ruse au invadat Ungaria separatistă și au redat-o Vienei. Kossuth a plecat în exil, iar în 1851 a vorbit la Londra în fața mulțimilor extaziate în engleza shakespeariană pe care o învățase în închisoare. Revolta italiană a fost înăbușită de o armată austriacă, aducându-l la disperare pe Carol Albert al Piemontului și Sardiniei și făcându-l să-i cedeze tronul fiului său, Victor Emanuel al II-lea (1849–1861). Papa Pius a plecat de la Roma în noiembrie 1848 și s-a proclamat republica, Mazzini fiind întâmpinat cu bucurie în primăvara următoare, sprijinit de Giuseppe Garibaldi, veteranul războaielor sud-americe. Garibaldi a fost înfrânt curând de trupele franceze și a fugit la Tanger.

Republica și-a cunoscut sfârșitul în câteva luni și papa s-a întors. Republica Venețiană a fost zdrobită de o armată austriacă după 18 luni.

Într-adevăr, anul 1848 a determinat o schimbare de regim numai în Franța, cu răsturnarea lui Ludovic Filip. Nu a fost schimbarea la care visaseră revoluționarii. A revenit la putere o adunare regalistă, deși guvernul era dominat de radicali. Liderul acestora, poetul Alphonse de Lamartine, a cerut să se construiască fabrici pentru a se respecta „dreptul la muncă”. Acest lucru a atras la Paris mii de țărani care au venit în căutarea unor slujbe inexistente. În haosul care a urmat, în jur de 13 000 de protestatari și soldați au fost omorâți, răniți sau deportați în colonii de armata lui Lamartine, „Garde Mobile”. „Zilele din iunie” au devenit o metaforă a trădării burgheze a revoluției. Compozitorul Hector Berlioz a observat că în pieptul statuii Libertății de pe columna din Piața Bastiliei se înfipsea accidental un glonț.

Spectacolul republicii franceze care își ucidea propriii copii a fost devastator pentru cauza revoluționară. În decembrie 1848 a avut loc scrutinul pentru alegerea unui nou președinte al Franței. Un candidat era pretendentul din exil la coroana lui Napoleon, și anume nepotul acestuia, Ludovic Bonaparte. Respins pe motiv că ar fi fost șarlatan și chiar imbecil, el trăise în anonimat la Londra, unde lucrase ca polițist în timpul mitingului Cartiștilor. Se presupunea că toată familia Bonaparte fusese izgonită din Franța. Însă apariția lui Ludovic la Paris a stârnit senzație. Simpla celebritate a numelui său i-a adus peste cinci milioane de voturi și victoria prezidențială.

Radicalii francezi au urmat și ei calea exilului londonez, pe care o luaseră mai înainte regaliștii, politica liberală și politica porților deschise în materie de exil practicate de Marea Britanie atrăgând refugiați din toate segmentele spectrului politic european. Londra se mândrea cu statutul său de citadelă a libertății de expresie, în timp ce alte guverne europene îi deplângeau statutul de dădacă a subversiunii revoluționare.

Noua Germanie moartă în fașă

Deznodământul evenimentelor petrecute în 1848 în Germania l-a constituit permisiunea acordată de Frederic Wilhelm de a se înființa un parlament al tuturor teritoriilor vorbitoare de limbă germană. În jur de 85 la sută dintre bărbații germani au primit drept de vot. Noul Reichstag cu 800 de membri, dintre care marea majoritate erau avocați, profesori și funcționari publici, s-a reunit în mai la biserica Sfântul Pavel din Frankfurt. Reichstagul a fost aclamat ca „parlamentul profesorilor”. Deasupra sălii trona o reprezentare mitică a Germaniei, care ținea în mână o sabie amenințător de mare și o ramură de măslin foarte mică. Parlamentul a proclamat un nou „imperiu” german, în constituția căruia erau incluse cele 39 de entități ale confederației stabilite la Congresul de la Viena. Aruncând o privire peste ocean, parlamentul a îmbrățișat libertățile americane. Dintre toate creațiile anului 1848, aceasta a fost cea mai plină de speranță.

Asemenea multor astfel de instituții protodemocratice, Parlamentului de la Frankfurt îi lipsea contactul cu pârghiile puterii. Nu avea venituri, nici armate, nici guvern. Nu se încadra nici în termenii Congresului de la Viena – conform cărora Austria „prezida” confederația germană. În plus, ofensa vechea autonomie încă prețuită de multe principate germane. Deși includea oficial Prusia și Austria, parlamentul a exclus teritoriile imperiale ale Austriei, precum și Bavaria. A lăsat în afara ecuației și statutul guvernelor prusac și austriac, existente la acea vreme.

La prima lui sesiune, parlamentul l-a invitat pe Frederic Wilhelm al Prusiei să devină monarh constituțional. Acesta a respins oferta, temându-se și de ingerința în autonomia statelor germane, și de reacția de așteptat din partea Vienei și a Sankt Petersburgului. La începutul anului 1849, sporea scepticismul față de acest parlament în toată Germania, iar membrii lui nu mai participau la reuniuni. Până în vară, parlamentul nu a mai avut suficienți membri ca să poată lua decizii și a căzut. Engels nu a recunoscut acest parlament ca atare, numindu-l „simplu club de dezbateri, o adunătură de prăpădiți naivi”.

Frederic Wilhelm a avut dreptate într-o privință. Țarul reacționar al Rusiei, Nicolae, nu era deloc interesat să vadă cum se dezvoltă un stat german cu orientare liberală, ca să nu mai vorbim de un stat german democratic, la fel cum nu era interesată nici Austria. În noiembrie 1850, țarul i-a impus lui Frederic Wilhelm ceea ce s-a numit în mod bizar „umilința de la Olmütz”. Inițiativa germană a lui Frederic Wilhelm a fost declarată moartă. Ceea ce a fi putut fi un nou stat german liberal a murit în fașă și s-a revenit la vechea confederație sub conducere austriacă. În ciuda acestui fiasco, spiritul de la Frankfurt nu a murit. Se transmisese un mesaj clar, acela că posibili pași înspre realizarea unității germane aveau să fie făcuți, cel mai probabil, sub patronajul Prusiei.

Reacțiunea triumfătoare

Toți inițiatorii revoltelor din 1848 au vrut ca acestea să reprezinte un punct de cotitură în istoria Europei, dar Europa a rămas neschimbată. Autocrațiile din Rusia și Austria făcuseră front comun împotriva liberalismului german și a naționalismului italian. Un nou Bonaparte pusese bețe în roate oricărei încercări de revenire a revoluției în Franța. Așa cum arată istoricul Brendan Simms, deși marxismul era cel care se lăuda cu internaționalismul, „contrarevoluția a fost cea care s-a dovedit a fi internațională... Liberalii și proletarii nu se uniseră, dar se uniseră, în schimb, conservatorii și reacționarii.” Acordul conservator de la Viena rezistase încă o dată.

În 1851, Bonaparte al Franței nu putea, din punct de vedere legal, să candideze pentru un al doilea mandat, așadar în acel an s-a organizat o lovitură de stat pentru a-l face președinte, deși nu avea să devină împăratul Napoleon al III-lea până în 1852. Franța își dăduse ceasul constituțional în urmă cu 50 de ani. „*Plus ça change*”, spunea *Le Figaro*, „*plus c'est la même chose*.”

Domnia lui Napoleon, ca președinte sau împărat, avea să dureze 22 de ani, până în 1870, fiind de două ori mai lungă decât cea a unchiului său. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să pornească la reconstrucția drastică a

Parisului, dirijată de baronul Haussmann, planificatorul lui urban. Haussmann a spus că avea să „[spintece] pânțele Parisului, cartierele revoltelor și ale baricadelor“. În locul lor, avea să creeze un oraș „organizat la fel de strategic ca un câmp de luptă“. Mii de cetățeni, în general săraci, au fost trimiși în suburbii, iar în următorii 30 de ani populația Parisului a crescut de mai bine de două ori. Napoleon și Haussmann au creat centrul Parisului așa cum îl vedem astăzi.

Din nou, Marea Britanie era detașată de această agitație. Când un vizitator francez l-a flatat pe Palmerston spunându-i: „Dacă n-aș fi francez, mi-aș dori să fiu englez“, politicianul a răspuns nonșalant: „Dacă n-aș fi englez, mi-aș dori să fiu englez“. În 1851, în timp ce țarul îl umilea pe Frederic Wilhelm și Napoleon al III-lea pune la cale lovitura lui de stat, prințul Albert inaugura în Hyde Park Marea Expoziție în care erau etalate realizările științifice și comerciale ale Marii Britanii. Expoziția etala obiecte din toate colțurile lumii. Construcția boltită din fier și sticlă, cea mai mare din lume, a inspirat arhitectura bolților stațiilor de cale ferată care înflorea în Marea Britanie. Cei care doreau își puteau ușura conștiințele citind *Casa umbrelor* (1852–1853) și *Timpuri grele* (1854) de Charles Dickens. O lectură mai puțin ușoară era *London Labour and the London Poor* (*Munca la Londra și săracii Londrei*) de Henry Mayhew, volum publicat în același în care a avut loc expoziția. Poate că Marea Britanie ocolise agitația revoluționară, dar continua să etaleze extremele bogăției și ale sărăciei.

Războiul Crimeii

Țarul Nicolae al Rusiei, încurajat de intimidarea Prusiei și de salvarea Austriei, a pășit acum în centrul scenei. Imperiul rus se extinsese cu repeziciune. Cucerise Azerbaidjanul și estul Georgiei de la persani în 1813 și estul Armeniei în 1828. Imperiul Otoman părea vulnerabil. Cea mai mare parte a Greciei era independentă acum, iar în 1830 Constantinopolul a acordat Serbiei dreptul de autoguvernare. Principatele dunărene Valahia și Moldova câștigaseră și ele un grad de autonomie. Puterea turcilor asupra slavilor din Balcani slăbea.

Nicolae s-a proclamat acum unilateral „protector“ suveran al creștinilor aflați sub stăpânire turcă și garant al accesului lor la locurile sfinte din Ierusalim. În 1853, fără să fie provocat, a invadat Valahia și Moldova și a scufundat flota turcă de la Marea Neagră. Războiul care a decurs de aici a fost complicat, chiar și după standardele europene. A fost purtat pentru că mai multe puteri europene au socotit că Rusia era prea mare, prea ambițioasă și prea autocratică pentru a i se permite să se extindă spre sud. Ele nu mai vedeau Imperiul Otoman ca pe o amenințare, ci ca pe o zonă-tampon utilă de cealaltă parte a regiunii est-mediteraneene.

Când turcii au cerut ajutor pentru a-i respinge pe ruși, Franța și Marea Britanie l-au oferit. Napoleon al III-lea și-a încordat bucuros mușchii, iar Marea Britanie era dornică să țină Rusia în frâu. Rușii au capitulat numaidecât și au fost de acord să se retragă din principatele dunărene, ceea ce ar fi trebuit să pună capăt războiului. Dar Parisul și Londra au hotărât să pedepsească agresiunea Rusiei, deschizând un nou front la est, în Crimeea.

Războiul Crimeii (1853–1856) a degenerat într-o serie de bătălii și asedii lipsite de coerență. Printre acestea s-au numărat Bătălia de la Balaclava și Șarja cavaleriei ușoare, o sursă de inspirație pentru celebrarea poetică de către Tennyson a unor gafe militare. Urmarea a fost înfrângerea umilitoare a Rusiei. În 1856, în baza unui alt Tratat de la Paris, Rusia a fost silită să demilitarizeze Marea Neagră. Valahia și Moldova au primit independență deplină și, în cele din urmă, au devenit România. Vechiul vis al conducătorilor Rusiei, visul unui imperiu pe măsura Bizanțului, a eșuat încă o dată. În schimb, tratatul a afirmat importanța „crucială“ a Turciei „pentru pacea din Europa“.

În ciuda rezultatului său, Războiul Crimeii a stârnit atâta antipatie în Marea Britanie, încât primul ministru, lordul Aberdeen, s-a văzut silit să demisioneze și să accepte o anchetă asupra modului în care s-a purtat acest război. Conflictul a făcut obiectul primului reportaj de război de la fața

locului realizat de William Howard Russell pentru *The Times*, iar Florence Nightingale și spitalul ei militar din Scutari au făcut publice condițiile de pe câmpul de luptă. Războiul Crimeii a reprezentat prilejul primei intervenții militare britanice în Europa după 40 de ani și ultima asemenea intervenție pentru următorii 60 de ani. Prețul a fost de 250 000 de vieți, majoritatea pierderilor fiind provocate de boli. Scuza guvernului a fost că trebuia să împiedice amenințarea rusă la adresa posesiunilor indiene ale Marii Britanii. Cum Rusia nu a avut asemenea intenții, scuza era ipocrită.

Poate că Războiul Crimeii a fost unul lipsit de sens, însă el a reorganizat echilibrul puterilor din Europa. Nicolae a murit în 1855, de rușine că pierduse Războiul Crimeii, se spune, și a fost urmat la tron de Alexandru al II-lea (1855–1881), care era liberal în comparație cu Nicolae și care a încuviințat abolirea definitivă a iobăgiei. Acest fapt a coincis cu o înflorire a creativității ruse, ca și cum înfrângerea ar fi îndemnat Rusia să se alăture comunității culturale europene. Tolstoi a luptat în Crimeea și a adus imensitatea spațiului rusesc în saloanele Europei. Dostoievski a adus complexitățile morale ale acestuia. Compozitori ruși asemenea lui Ceaikovski, Mussorgski și Borodin și, la scurt timp după ei, dramaturgul Cehov s-au numărat printre cei mai creativi și mai populari artiști ai Europei. Moscova lui Alexandru nu a devenit o a Doua Romă, dar Sankt Petersburgul (capitala Rusiei între 1712 și 1918) a devenit un al doilea Paris.

Atât Prusia, cât și Austria se ținuseră departe de Crimeea. Amândouă aveau motive să nu îndepărteze Rusia. Metternich al Austriei, bătrân acum, care observase o Europă ce se afla într-o stare de pace relativă de o jumătate de secol, s-a întors din Anglia la Viena. Cu puțin timp înainte să moară, în 1859, a primit vizita unui tânăr aristocrat din Prusia, pe nume Otto von Bismark, care i-a cerut sfatul.

18. ITALIA ȘI GERMANIA 1850–1900

Renașterea Italiei

De la sfârșitul invaziei lombarde din 568, Italia rezistase tuturor tentativelor de reunificare. Pentru nordul Italiei s-au bătut Franța, Austria și puternicele orașe Genova, Milano și Veneția. Papalitatea a menținut o autoritate șovăielnică asupra centrului Italiei, iar Napoli și Sicilia au cunoscut stăpânirea bizantinilor, a sarazinilor, a normanzilor, a Sfântului Imperiu Roman și a Franței. Congresul de la Viena recunoscuse Regatul Piemont-Sardinia și îi oferise Genova ca zonă-tampon împotriva Franței. Un istoric al lumii mediteraneene, Fernand Braudel, a descris Italia ca nimic altceva decât „o entitate istorică unde evenimentele au avut repercusiuni și efecte asemănătoare și, într-un anumit fel, au fost într-adevăr ținute închise“.

În 1852, cel care a luat inițiativa a fost micul Piemont. După Congresul de la Viena, Piemontul înflorise sub monarhia liberală a lui Carol Albert și cea a fiului său, Victor Emanuel. Acum îl avea ca prim-ministru pe abilul și ambițiosul conte Cavour. Un aristocrat susținător al unității Italiei, el a promovat această cauză în ziarul lui personal, *Il Risorgimento* (*Redeșteptarea*). Piemontul a trimis 15 000 de soldați în Războiul Crimeii, câștigând astfel un loc la masa tratativelor de la Paris și o alianță utilă cu Franța. La doi ani după semnarea tratatului, în 1858, Cavour l-a vizitat în secret pe Napoleon și a obținut de la acesta promisiunea sprijinului militar în eventualitatea unui viitor război cu Austria.

Un an mai târziu, în 1859, a fost pus la cale un astfel de război. Franța s-a alăturat Piemontului pentru a înfrânge Austria în bătăliile de la Magenta și Solferino. Au urmat negocieri secrete, în baza cărora Austria a putut să păstreze Veneția, dar a pierdut tot nordul Italiei în favoarea Piemontului. Cavour a fost nevoit să cedeze Savoia Franței, însă câștigase îndeajuns de mult teritoriu italian pentru a înființa un stat italian embrionar, validat

prin plebiscite locale. Regele Piemontului, Victor Emanuel, a devenit regele acestui stat.

Evenimentele se derulau acum cu repeziciune. În 1860, charismaticul Garibaldi, care a apărut pentru scurtă vreme Roma în 1849, s-a întors din exilul autoimpus pentru a-și pune insurgenții din rândul Cămășilor roșii în slujba cauzei unității italiene. A cerut sprijinul lui Cavour pentru marșul spre sud în vederea eliberării Neapolelui și a Siciliei de sub monarhii de Bourbon. Ambițiile lui Cavour nu se întinseseră niciodată atât de departe. Italienii din nord încă priveau sudul aproape ca făcând parte din Africa – cam la fel cum unii germani vedeau Prusia ca parte din Asia. Dar el și Victor Emanuel nu au putut să nu-i dea lui Garibaldi binecuvântarea lor. Palmerston a oferit sprijinul crucial al unităților navale britanice staționate la Palermo.

Cămășile roșii au debarcat în Sicilia și i-au izgonit pe Bourboni, mai întâi de pe insulă și apoi din Regatul Neapolelui. Desfășurarea campaniei a fost viu relatată de Ferdinand Eber, un partizan zgomotos al lui Garibaldi și corespondent la *Times*. Campania i-a adus lui Garibaldi faimă internațională. El visa să transforme sudul Italiei într-o republică liberală, însă, în octombrie 1860, la o „întâlnire pe pod” la Teano cu Victor Emanuel, el i-a oferit acestuia în dar cuceririle lui italiene. Cavour i-a interzis lui Garibaldi să pornească în marș asupra Romei. Papa era protejat de trupele franceze, aliații vitali și de încredere ai lui Cavour, însă, în decurs de un an, două treimi dintre statele papale se alăturaseră noii Italii.

Garibaldi s-a retras în glorie, ducându-se să-și lucreze grădina pe insula Caprera, din largul coastei Sardiniei, și participând mai târziu ca mercenar la rebeliuni pe tot întinsul Europei, deși fără prea mult succes. Unitatea deplină a Italiei avea de așteptat un moment în care Austria (în 1866) și Franța (în 1870) să fie distrase de lupte mai sângeroase desfășurate în alte părți. Însă apăruse o Italie aproape unită în sfârșit, și asta în numai doi ani. Italia avusese norocul să descopere în Cavour și Victor Emanuel niște

lideri prudenți și liberali, iar în Garibaldi un soldat care a captivat imaginația întregului continent. Marea Britanie chiar a dat numele lui biscuiților Bermondsey. Noua Italie își avea și propriul bard, pe Giuseppe Verdi. Corul sclavilor evrei din opera sa *Nabucco* a devenit imnul naționalismului italian.

Otto von Bismarck

Timp de secole, teritoriile care alcătuiau Germania ținuseră Franța, Austria și Rusia la distanță, asemenea unui magnet care respinge. Napoleon și Congresul de la Viena au transformat respingerea în atracție. Germania a devenit acum o problemă, o „chestiune“. Reprezenta o cultură și un popor, dar nu o națiune, ca să nu mai vorbim de un guvern. Nu avea nici granițe clare. Era „Germania propriu-zisă“, adică vechile ducate și principate, sau era Germania Mare, ce putea include Prusia, Saxonia și Bavaria? Și cum rămânea cu Austria și cu imperiul său micșorat? Acestea erau toate popoare vorbitoare de limbă germană, descendente ale triburilor care trăiseră de-a lungul Rinului, Elbei și Dunării superioare. Însă nu aveau un conducător.

Unul dintre cei care asistaseră la colapsul Parlamentului de la Frankfurt al lui Frederic Wilhelm, în 1848, știa sigur care era soluția. Otto von Bismarck era fiul luteran al unui iuncher din Saxonia și un student strălucit care a înaintat rapid în ierarhia administrației conservatoare a statului prusac. Era poliglot, energic și avea un stil de viață luxos. A spus că nimeni nu trebuia să moară fără să bea 5 000 de sticle de șampanie și să fumeze 100 000 de trabucuri. Nu a fost niciodată soldat, cu toate că îi plăcea uniforma militară. Într-o epocă în care profesia militară ceda locul profesiei diplomatice, el a îmbinat naționalismul prusac implacabil cu un pragmatism atât de amoral încât a primit o denumire proprie, *realpolitik*. Avea să domine personalitățile diplomatice ale secolului, printre care se numărau deja Talleyrand, Metternich și Cavour.

În 1851, Bismarck reprezenta Prusia în fața confederației germane de state restaurate. A propovăduit deschis hegemonia prusacă în fața tinerilor

germani care tânjeau după statutul de națiune. Într-un memorandum adresat regelui său, a spus că o Germanie sub cârmuire prusacă nu trebuie să aibă nimic de-a face cu radicalii germani ai anului 1848. „Poziția Prusiei în Germania va fi determinată nu de liberalismul, ci de puterea ei.” Trebuie să se bazeze pe „conducători puternici, hotărâți și înțelepți, care cultivă resursele militare și financiare ale statului”. Un adevărat hegelian, Bismarck susținea că un cetățean trebuie să se bucure de „libertate numai în măsura în care aceasta este în armonie cu binele public și cu drumul pe care trebuie să-l urmeze Prusia în politica europeană”.

În 1862, Bismarck, încă diplomat profesionist, a făcut o vizită la Londra și le-a expus în amănunt ambițiile sale lui Disraeli și altor invitați la cina la care era prezent și ambasadorul rus. El i-a uimit, enumerându-și obiectivele de a forța adunarea națională prusacă să aprobe finanțarea unei noi armate, de a găsi un pretext pentru războiul cu Austria, de a dizolva vechea confederație germană și de a uni Germania sub conducere prusacă. Disraeli l-a avertizat pe ambasadorul austriac: „Ai grijă cu omul ăsta; vorbește serios”. Mai târziu în acel an, Bismarck a devenit „ministru-președinte” al Prusiei, dominându-l pe noul rege prusac, Wilhelm I (1861–1888). Congresul de la Viena nemulțumise Prusia în privința granițelor, a spus el adunării naționale, în timp ce „marile chestiuni ale vremii nu vor fi rezolvate prin discursuri și decizii luate cu majoritate – greșeala comisă în 1848 – ci prin fier și sânge”. Mesajul era clar: când Prusia spunea că se terminase cu Concertul European, chiar așa stăteau lucrurile.

Bismarck și Austria

Primul obstacol în calea lui Bismarck era Austria, fantoma Sfântului Imperiu Roman, recent umilită de Cavour și de Franța în Italia. Bismarck știa că statele germane priveau cu suspiciune Prusia și că preferau mâna ușoară a „președinției” austriece în locul mâinii lui de fier. Mai știa și că Rusia avea o importanță crucială pentru planurile sale. Ea fusese aliatul Austriei la Olmütz, însă alianța se destrămase din pricina neutralității Austriei în timpul Războiului Crimeii. Bismarck a profitat de o altă revoltă

poloneză împotriva Rusiei, în 1863, când cea mai mare parte a Europei s-a plasat de partea Poloniei, iar el și-a oferit sprijinul Sankt Petersburgului. În schimb, Rusia avea să rămână neutră în eventualitatea izbucnirii unui război între Prusia și Austria.

Bismarck era bine pregătit. Franța era prinsă într-un război prin intermediari în Mexic. La Londra, Disraeli declarase mândru că Marea Britanie „nu mai era o simplă putere europeană... Este metropola unui mare imperiu maritim, mai curând o putere asiatică decât una europeană.” Ungurii neliniștiți din Austria cereau în continuare independența, iar Bismarck i-a încurajat. În iulie 1866, invocând o scuză inventată, el a trimis cu trenul armata prusacă în provincia austriacă Boemia, sub comanda unui general care a devenit simbolul „fierului și sângelui” ce au caracterizat agresiunea prusacă, Helmuth von Moltke.

Prusia a început lupta împotriva austriecilor în bătălia de la Sadova (sau Königgrätz) și i-a învins categoric. Apoi Bismarck a insistat ca Austria să cedeze Veneția Italiei și să ofere Ungariei un statut asemănător cu al său în cadrul unei noi „monarhii dualiste” habsburgice austro-ungare. Budapesta a fost declarată egală ca importanță cu Viena, pe malul Dunării ridicându-se o clădire magnifică a Parlamentului, un hibrid straniu între Palatul Westminster și bazilica Sfântul Petru din Roma. Ungaria a primit dreptul de a avea propriul parlament și propriul guvern, precum și propria armată. O asemenea onoare nu a fost acordată, în mod evident, altor popoare din restul imperiului: boemilor, cehilor, slovacilor, croaților și slovenilor.

În câteva luni, majoritatea celor 22 de state germane nordice fuseseră încurajate să intre în confederația nordică sub conducerea Prusiei, cu o nouă constituție „germană” și un Reichstag ai cărui membri erau aleși prin sufragiu universal masculin. Acest parlament nu deținea controlul asupra guvernului prusac sau a bugetului de apărare. Când regele Wilhelm s-a arătat șocat doar la auzul veștii, Bismarck i-a spus că „sufragiul universal vă așază în vârful unei stânci la care apele nu vor putea să ajungă”. Pentru Bismarck, sufragiul era praf aruncat în ochii democrației. Acordarea

dreptului de vot proletariatului avea să se dovedească a fi nu o forță radicală, ci o frână conservatoare, un bastion al autocrației împotriva liberalismului burghez. Bismarck a fost unul dintre primii populiști.

Statele germane sudice au rămas independente, însă au fost determinate să semneze tratate militare cu Berlinul. Li s-au prezentat oferte pe care nu le puteau refuza: Bismarck avea să recunoască ulterior: „Rufele noastre nu au fost mereu dintre cele mai curate“. Dar a acționat prudent. Nu a impus Austriei cedări teritoriale, nici nu a încercat să o umilească mai mult. Era suficient că Habsburgii pierduseră orice drept asupra noii Germanii, care se afla de acum în sfera de influență a Prusiei. Bismarck a fost salutat ca „George Washington al Germaniei“.

În numai șase ani, între 1860 și 1866, harta politică a Europei se transformase. Luase ființă o Germanie nouă și puternică, la fel cum apăruse și o Italie nouă, chiar dacă nu puternică. Acest lucru fusese realizat nu prin proteste sau revoluții, ci prin talentul a doi conservatori, Cavour și Bismarck. În același timp, dincolo de Atlantic, Statele Unite ale Americii tocmai își reveneau în urma unui război civil chinuitor (1861–1865), al cărui rezultat a fost o nouă federație americană, care a avansat din punct de vedere economic cu o viteză amețitoare. Cele două mari federații, uniunea statelor germane și uniunea statelor americane, au avut aceleași origini protestante nord-europene și s-au născut în aceeași decadă. Ele aveau să domine următoarea jumătate de secol din istoria Europei.

Bismarck și Franța

Spre deosebire de Napoleon, Bismarck avea ambiții strategice și limitate. Nu dorea să creeze un imperiu, ci doar să asigure întâietatea Prusiei în noua Europă. Deși oficial slujitor al statului prusac, Bismarck era deja recunoscut de la un capăt la celălalt al Europei ca fiind cel care avea la dispoziție un monarh obedient, o armată bine echipată și capacitatea de a porni o agresiune militară fără a fi provocat. Transformase Rusia într-un aliat, zdrobise Austria și unificase Germania. Următorul loc pe agenda sa îl ocupa Franța.

De ce credea Bismarck că Franța trebuia cucerită nu era clar. Poate că Franța rămânea încă pe scena europeană ca țara lui Ludovic al XIV-lea, pe al cărei tron se afla un alt Bonaparte, dar nu reprezenta o amenințare pentru nimeni. În ochii lui Bismarck, principalul păcat de care se făcea vinovată Franța era acela că exista și că, la fel ca în cazul Austriei în 1866, nu fusese înfrântă de el. El a declarat că înfrângerea ei „trebuie să se petreacă înainte de construirea unei Germanii unite“.

Războiul franco-prusac din 1870–1871 a fost la fel de lipsit de sens ca Războiul Crimeii. Cele două tabere nu aveau o dispută serioasă, teritorială sau de alt fel. Napoleon era sensibil cu privire la vigoarea Franței, visând încă la gloria unchiului său. Dar singurul motiv al războiului a fost acela că Bismarck a vrut în mod evident să-l poarte, iar înaltul comandament francez a primit bucuros provocarea, neînchipuindu-și că exista posibilitatea să-l piardă. Scuza a constituit-o o parodie a Războiului Succesiunii Spaniole, o dispută dacă un candidat german era sau nu potrivit pentru tronul Madridului. Franța s-a declarat „jignită“ de faptul că regele prusac nu a luat în considerare opinia Franței asupra acestei chestiuni. De fapt, disputa a fost manipulată de Bismarck care a făcut-o să pară o provocare – iar ea a fost tratată ca atare la Paris. Două elite europene au pornit la război pentru că toată viața se antrenaseră pentru asta, o situație deprimant de familiară.

În vara lui 1870, politicienii din ambele tabere erau cuprinși de febra războiului. În Germania, statele sudice s-au raliat cauzei lui Bismarck, așa cum se aștepta, și s-au alăturat statelor nordice. Armatele s-au mobilizat, haotic în Franța și eficient în Germania. Cu ajutorul căilor ferate extrem de bine organizate, unitățile prusace au ajuns la granița franceză în numai câteva zile, regele Wilhelm și Bismarck fiind prezenți. Armata franceză a avut nevoie de săptămâni întregi ca să se adune și la primele ciocniri a avut o performanță dezastruoasă. Curând avea să fie înfrântă de von Moltke la

Sedan, iar Napoleon a fost prins. Germanii au pornit în marș asupra Parisului, fără opreliști.

Orașul a fost asediat timp de patru luni, din septembrie 1870 până în ianuarie 1871. Parizienii mureau de foame și, în final, au ajuns să mănânce pisici, câini și animale de la grădina zoologică. Uciderea celor doi elefanți, Castor și Pollux, a provocat ceva senzație, carnea lor fiind vândută scump pe bulevardul Haussmann. Jurnalistul englez Henry Labouchere a descris-o ca fiind „tare, aspră și grasă” și nerecomandată familiilor engleze. Un erou popular, Léon Gambetta, a reușit să fugă într-un aerostat și să strângă o armată, provocând chiar o mică înfrângere unei armate prusace.

Când Parisul a capitulat în cele din urmă, trupele prusace au mărșăluit pe străzile lui și au ajuns până la Versailles. Umilirea Franței a fost totală atunci când în Sala Oglinzilor din palatul lui Ludovic al XIV-lea s-a proclamat un nou imperiu german. Francezii l-au ales ulterior pe Adolphe Thiers, un veteran al revoluțiilor din 1830 și 1848, să negocieze o înțelegere finală cu Bismarck. Înțelegerea a asigurat părăsirea teritoriului francez de către armata prusacă, dar cu prețul cedării Alsaciei și Lorenei coroanei germane. Franța nu a uitat această pierdere atât de cinic pusă la cale de Bismarck. Se spunea peste tot că Europa „pierduse o stăpână și câștigase un stăpân”.

Înțelegerea pe care a obținut-o Thiers a stârnit foarte multă antipatie la Paris și, în martie 1871, în urma unei revolte, s-a înființat pentru scurtă vreme Comuna din Paris. A fost o revenire la anul 1792, imnul ei fiind „Marseieza”, nu „Internaționala” comunistă. Comuna a fost reprimată de forțele noului guvern republican după două luni, cu o brutalitate tipică modului în care Franța își trata rebelii. Într-o rundă de lupte și execuții în masă au murit nu mai puțin de 10 000 de oameni. Scriitorul Émile Zola a observat că nu mai văzuse „niciodată în epoca civilizată o asemenea crimă înfiorătoare... Sunetul plutoanelor de execuție, pe care încă îl auzi în orașul îndoliat, prelungește cumplit coșmarul.” S-a proclamat a Treia Republică,

însă Parisul a asistat la un exod în masă al tuturor celor care își permiteau să plece la Londra, printre care și artiștii Tissot, Pissarro și Monet, cel din urmă zugrăvind o imagine splendidă a Palatului Westminster în smogul londonez.

Ceea ce fusese Prusia, cu o populație de 16 milioane de locuitori, în confederație cu vreo 40 de state germane în mod tradițional nonagresive, devenise acum o Germanie cu o populație de 41 de milioane de locuitori, cea mai mare națiune din Europa, după Rusia. În 1873, Bismarck a pecetluit noua sa creație prin Dreikaiserbund, Alianța celor trei împărați, al Rusiei, al Austriei și al Germaniei. A declarat oficial că exist un nou echilibru al puterilor în Europa, asigurând pe toată lumea că Germania era o „putere sătulă“.

Bismarck și Congresul de la Berlin

Dacă Bismarck era sătul, nu se putea spune același lucru și despre guvernul rus sub domnia lui Alexandru al II-lea. În 1875, resentimentul Balcanilor împotriva stăpânirii otomane, de multă vreme în fierbere, s-a transformat în lupte care au izbucnit în Serbia, Bosnia, Herțegovina și Bulgaria. Răscoala bulgarilor din 1876 a fost înăbușită de turci cu violență extremă, în jur de 12 000 de civili fiind masacrați în timpul represaliilor. Opinia publică europeană a fost șocată de ceea ce s-a considerat a fi genocidul comis de turcii musulmani împotriva slavilor creștini. Alexandru nu a avut nevoie de invitație să-și revină după eșecul din Crimeea. A hotărât să conducă o campanie de eliberare panslavă de sub jugul turcesc. Războiul a izbucnit în 1877, iar rușii au izgonit de pe aproape tot întinsul Balcanilor armata turcă prost echipată. În baza Tratatului de la San Stefano, s-a creat un protectorat rus ce se întindea asupra unui nou teritoriu bulgar vast și peste tot nordul Balcanilor și care îl avea ca rege pe nepotul țarului. Imperiul Otoman – văzut, în general, ca „bolnavul Europei“ – a fost umilit, iar Rusia a fost adusă încă o dată la porțile Constantinopolului.

În ciuda simpatiei generale față de bulgari, Europa a rămas la fel de opusă expansionismului rus cum fusese și în timpul Războiului Crimeii. Turcia încă era un stat tampon util în raport cu Rusia. Presiunea diplomatică –

Marea Britanie a spus chiar că declara război în cazul în care Constantinopolul era ocupat – a determinat Rusia să accepte un nou Congres al Europei. Congresul a fost convocat de Bismarck la Berlin în vara lui 1878, cu intenția de a face pentru estul Europei ceea ce făcuse Congresul de la Viena pentru vestul continentului. Acesta avea să fie momentul lui de glorie.

Bismarck nu avea un interes personal în Balcani, considerând că „nu merita să moară nici un singur grenadier pomeranian” pentru această regiune. Pe el îl interesa Rusia. Congresul a retezat serios aripile Rusiei. A înjumătățit noua Bulgaria, a susținut Turcia și a împărțit Balcanii în teritorii ocupate de popoarele care alcătuiau regiunea, recunoscând independența României, a Bulgariei, a Serbiei și a Muntenegrului. Turcia a păstrat Macedonia, dar a rămas fără Bulgaria. Bosnia a revenit Austro-Ungariei. Congresul de la Berlin a reprezentat o împărțire clasică a Europei, fără prostii legate de consultare sau autodeterminare. Însă a arătat clar care era centrul de putere al continentului: noua Germanie.

Pentru prim-ministrul britanic Disraeli (1868, 1874–1880), Congresul de la Berlin reprezenta o revenire la strategia lui Castlereagh, o testare prudentă de către britanici a diplomației europene. Strategia lui a avut ca țintă principală India. În 1875, el consolidase securitatea imperială cumpărând de la francezi aproape jumătate din acțiunile Companiei Canalului de Suez. Un an mai târziu a încântat-o pe regina Victoria cu titlul de împărăteasă a Indiei. A transformat o cameră din casa sa de la Hughenden într-un muzeu al Congresului de la Berlin (deschis acum publicului). În ceea ce privește Turcia, Disraeli fusese atacat cu violență de Gladstone în timpul atrocităților din Bulgaria pentru că avusese o atitudine delăsătoare față de turci. Gladstone a comentat în termeni foarte aspri politica lui Disraeli: „Până și canibalii din insulele din sudul Pacificului ar fi indignați peste măsură” de politica lui Disraeli. Acesta din

urmă a răspuns că, „dintre toate ororile bulgare“, Gladstone era „poate cea mai mare“. Nimic nou în sfera jignirilor politice.

Rusia era profund nefericită. Țarul a spus despre Congresul de la Berlin că fusese „o coaliție a Europei împotriva Rusiei, sub conducerea prințului Bismarck“. Având în vedere că alianța cu Rusia fusese ancora strategiei diplomatice de început a lui Bismarck, era un semn îngrijorător al faptului că marele om pierdea contactul cu realitatea. Pe măsură ce îmbătrânea, Bismarck devenise mai paranoic, văzând peste tot conspirații ale stângii. A declarat că avea încredere numai în Marea Britanie, cu toate că deplângea soarta oricărei țări, a spus el, care își concedia conducătorii „după capriciile electoratului“. Numai Austria, epuizată, era bine văzută de Bismarck. Nici nu se uscase bine cerneala pe acordul de la Berlin, că a și semnat în 1879 un tratat secret cu Austro-Ungaria prin care cele două părți se angajau să își ofere ajutor reciproc „cu toată forța militară a imperiilor lor“ în eventualitatea unui atac din partea Rusiei. Trei ani mai târziu, tratatul a fost extins, incluzând și Italia. Tripla Alianță aducea aminte de Sfântul Imperiu Roman. De asemenea, a îndepărtat Rusia. Dar tot Bismarck remarcase cândva: „Ceea ce învățăm din istorie este că nimeni nu învață din istorie“.

În anii 1880, Europa experimenta aceeași dezvoltare industrială și aceeași transformare socială prin care trecuse Marea Britanie cu un secol înainte. Odată cu cucerirea terenurilor bune de pășunat din Americi și Australasia, prețurile au scăzut în toată Europa. Cereale și cărnuri refrigerate ieftine au invadat piețele alimentare, dar au produs o recesiune agricolă în Europa. Noii îmbogățiți nu erau proprietarii de pământ, ci industriașii și distribuitorii, bancherii și comercianții. În Germania proaspăt unificată, schimbarea s-a manifestat cel mai dramatic. Producția de cărbune a crescut de cinci ori, iar transporturile comerciale maritime au crescut de șapte ori în 30 de ani. Guvernul de la Berlin a sprijinit carteluri industriale, îndeosebi în domeniul noilor tehnologii chimice și electrice,

prin tarife protecționiste. A promovat calificarea industrială, a înființat universități și a proiectat suburbii.

Bismarck era conștient de atracția pe care o exercita socialismul. El a creat prima formă embrionară de stat social din Europa, un program guvernamental de asigurare împotriva bolilor, a accidentelor de muncă și a bătrâneții, deși nu exista protecție împotriva șomajului. A fost un troc, toate acestea fiind oferite în schimbul legilor penale împotriva propagării socialismului și a altor forme de opoziție. Proletariatul german trebuia să fie protejat și menținut într-o stare confortabilă și servilă. Prosperitatea a fost folosită ca monedă de schimb pentru obediență, motivul statului modern.

Apogeul epocii imperiilor

Congresul de la Berlin din 1878 generase rușinoasa „luptă pentru Africa” între guvernele europene, care chipurile nu mai puteau să pornească în alte aventuri acasă. Liderii doreau să se poată mândri cu cuceriri îndepărtate. Guvernele franceze poate că nu erau capabile să recupereze Alsacia și Lorena, dar puteau să cucerească Tunisul și să colonizeze Vietnamul. Belgienii puneau piciorul în bazinul fluviului Congo, bogat în resurse minerale, portughezii au anexat Angola și Mozambicul, iar italienii nordul și estul Africii. În frunte se afla tot Marea Britanie, deși începea să se întindă peste un teritoriu mai mare decât putea controla. În sudul Africii, autoritatea îi era contestată atât de zuluși, cât și de afrikaneri. În Sudan, armata generalului Gordon a fost masacrată de Mahdi.

Bismarck era imun la astfel de visuri de mărire. Fiind o națiune practic terestră, Germania lui avea preocupări opuse celor ale Marii Britanii. „Nu sunt omul coloniilor”, a spus el. Dar era de acum „președintele” neoficial al Europei. A convocat o altă conferință la Berlin în 1885, pentru a aranja, se presupunea, harta Africii. Participanții au recunoscut prezența zdrobitoare a Marii Britanii „din Cairo până la Cape Town”, dar erau hotărâți să-i țină pe britanici departe de bazinul fluviului Congo. Bismarck a propus ca bazinul să fie domeniul personal al regelui Leopold al Belgiei, domeniu pe

care acesta din urmă l-a exploatat și l-a stăpânit cu o brutalitate ieșită din comun. Deși Bismarck nu era convins de justetea acestui fapt, Germania a intrat în joc și a acceptat teritoriile ocupate acum de Namibia, Tanzania, Togo și Camerun.

În alte părți ale lumii, guvernele europene trasau granițele, ca și cum pământul ar fi fost jucăria lor. În Extremul Orient, Marea Britanie și Portugalia și-au consolidat poziția pe coasta chineză. Olandezii dominau în Indonezia și în Indiile de Est. Francezii s-au extins în Indochina. În centrul masei continentale asiatice, Rusia și-a extins imperiul până la îndepărtata coastă a Siberiei, astfel încât la vest de Urali se afla doar un sfert din teritoriul ei. Rusia vânduse Alaska Americii în 1867, în timp ce, la sud, se învecina cu Persia și Afghanistanul. Noul țar, Nicolae al II-lea (1894–1917), visa chiar să anexeze Manciuria și Coreea.

În urma morții nonagenarului Wilhelm I al Prusiei în 1888 și a fiului său, la scurtă vreme după aceea, coroana a revenit nepotului său în vârstă de 29 de ani, Wilhelm al II-lea (1888–1918). Noul rege era infirm, înfumurat și irascibil. A declarat imediat: „În această țară există un singur stăpân și acela sunt eu”. Wilhelm a șocat Europa descotorosindu-se grabnic de Bismarck, fapt care a fost sursa a numeroase caricaturi ce reprezentau corabia Europei care își arunca peste bord cârmaciul. Dintre toți oamenii de stat care făuriseră Europa modernă, Bismarck fusese cel mai eficient. Germania ar fi luat ființă și fără el, dar nu în momentul și în modul în care a făcut-o. Circumstanțele i-au oferit lui Bismarck prilejul de a crea o nouă națiune, iar el a profitat, dar a profitat folosind forța extremă. Așa cum scrie strategul John Lewis Gaddis, el „a unificat țara provocând războaie, dar apoi a asigurat pacea creând un echilibru al resentimentelor”.

Diplomația lui Bismarck a lăsat moștenire dezechilibrul resentimentelor după ce el nu a mai fost acolo ca să le țină sub control. Tripla sa alianță cu Austria și Italia a redeschis vechi răni. Trei ani mai târziu, în 1891, Franța și Rusia s-au simțit obligate să reacționeze și să înființeze o dublă alianță,

iar aceasta i-a indus paranoicului Wilhelm teama că era încercuit. Statele din Europa Centrală erau victimele constante ale propriei geografii. Încă o dată, reveneau la starea de fapt obișnuită.

39. Ludovic al XIV-lea al Franței și familia sa îmbrăcați ca zeități clasice, cca 1670

40. (jos) Versailles, palatul și închisoarea de aur a Regelui Soare

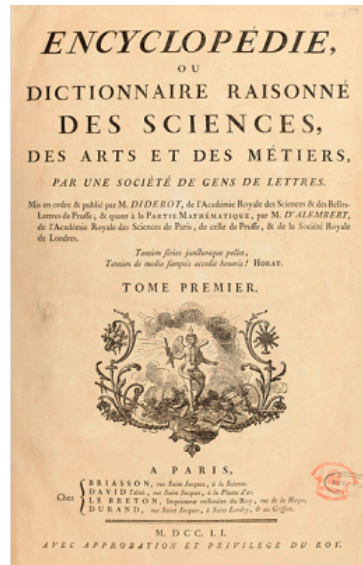
41. Bătălia de la Blenheim, 1704

42. Frederic cel Mare al Prusiei, 1740–1786

43. Maria Tereza a Austriei, 1740–1780, cu familia

44. (stânga) Enciclopedia lui Diderot și d'Alambert, pagina de titlu

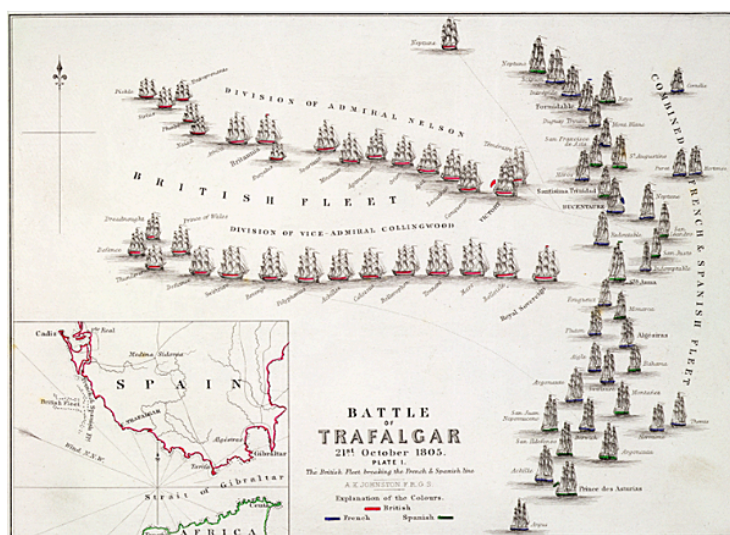
45. (jos stânga) Iluminismul personificat – Voltaire la bătrânețe

46. (jos dreapta) Ecaterina cea Mare a Rusiei, 1762–1796

47. Adierea revoluției de David – Jurământul din Sala Jocului cu Mingea, 1789

48. Anglia salvează Europa prin exemplul propriu – Bătălia de la Trafalgar, 1805

49. De la consul la împărat – Napoleon, 1799–1815, de Ingres

50. Nemesis – retragerea din Moscova, 1812

51. Congresul de la Viena în ședință, 1815, cu Castlereagh așezat în centru și Talleyrand așezat al doilea din dreapta

52. Primul an de revoluții – *Libertatea conducând poporul*, de Delacroix, la Paris, 1830

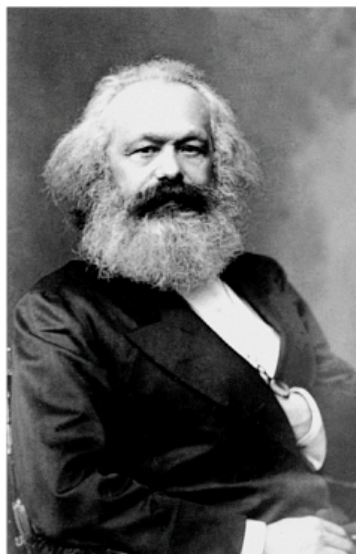
53. Al doilea an de revoluții – baricade la Viena, 1848

54. Revoluția britanică – Bradford – oraș industrial, 1849

55. Statul ca „Dumnezeu pe pământ” – Georg Wilhelm Friederich Hegel

56. „Nu aveți nimic altceva de pierdut decât lanțurile” – Karl Marx

57. Marea Britanie pe timp de pace – regina Victoria la Marea Expoziție, 1851

58. (jos) Marea Britanie în război – Atacul Cavaleriei Ușoare la Balaclava, 1854

59. Erou revoluționar – Garibaldi în Sicilia,

60. Otto von Bismarck, 1890

1860

61. Comuna din Paris – răsturnarea statuii lui Napoleon I, 1871

62. Scânteia războiului – arhiducele Franz Ferdinand în drum spre asasinarea sa, 1914

63. Ocuparea Colinei Vimy, 1917

64. Pași spre emancipare – muncitoare într-o fabrică germană de muniție, 1915

65. (jos) „Pacea care va pune capăt tuturor războaielor” – Tratatul de la Versailles, 1919

66. (sus) Adunarea de la Nürnberg, 1937

67. (dreapta) Căderea Parisului, 1940 – Hitler și Speer se plimbă

68. (jos stânga) Remodelarea Europei – Churchill, Roosevelt și Stalin la lăta, februarie 1945

69. (jos dreapta) Finalul războiului – distrugerea Dresdei, februarie 1945

70. Începe Războiul Rece: Podul Aerian de la Berlin, 1948

71. Sovieticii triumfă – Primăvara de la Praga, 1968, zdrobită până la urmă

72. (sus) Prăbușirea comunismului – căderea Zidului Berlinului, 1989

73. (sus) Ultima împărțășanie pentru Războiul Rece – Gorbaciov și Thatcher, 1990

74. (dreapta) Angela Merkel pozând pentru un selfie cu un imigrant, Berlin, 2015

75. Un țar în devenire – reinvestirea lui Putin, 2018

76. Aliații în dezacord – Summitul G7, 2018

Fin de siècle

Oamenii de stat care protejaseră Europa de un război dezastruos de-a lungul secolului de după Congresul de la Viena muriseră. Talleyrand și Metternich nu mai erau de mult. Gladstone a părăsit funcția de premier în 1894. Alegerile din 1895 au fost câștigate de un aristocrat conservator, lordul Salisbury. Acesta a dus o politică externă tradiționalistă, una a „splendidei izolări”, acționând cât de puțin posibil, în timp ce Marea Britanie „plutea în derivă în sensul curentului, din când în când întinzând o cangă pentru a evita coliziunile”. Cât despre intervenția în afacerile interne ale altor state europene, a spus Salisbury, „nu există altă practică mai uniform condamnată de experiența națiunilor și mai constant urmărită de guverne”. El nu avea s-o urmărească.

În ciuda plecării lui Bismarck, spre sfârșitul secolului, nimic nu părea să tulbure calmul Europei. Regina Victoria a Marii Britanii, care stăpânea peste 20 la sută din populația lumii, era bunica lui Wilhelm al Germaniei, care îi făcea vizite regulate. Prințul de Wales își făcea vacanțele în Franța, țară a cărei limbă o vorbea fluent. Turismul era prosper pe Rivierele franceză și italiană. Perioada dintre 1871 și 1914 a fost numită pe bună dreptate *belle époque*.

În cinstea acestui optimism, țarul a convocat în 1899 o conferință de pace la Haga, unde a invitat Europa să-și exprime acordul dacă nu să abolească războiul, cel puțin să promoveze dezarmarea și să limiteze producția de arme noi și îngrozitoare. Conferința a dus mai departe Convenția de la Geneva din 1864, referitoare la tratamentul prizonierilor și al necombatanților. A condamnat distrugerea și jefuirea orașelor ocupate. A interzis aruncarea de bombe și de gaze din baloane, precum și atacurile asupra populației civile. S-a înființat un tribunal de arbitraj în fața căruia statele aflate în conflict puteau să își prezinte cazul. Textul spunea: „Câmpul de luptă ca loc de rezolvare a disputelor cedează treptat locul tribunalelor de arbitraj”. Toată lumea părea să fie de acord.

Pe acest fundal plin de speranță, în capitalele europene au înflorit expozițiile, muzeele și alte atracții, multe dintre acestea reflectând supremația mondială a continentului. Competiția imperială impunea forme interne de expresie. Biroul Indian de la Whitehall a fost construit în jurul unei curți Durbar, iar regina Victoria era servită la Casa Osborne de servitori indieni cu turban. În Belgia s-au construit „sate indigene” congoleze, cu indigeni reali care scormoneau după monede. În 1900, la

Paris s-a construit Grand Palais care a găzduit Expoziția Universală, unde au avut pavilioane 40 de țări. Palatul a fost declarat „un simbol al armoniei și al păcii omenirii”. Expoziția a avut 50 de milioane de vizitatori.

În zorii secolului XX, Europa avea sub stăpânirea sa jumătate din populația lumii și controla 85 la sută din comerțul mondial. Londra, cu cei șase milioane și jumătate de locuitori ai ei, era de departe cel mai mare oraș din lume. Nici un alt continent, nici un alt grup de popoare nu își afirmaseră vreodată stăpânirea asupra planetei în asemenea măsură. Această supremație a dat naștere sentimentului că europenii erau o rasă superioară și aveau dreptul – poate chiar datoria – de a-i cuceri pe alții, de a-i conduce și de a-i converti la creștinism. Această putere reprezenta o Europă care ajunsese la apogeul dezvoltării sale și era tentată să definească noțiunea de civilizație în termenii proprii. Acesta a fost momentul în care Europa a zburat prea aproape de Soare.

19. RĂZBOIUL CARE PUNE CAPĂT RĂZBOAIELOR. 1900–1918

Probe de forță

Memoriile de la începutul secolului XX au nuanțe nostalgice. Insistă asupra verilor indiene și a toamnelor imperiale. Enumeră momentele în care un om de stat cutezător, o decizie înțeleaptă sau un noroc pur ar fi putut să preîntâmpine tragedia ce se apropia. Retrospectiv, această perioadă a fost una a satisfacției și a încrederii exagerate în sine, însă aspectul cel mai dezolant care a caracterizat-o a fost lipsa conducerii și a conducătorilor. Europa de secol al XIX-lea se întemeiase pe faptele unor oameni de stat cutezători și receptivi, chiar dacă nu întotdeauna bine intenționați. Puțini sunt cei de la începutul secolului XX care merită această descriere.

Moștenirea alianțelor divergente transmisă de Bismarck lăsase Germania și Austria prinse între Franța și Rusia. Că le plăcea unora sau nu, Marea Britanie menținea un soi de echilibru. Era binevoitoare față de ambele tabere, în mod tradițional față de Germania și în acel moment față de Franța. În 1898, Marea Britanie a intrat în conflict cu cea din urmă asupra ocupării de către francezi a fortului de la Fashoda, pe cursul superior al Nilului, și asupra pescuitului în largul insulei Newfoundland. În urma negocierilor, s-a ajuns la un acord în 1904, care a fost numit Antanta Cordială. Aceasta nu a fost o alianță militară, ci un troc colonial. Dar cum Franța era acum aliatul Rusiei, orice semn de bune relații între Franța și Marea Britanie îl neliniștea pe kaiserul Wilhelm al Germaniei. Obsesia paranoică a kaiserului era aceea de a domina Europa în următoarea decadă.

Și Rusia era neliniștită. Nicolae al II-lea cârmuia o țară care se industrializa rapid. Rata ei de creștere, deși pornea de la un nivel scăzut, o depășea pe cea a Germaniei și se apropia de cea a Americii. Însă regimul era instabil. Marinarii se răzvrăteau la Vladivostok și studenții protestau la Moscova. Pogromurile antisemite de la un capăt la celălalt al Rusiei și în

statele satelit au scandalizat Europa, determinând sute de mii de evrei să plece spre vestul Europei, America și Africa de Sud. O hală temporară din gara din Hull păstrează mărturia trecerii, numai în 1906, a unui număr uimitor de 75 000 de refugiați, puși în carantină după ce traversau continentul către Liverpool și de acolo spre America.

În bătălia de la Mukden, în Manciuria, din 1905, japonezii au pus capăt dorinței lui Nicolae de a-și extinde imperiul către est. În același an, el și-a pierdut flota în bătălia din Strâmtoarea Tsushima. Acesta a fost un avertisment important, fiind prima înfrângere a unei puteri europene de către o putere asiatică modernă. Învins, Nicolae a încercat să-și calmeze poporul printr-un „manifest” al reformelor interne adoptate fără tragere de inimă, printre care s-au numărat libertatea de expresie, libertatea religioasă și libertatea de întrunire. Însă Rusia era ca Franța în anii 1780. Reformele soseau prea târziu și imperialismul nu era un remediu.

Liderii europeni deveneau agresivi. Șovinismul era în ascensiune, iar politicienii și presa întăreau conducătorii slabi să comită bravade militare. Șeful de stat major german, generalul Schlieffen, a elaborat un plan de a reacționa la alianța dintre Franța și Rusia printr-o invazie preventivă a nordului Franței. Acest pas avea să elimine amenințarea franceză înainte ca Rusia să se poată mobiliza și să pună Germania în situația de a lupta pe două fronturi deodată.

Kaiserul a început să aibă obsesia construirii unei flote militare care s-o egaleze pe cea a Marii Britanii, ceea ce a dus imediat la o cursă a înarmării. Opinia publică a silit guvernul liberal al Marii Britanii să răspundă printr-o flotă de cuirasate. Churchill a consemnat că „amiralitatea ceruse șase nave; economiștii au oferit patru; și noi am ajuns în final la un compromis, obținând opt”. Pe măsură ce costurile creșteau vertiginos, ministrul de finanțe David Lloyd George a crescut cota minimă a impozitului pe venit la 3,7 la sută și cota maximă la 7,5 la sută, ceea ce a dus la un veto în Camera Lorzilor și la o criză constituțională în 1909. Acest fapt a determinat

Marea Britanie să reducă până la urmă, în 1909, puterea camerei superioare ereditare.

Degradarea păcii

În mai 1907, președintele american Theodore Roosevelt (1901–1909) a hotărât să convoace din nou conferința de pace organizată de Rusia la Haga în 1899. Aceasta a fost o schimbare în politica externă americană, care multă vreme fusese una de izolare față de conflictele strămoșilor europeni. Acum, președintele a anunțat că, în cazul prăbușirii echilibrului european, „Statele Unite ar fi obligate să intervină, cel puțin temporar, pentru a restabili echilibrul de putere”. America devenise „o mare națiune... și trebuie să ne comportăm așa cum se cuvine în cazul unui popor cu astfel de responsabilități”. Această declarație, venind din partea unei Americi care, deși era economia dominantă în acel moment în lume, avea o armată pe jumătate cât cea a Belgiei, era bizară.

Conferința convocată de Roosevelt a fost un fiasco. Ministrul de externe rus a respins ideea dezarmării ca fiind una promovată de „evrei, socialiști și femei isterice”. Austriecii au declarat că era „împotriva ideii de eroism – o idee esențială ordinii monarhice”. Pacea nu avea nici o valoare politică. Marea Britanie a făcut pasul fatal de-a se alătura oficial alianței dintre Franța și Rusia, ceea ce a dus la apariția Antantei. Deși prezentată ca o simplă aranjare a hărții imperiale, alianța avea în mod clar ca țintă Germania și a încălcat o regulă de bază a politicii externe britanice. A așezat țara nu pe poziția negociatorului onest al Europei, ci de o parte a echilibrului de putere. E greu de crezut că Palmerston, Disraeli sau Salisbury ar fi permis acest lucru.

Bismarck anticipase cândva că, dacă Europa avea să ajungă vreodată din nou la război, acesta avea să fie rezultatul „vreunei prostii în Balcani”. Regiunea era acum în fierbere. Naționaliștii slavi din Croația, Dalmația și Bosnia, aflate sub stăpânire austriacă, făceau presiuni pentru obținerea independenței. Erau încurajați de Serbia, o națiune independentă de Imperiul Otoman din 1878 și care avea mulți etnici pe teritoriul Bosniei.

În 1908, Viena a răspuns unui plebiscit bosniac pentru independență anulând autonomia Bosniei și anexând oficial acest teritoriu Austriei. Faptul a înfuriat Serbia, care și-a îndreptat privirile către Rusia. Aceasta însă nu a putut să acorde sprijin aliatului său slav, dat fiind că Austria acceptase să sprijine o acțiune similară întreprinsă de ruși în Bulgaria. Chestiunea era aproape neînsemnată, însă Rusia era sensibilă acum la acuzația de a fi trădat cauza slavă.

În acest moment, Turcia otomană, foarte mult timp o prezență moleșită pe flancul estic al Europei, a experimentat ceva fără precedent: o rebeliune. În 1908, un grup de studenți și de tineri ofițeri, numiți „Junii Turci“, s-a reunit la Salonic, în Grecia, și a pornit în marș către Constantinopol, cerându-i sultanului să adopte o constituție liberală. El a oferit una, dar a fost numaidecât răsturnat de la putere. În 1912, țări care făcuseră parte din imperiul european al sultanului s-au unit și au format Liga Balcanică, alcătuită din Grecia, Serbia, Bulgaria și Macedonia. Forțele lor armate reunite au înfrânt forțele armatei turce una după alta și, în 1913, alungaseră cu totul Turcia de pe teritoriul european, cu excepția Istanbulului. Popoarele balcanice răsturnaseră, fără ajutor din exterior, cinci secole de ocupație otomană.

Abia obținuseră acest succes că au și început să se certe între ele, un exemplu a ceea ce Sigmund Freud a numit „narcisismul diferențelor minore“. Se eliberaseră numai ca să-și vadă de certurile lor mărunte. Între bulgari, greci, sârbi și români au izbucnit conflicte de o mare intensitate. Toate tentativele de mediere au eșuat. Serbia a zdrobit, în final, Bulgaria și a ieșit pe o poziție dominantă. Apoi a intrat în conflict cu un inamic mai însemnat, Austro-Ungaria. În această confruntare, Serbia a găsit un aliat puternic în Rusia, iar Austria în Germania.

Delirul războiului

Albert Camus a scris că „epidemiile de ciumă și războaiele îi iau întotdeauna pe oameni prin surprindere“. Însă, în 1914, întreaga Europă

anticipa izbucnirea războiului, în egală măsură cu groază și cu exaltare. Coridoarele puterii s-au umplut de uniforme. Germania nu era preocupată de altceva. Ambasadorul britanic la Berlin a scris acasă că țara era „ca o mare tabără gata să înceapă un război de la o săptămână la alta, cu un milion de oameni“. Și Franța era cuprinsă de sentimentul „deșteptării naționale“. Înalțul comandament de la Paris a început să plănuiască un atac timpuriu în teritoriul anexat de Germania, Alsacia-Lorena.

Startul a fost dat în Balcani, așa cum anticipase Bismarck. În iunie 1914, arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul melancolic și liberal al tronului austriac, a fost asasinat în capitala bosniacă Sarajevo, recent anexată. Asasinul a fost un naționalist sârb, Gavrilo Princip. Dintre numeroasele tragedii premergătoare Marelui Război, una dintre cele mai mari a fost pierderea lui Ferdinand, o voce moderată în mijlocul partizanilor războiului din Viena. Austria a declarat război Serbiei.

Confruntarea ar fi putut avea o rezolvare pașnică și, sub o conducere mai curajoasă, chiar ar fi avut. Chestiunea era o crimă comisă în Balcani într-un context balcanic. Într-un caz nefericit, era vorba de un conflict între Austria și Serbia, iar, în cel mai rău caz, de unul între Austria și Germania, de o parte, și Serbia și Rusia, de cealaltă. Însă, în trei zile de la declarația Austriei, efectul de domino a început să afecteze alianțele europene. Rusia s-a mobilizat, Germania i-a cerut să se răzgândească, Rusia a refuzat. Germania a declarat război Rusiei, ceea ce a adus în centrul atenției Franța, aliatul Rusiei.

Strategia Germaniei a fost nemiloasă. Planul Schlieffen trebuia să prevină atacuri simultane din partea Franței și a Rusiei pe fronturile de vest, respectiv de est ale Germaniei, și a fost activat imediat. O armată germană a pornit spre Franța trecând prin teritoriul belgian neutru, unde trupele germane au comis atrocități împotriva populației civile, foarte mediatizate în Marea Britanie. Londra ar fi putut să se abțină, însă invadarea Belgiei, a cărei neutralitate fusese garantată de Marea Britanie, a fost decisivă. Siguranța Canalului Mânecii și a Mării Nordului era, de

asemenea, centrală pentru strategia maritimă britanică. Marea Britanie a declarat război Germaniei și a trimis armata în Flandra. Ministrul de externe britanic, sir Edward Grey, a remarcat: „Lămpile se sting în toată Europa; nu le vom mai vedea aprinse în timpul vieții noastre“.

Cum s-a întâmplat adesea cu războaiele Europei, nu a existat cu adevărat un *casus belli* pentru participanții principali, altul decât apărarea ordinii internaționale. Franța, Austria, Germania și Marea Britanie nu aveau nici o revendicare teritorială presantă una față de cealaltă, nici o plângere care necesita soluționare. Istoricul A.J.P. Taylor a scris: „Nu a existat nicăieri hotărârea conștientă de a provoca un război. Oamenii de stat au calculat greșit [și] au devenit prizonierii propriilor arme. Marile armate, adunate ca să asigure securitatea și să mențină pacea, și-au împins la război națiunile prin propria lor greutate.“ Din punct de vedere psihologic și instituțional, Europa părea incapabilă de pace. Războiul se profila ca opțiunea mai nobilă, ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat din Evul Mediu. Cauzele Marelui Război rămân un subiect îndelung dezbătut de istorici. Ele sunt rezumate în titlul lui Christopher Clark, o listă a actorilor din perioada respectivă: *Somnambulii*.

Liderii Europei, mediocrul Wilhelm, vlăguitul Nicolae și un guvern francez divizat între cei care erau pentru și cei care erau împotriva războiului, erau sclavii emoțiilor naționaliste. Populațiilor lor îndoctrinate și impozitate li se promisese o victorie rapidă și glorioasă. Chiar și britanicii, al căror prim-ministru, Herbert Asquith, era întruchiparea prudenței, au fost cuprinși de febra războiului. Sentimentul antigerman era atât de puternic încât familia regală s-a văzut nevoită, până la urmă, să-și schimbe numele din Saxa-Coburg-Gotha în Windsor. Acest lucru l-a determinat pe kaiser să facă o glumă, o raritate pentru el, sugerând să fie schimbat titlul piesei lui Shakespeare în *Nevestele vesele din Saxa-Coburg-Gotha*. Churchill i-a scris soției sale: „Totul se îndreaptă spre catastrofă și

ruină. Am devenit interesat, gata de acțiune și fericit. Nu e groaznic să fii construit astfel?”

Războiul din tranșee

În primele săptămâni de ostilități s-a repetat atacul lui Bismarck din 1870. Armata germană a înaintat rapid în Franța și a ajuns curând pe malurile Marnei, la o zi de marș depărtare de Paris. Guvernul francez, cu trenuri încărcate cu documente, a fugit în sud la Bordeaux. Înaintarea germană a fost oprită de un contraatac conjugat al trupelor franceze și britanice, în urma căruia nemții, prea încrezători, au fost împinși înapoi vreo 80 de kilometri. În septembrie 1914, se consolidase un front pe lungimea graniței de nord-est a Franței, din Lorena până pe coastă. În același timp, germanii au fost nevoiți să trimită trupe care să țină piept invaziei ruse din Răsărit, punctul culminant fiind bătălia de la Tannenberg. Deși o înfrângere zdrobitoare pentru ruși, aceasta a ținut un mare efectiv al armatei germane pe frontul de est timp de trei ani, tocmai ceea ce ar fi trebuit să evite Planul Schlieffen.

Pe măsură ce războiul a progresat, armatele care fuseseră antrenate pentru bătălii planificate cu un rezultat rapid au rămas literalmente prinse în tranșee. Nu puteau să facă manevre pe câmpurile cu sârmă ghimpată și șanțuri care se umpluseră de noroi din pricina digurilor distruse din câmpia Flandrei. Mitrelierele și artileria făceau ca apărarea să fie ușoară și atacul sinucigaș. Orice progres însemna pierderi înfiorătoare. Războiul de tranșee a căpătat un ritm propriu. Era greu de pierdut, dar și mai greu de câștigat.

Războiul nu s-a limitat la Europa. Jumătatea de secol de imperialism crease un teatru de război potrivit pentru un conflict mondial. La inițiativa lui Churchill, care era comandantul marinei militare, un sfert de milion de trupe din Marea Britanie și din întregul imperiu au fost trimise în Orientul Mijlociu ca să lupte împotriva aliatului Germaniei, Turcia. Campania din primăvara lui 1915 de la Gallipoli, în Turcia, s-a lovit de dezastrul provocat de trupele turce sub conducere germană, armata australiană și cea

neozeelandeză înregistrând pierderi îngrozitoare. S-au purtat lupte și în Mesopotamia, Palestina și în coloniile germane, îndeosebi în Africa de Est și în Indiile de Est.

Războiul maritim a avut o importanță strategică limitată, dat fiind că ambele tabere au ezitat inițial să riște utilizarea costisitoare a navelor de mare tonaj în conflicte dintre flote. Dar, în mai 1916, flota militară a kaiserului a ieșit în cele urmă din port și a pornit pe Marea Nordului, înfruntând principala flotă britanică în largul peninsulei Iutlanda. Purtată pe o ceață groasă, bătălia a devenit ultima mare luptă între aliniamente de nave din Europa. Cu toate că britanicii au înregistrat cele mai grele pierderi, flota germană a fost silită să se întoarcă în port, iar blocada Aliatilor a continuat. Germania s-a descurcat mai bine în războiul submarin. În cursul anului 1915, submarinele germane au distrus convoaie care aduceau alimente și alte provizii pentru Marea Britanie, scufundând 100 de nave pe lună. Marina Regală a refuzat să ofere escorte acestor convoaie, deoarece aceasta însemna să scoată nave din blocada asupra Germaniei.

Carnajul de la Verdun și de pe Somme, din vara lui 1916, a fost punctul cel mai de jos pe care l-a atins războiul. Guvernele britanic, francez și german și-au concediat toate comandanti. În decembrie a căzut guvernul britanic și un nou lider liberal, energicul David Lloyd George (1916–1922), a preluat funcția de prim-ministru al coaliției. Începutul anului 1917 a fost poate cea mai sumbră perioadă din câte văzuse Europa de la Războiul de 30 de Ani înapoi. Risipirea vieților pe front părea să fie necruțătoare și neproductivă. Cu toate acestea, atitudinea beligerantă a opiniei publice de acasă era susținută. Spiritul acestor vremuri se regăsește în titlul ironic al unui musical londonez, *Oh! What a Lovely War* (O, ce război încântător).

Revoluția din Rusia

Cum spargerea frontului de vest, precum și a celui de est se dovedea dificilă, moartea a două milioane de ruși dăduse naștere, în 1916, unei

dorințe puternice de pace. Pe fondul violențelor stradale determinate de lipsa alimentelor în capitală, la Petrograd – fostul Sankt Petersburg, a cărui denumire germanică fusese schimbată – s-au produs răscoale și dezertări. Nicolae nu a fost capabil să mențină ordinea și, în martie 1917, a abdicat, cedând puterea executivă unui guvern provizoriu. Acesta a continuat războiul, în ciuda apelurilor rivalilor săi, bolșevicii revoluționari.

Germania a dat acum o lovitură genială, ce s-a dovedit a fi de o importanță seismică pentru viitorul Europei. A aranjat trecerea în siguranță a liderului bolșevic aflat în exil, charismaticul Lenin, cu un tren secret din Elveția până la Petrograd. Se aștepta ca el să răscolească acolo tăciunii revoluției și să pună capăt războiului pe frontul de est. După ce a supraviețuit unei prime lovituri, guvernul provizoriu a fost răsturnat în noiembrie 1917 și scos din Palatul de Iarnă de către Lenin. Sloganul era „Pace, pământ, pâine și toată puterea sovietelor“.

Întâi a venit pacea. Lenin a căutat de îndată să încheie un tratat cu Germania, însă condițiile oferite de comandanții germani au fost atât de umilitoare încât până și diplomații germani au fost șocați. Rușilor li s-a cerut să cedeze aproape toată partea de vest a Imperiului țarist. Nici măcar Lenin nu s-a putut hotărî să facă acest lucru. Așadar, abia în martie 1918 cele două părți au semnat Tratatul de la Brest-Litovsk. Germania a luat Estonia, Lituania și cea mai mare parte din Polonia. Ucrainei i s-a oferit ceea ce s-a dovedit a fi o scurtă perioadă de independență. Rusia a pierdut Riga și Kievul, precum și o treime din populație, jumătate din industrie și aproape toate minele de cărbune.

Poate că Rusia a avut de suferit, însă lăcomia kaiserului s-a dovedit dezastruoasă. Din cauza tergiversării cu patru luni a încheierii Tratatului de la Brest-Litovsk, el nu a avut libertatea de a-și muta armata din est pe frontul de vest. Întârzierea l-a costat victoria.

Schimbarea curentului

Atacurile submarinelor germane asupra navelor țărilor neutre au înclinat, până la urmă, opinia publică americană în favoarea intervenției. Aceasta

fusese deja înfuriată de torpilarea de către germani a navei de linie RMS *Lusitania* în 1915, care a avut ca rezultat moartea a 128 de americani aflați la bord. În primăvara lui 1917, altădată ezitantul președinte Woodrow Wilson (1913–1921) a declarat război Germaniei, ceea ce l-a făcut pe Lloyd George să remarce profetic: „Cu un salt, America a devenit o putere mondială”. Chestiunea era acum una practică, și anume cât de repede puteau să ajungă trupele americane pe frontul de vest. Generalul britanic Haig a notat în jurnalul său: „Dă Doamne să obținem victoria înainte să sosească americanii”. Dumnezeu nu a răspuns.

O schimbare crucială a fost introducerea escortelor navale înarmate pentru transporturile maritime de aprovizionare din Atlantic. Acest lucru a înclinat brusc balanța pierderilor pe mare în favoarea Aliatilor și în defavoarea submarinelor germane. În primăvara lui 1918, ritmul s-a accelerat. În martie, Tratatul de la Brest-Litovsk i-a permis, cel puțin, generalului german Ludendorff să transfere trupe de pe frontul de est. A trimis o armată de aproximativ trei milioane de soldați împotriva liniilor de front majoritar britanice din Flandra, care au fost împinse înapoi. Și-a putut relua marșul asupra Parisului. Străzile orașului erau bombardate de la o depărtare de 100 de kilometri. Pentru o clipă, în primăvara lui 1918, a părut că era totuși posibil ca Germania să câștige războiul.

Înaintarea prost dirijată a nemților a avut loc prea târziu și a fost din nou oprită de luptele aprige de pe Marna, de această dată cu ajutorul trupelor americane nou venite. Pe frontul din Flandra, armatele Aliatilor au fost întărite cu 400 de tancuri britanice și cu o nouă Forță Aeriană Regală. Germanii s-au prăbușit în fața unui contraatac conjugat la Amiens și curând trupele Aliatilor se desfășurau pe teren deschis, înaintând spre Germania.

O Germanie care nu mai putea să reziste. Teritoriul vlăguit era tulburat de violențe stradale provocate de penuria alimentară și de rebeliuni, iar înaltul comandament a pledat pentru încheierea unui armistițiu înainte ca inamicii să ajungă pe teritoriul Germaniei. Acesta a intrat în vigoare în „ceasul al 11-lea din a 11-a zi a celei de-a 11-a luni”. Kaiserul a abdicat și a

fugit în Olanda. Generalii lui s-au evaporat, lăsând administrația civilă să stabilească termenii păcii cu Aliții. Până în acel moment muriseră zece milioane de soldați și probabil alte șapte milioane de civili.

Dar oroarea nu era încă deplină. În 1918, s-a petrecut un eveniment menit parcă să amintească Europei că dezastrele naturale pot să le întrecă până și pe cele mai teribile comise de oameni. Cea mai gravă epidemie de gripă înregistrată vreodată a cuprins mapamondul, din Polinezia până în regiunea arctică. Estimările numărului de morți au ajuns undeva între 20 și 50 de milioane în întreaga lume, numai în Europa înregistrându-se peste două milioane și jumătate de victime. Tinerii soldați care scăpaseră cu viață din război au fost înghesuiți în cazărmi și în tabere militare și au murit cu miile. Kaiserul, Lloyd George și Woodrow Wilson s-au îmbolnăvit și ei. Boala a fost numită gripă spaniolă, deoarece cenzura impusă pe timp de război a interzis raportarea morților în alte părți. Astfel de știri veneau numai din presa din Spania, care era neutră.

Tratatul de la Versailles

În ianuarie 1919, puterile învingătoare s-au reunit la Paris ca să formuleze ceea ce avea să devină Tratatul de la Versailles. Un delegat britanic, Harold Nicolson, își amintea că reprezentanții puterilor au fost chemați ca să „pună bazele unei noi ordini în Europa... pregătind pacea eternă. Eram înconjurați de nimbul unei misiuni divine.” Delegații s-au întâlnit cu credința aproape mistică, în cuvintele citate în mod divers ale lui H.G. Wells, că Marele Război fusese „războiul care va pune capăt războaielor”. Era de neînchipuit că ar fi putut să se petreacă încă o dată ceva asemănător. Pacea era inevitabilă – o presupunere care avea să domine diplomația europeană de-a lungul următoarelor două decenii.

Delegații au continuat apoi să facă presupunerea respectivă tot mai puțin plauzibilă. Germanii speraseră că aveau să obțină un acord asupra programului în 14 puncte înaintat de Wilson în ianuarie 1918. Aceste puncte consolidau o nouă relație între statele europene constituite pe principiile democrației, autoderminării și comerțului liber. Granițele aveau

să fie stabilite prin plebiscit local. Trebuia, de asemenea, să existe o „asociație generală“, sau o ligă a națiunilor, care să monitorizeze pacea. Propunerile erau bine intenționate și bine elaborate.

Speranțele Germaniei – și ale lui Wilson – au fost spulberate de Franța. Sub conducerea unui fost jurnalist belicos, Georges Clemenceau, francezii erau hotărâți că „moștenirea lui Bismarck trebuia distrusă“. Germania trebuia să fie umilită. A fost depusă de teritorii care fuseseră luate Poloniei și anexate, precum și de toate teritoriile pierdute de Rusia în baza Tratatului de la Brest-Litovsk. Coloniile de peste ocean care aparținuseră pentru scurtă vreme Germaniei au fost împărțite între puterile învingătoare.

Harta Europei de Est a fost redesenată radical. Imperiul Austro-Ungar, care în 1914 fusese mai mare decât Germania, a fost demantelat și împărțit între unele dintre grupurile naționale care intraseră în alcătuirea sa, popoare care fuseseră unite timp de secole, contrar voinței lor, într-o federație. Acestea au primit o independență nesigură, devenind Ungaria, Cehoslovacia și Iugoslavia, cu toate că nu aveau și garanția securității lor.

Imperiul Otoman a fost desființat și s-a creat noul stat al Turciei, care a ajuns în patru ani sub stăpânirea seculară a lui Kemal Atatürk. T.E. Lawrence „al Arabiei“ le promisese, poate nechibzuit, independența ținuturilor arabe Levant și Mesopotamia, dacă îi sprijineau pe Aliați. Promisiunea a fost încălcată și majoritatea teritoriilor arabe au fost puse sub mandatul puterilor aliate.

O Rusie micșorată a apărut acum sub o nouă formă, întruchipând cel mai mare experiment ideologic din Europa după Revoluția Franceză. În iulie 1918, Lenin omorâse fostul țar, familia și servitorii acestuia. În Germania, a salutat viitorul „transfer de putere către proletariatul german“, însoțit de prăbușirea capitalismului european. În Bavaria s-a înființat pentru scurtă vreme un soviet. Îngrijorarea anglo-americanilor față de această nouă Rusie era intensă. În Marea Britanie, Churchill a cerut reconstrucția

Germaniei, ca „un stăvilă de putere și virtute pașnic, legitim, răbdător în fața noianului barbariei roșii care vine dinspre Răsărit“.

Versaillesul a fost surd la toate acestea. În iunie 1919 s-a semnat un nou tratat în marele palat al lui Ludovic, ales special pentru a răzbuna umilirea Franței de către Bismarck în aceeași clădire, în 1871. Germania urma să fie acum dezarmată, interzicându-i-se deținerea de tancuri sau de aeronave. Renania urma să fie ocupată de trupele Aliaților timp de zece ani pentru a împiedica orice nouă încălcare a teritoriului francez. Germaniei înfometate și mizere i s-au pus în față despăgubiri uluitoare, al căror echivalent actual s-ar ridica la 430 de miliarde de dolari. Flota militară a lui Wilhelm a fost reținută în Golful Scapa Flow din Insulele Orkney, unde a fost sabotată de comandantul său. S-au pierdut 74 de nave, majoritatea noi, multe dintre ele devenind de atunci cufere cu comori pentru scafandri.

Tratatul de la Versailles a fost succesorul Tratatelor de la Viena, Utrecht și Westfalia, dar le-a depășit pe toate în ce privește redesenarea hărții Europei de Est. Dacă granițele acesteia erau ferme în vest, ele erau volatile în est și, în mod clar, vulnerabile în fața tensiunilor neîntrerupte dintre Germania și Rusia comunistă. În plus, implementarea condițiilor tratatului nu era supravegheată de vreun „concert“ al națiunilor europene. Ci de o instituție nouă și neexperimentată, o Ligă a Națiunilor al cărei creator și garant, America, nici nu a mai vrut ulterior să facă parte din ea. Așadar, Liga nu avea nici cele mai modeste mijloace de a-și impune deciziile.

20. ANII INTERBELICI 1918–1939

Urmările Tratatului de la Versailles

Tratatul de la Versailles a fost un insucces al diplomației europene. A lăsat Germania plină de resentimente și de amărăciunea că nu împărtășeau și alții responsabilitatea războiului. Numai epuizarea și înfometarea au silit Berlinul să capituleze, în cele din urmă. Franța, pe de altă parte, considera că Germania nu fusese pedepsită îndeajuns. Italia era demoralizată pentru că schimbase taberele în favoarea Aliaților în timpul războiului, însă câștigase mai puțin decât sperase prin această manevră. Această demoralizare a dus la desprinderea de socialiști, în 1919, a „cămășilor negre” conduse de charismaticul veteran de război Benito Mussolini. În Marea Britanie, alegerile „kaki” din 1918 au avut un rezultat puternic antigerman, cerându-se ca „Germania să fie stoarsă până nu mai poate”. Au fost primele alegeri la care au avut voie să participe și femeile, deși numai cele de peste 30 de ani. Alte țări nord-europene au acordat și ele drept de vot femeilor. Franța și țările latine nu au urmat acest exemplu decât în anii 1930 și 1940.

Nu toată lumea a văzut Tratatul de la Versailles în aceeași lumină. Lloyd George era atât de îngrijorat de severitatea lui, încât s-a întrebat dacă nu cumva „va trebui să purtăm din nou un alt război... cu un cost de trei ori mai mare”. Economistul britanic John Maynard Keynes a participat la Conferința de la Paris în calitate de consilier și a reacționat printr-o critică virulentă, *Consecințele economice ale păcii*. În opinia lui, paralizarea Germaniei avea să o facă vulnerabilă din punct de vedere politic. „Campania de a pune pe seama Germaniei costurile generale ale războiului”, a spus el, „a fost unul dintre cele mai grave acte de prostie politică pentru care politicienii noștri sunt responsabili.” Dezbaterile au pus în discuție, din acel moment, analiza economică a lui Keynes, însă analiza lui politică s-a confirmat întru totul. Tratatul de la Versailles ar fi trebuit să urmărească renașterea Germaniei liberale de dinaintea lui Bismarck, însă el otrăvise terenul pe care ar fi putut să apară acel

liberalism. A dezvoltat un sentiment de asediu. A slăbit capacitatea de recuperare și a depreciat moderația. Extremismului prusac i s-a aruncat o provocare, care avea să fie curând acceptată.

Războiul a avut și alte urmări indirecte. Un conflict de o asemenea amploare fără precedent impusese mobilizarea în masă, punerea întregii economii și comunități politice în slujba unei cauze comune. Aceasta însemna că statul controla piețele, aloca resursele și dirija forța de muncă. Birocrația de stat s-a extins cum nu ar fi fost de imaginat înainte. Dacă pacea a demobilizat armata, ea nu a stimulat și dispariția acestui stat. După cum statele dirijează războaiele, și războaiele dirijează statele.

Acest lucru s-a văzut cel mai limpede în Marea Britanie. Pentru prima oară, industria experimentase ceva numit „planificare“. Peste 100 de companii feroviare au fost reorganizate în patru grupuri. S-a inițiat un program de construire de locuințe – „case pentru eroi“. Programul s-a extins în zonele rurale suburbane, în timp ce restul Europei construia, în general, blocuri. A apărut o formă embrionară a statului social, extinzându-se programul național antebelic de asigurări înființat de Lloyd George. Impozitarea bunurilor imobiliare moștenite, care a crescut în unele cazuri la 40 la sută, a însemnat că familiile proprietare de pământ s-au confruntat cu ceea ce au socotit a fi expropriere prin taxare. Unii au emigrat, alții s-au căsătorit cu moștenitoare americane. După un secol de lupte, Irlanda a primit, în sfârșit, independența în 1921. Numai șase comitate majoritar protestante din nord-est aveau să rămână parte a Regatului Unit.

Dorința de pace

Guvernele germane, majoritatea de stânga, veneau și plecau în mijlocul anarhiei care creștea în intensitate. Grevele erau aproape permanente. Înclinația inițială a Berlinului de a respinge Tratatul de la Versailles a fost contracarată de armată care a spus că nu putea relua luptele. O nouă amenințare se ridica în Răsărit. Rusia sovietică, exclusă din Liga

Națiunilor, a trimis Armata Roșie în 1920 în Polonia presupus independentă, anticipând o revoltă comunistă. Perspectiva înaintării bolșevicilor până la granița germană i-a șocat pe Aliați, iar rezultatul a fost o victorie rară a Poloniei asupra Rusiei, Armata Roșie fiind înfrântă în bătălia de la Varșovia. Această bătălie puțin mediatizată a avut o importanță istorică crucială, oprind avansul comuniștilor în Europa Centrală atunci când aceasta se afla în cel mai vulnerabil moment al său. Tratatul de la Riga, încheiat în 1921, a eliberat pentru moment Polonia și statele baltice de amenințarea sovietică, lăsând Rusia să domine, în schimb, Ucraina și Caucazul.

Germania a plătit primele despăgubiri în august 1921. Apoi a cumpărat valută pentru următoarea plată și, cum valoarea mărcii a scăzut, Germania a tipărit mai multe mărci. În 1922, marca ajunsese în cădere liberă, mașinile de tipărit bani producând tot mai multe bancnote. Hiperinflația a devenit de nestăpânit. Rata de schimb de 48 de mărci la un dolar a devenit de 320 de mărci la un dolar, fiind în creștere continuă. În a doua jumătate a anului, costul vieții în Germania crescuse de 15 ori, iar țara plonjase de la starea de subnutriție de după război în starea de sărăcie extremă. Până în anul următor, marca se prăbușise, valoarea ei în raport cu dolarul ajungând la patru trilioane, iar la Berlin, cumpărătorii luau cu asalt magazinele, barurile și noile cluburi de jazz ca să scape de moneda tot mai nefolositoare.

La începutul lui 1923, cum Germania nu mai era capabilă să cumpere valută și încetase plata despăgubirilor, Franța a trimis 100 000 de soldați în regiunea Ruhr ca să confişte fabrici și mine de cărbune, ca penalități. Acest pas a făcut Germania și mai puțin capabilă să plătească despăgubirile și, fără îndoială, mai puțin dispusă să o facă. Acțiunea Franței a întâmpinat opoziție la Londra, Washington și în alte părți și i-a unit pe germani în suferință și resentiment. Muncitorii din regiunea Ruhr au intrat în grevă generală. Agresiunea economică a Franței era vădit contraproductivă.

În vara următoare, Germania a cunoscut din nou o oarecare stabilitate, sub un nou cancelar, Gustav Stresemann. În 1923, acesta a creat o nouă

monedă, Rentenmark, legată de prețul titlurilor în aur, iar mașinile de tipărit bani au tăcut. Însă guvernul de la Weimar, loc în care se mutase în 1919, nu-și putea impune autoritatea. Comuniștii, la stânga, și naționaliștii, la dreapta, organizau revolte, deseori bătându-se pe străzi. Printre naționaliști se afla și un veteran de război și artist ocazional din München, Adolf Hitler. Pe 8 noiembrie 1923, la o întâlnire zgomotoasă într-o berărie din München, el a sărit pe un scaun și a rostit un discurs emoționant, făcând apel la inițierea unei revoluții „național-socialiste”. Fusese inspirat de marșul lui Mussolini asupra Romei din anul anterior, care dusese la căderea guvernului italian și la preluarea puterii de către Il Duce.

Hitler a propus un marș similar asupra guvernului bavarez, dar el și susținătorii lui abia au ajuns pe stradă că au și fost opriți de armată. 16 dintre camarazii lui Hitler au fost uciși, printre care și un partener împușcat mortal lângă el. Așa-numitul Puci de la berărie a eșuat, iar Hitler a fost condamnat la închisoare pentru cinci ani, deși un judecător complice l-a eliberat după nouă luni. În închisoare, a dictat unui alt deținut, Rudolf Hess, manifestul lui, *Mein Kampf*. La începutul lui 1924, inflația germană ajunsese la punctul culminant, iar națiunea era aproape neguvernabilă.

Spiritul Tratatului de la Locarno

Guvernele Aliate erau tot mai îngrijorate că predicțiile lui Keynes se adevereau. Politica de răzbunare a Franței era incendiară, trezind forțe periculoase, la stânga și la dreapta, în toată Germania. Francezii au transportat pe cale maritimă cărbune din minele germane către centralele electrice franceze și au trimis trupe senegaleze care să „păzească” campusul Universității din Frankfurt. Comuniștii au obținut rezultate bune la alegeri în Germania și Austria, agenții ruși fiind, după cum se presupune, activi în ambele țări. Pentru cea mai mare parte a Europei, Hitler, în berăria din München, era un personaj insignifiant în comparație cu Lenin, aflat într-o cruciadă paneuropeană.

Lucrurile aveau să se schimbe curând. În ianuarie 1924, Lenin a murit în urma unei serii de atacuri cerebrale. Creierul lui a fost tăiat și studiat minuțios în căutarea semnelor de genialitate, iar cadavrul îmbălsămat a fost expus în Piața Roșie. Iosif Stalin a acționat rapid pentru preluarea puterii. Seria lui de planuri cincinale avea să înceapă în 1928, fiind prima tentativă de reorganizare a unei economii imperiale după calapod comunist.

În Marea Britanie a avut loc, în același timp, o revoluție socialistă mult mai temperată, atunci când, în 1924, un prim guvern laburist (minoritar) a venit la putere pentru scurtă vreme, sub conducerea lui Ramsay MacDonald. Membrii acestui guvern nu aveau planuri cincinale, ci erau preocupați, în schimb, dacă să poarte jobene la Palat sau să înființeze titluri ereditare de pair. Guvernul a rezistat numai zece luni, fiind înlocuit de conservatori, conduși de Stanley Baldwin. Sloganul lui, promovat prin noile mijloace radiofonice, relua politica Tory tradițională, și anume „neimplicarea în aventuri și angajamente acasă și în străinătate”. Cea mai luminată creație Tory a fost un alt produs al transformărilor aduse de Marele Război, în speță transformarea, în 1926, a vechilor dominioane ale Imperiului Britanic într-un „commonwealth”. Deocamdată era un commonwealth alb.

Tratatul de la Versailles era recunoscut acum ca fiind nesustenabil, așa că un politician american, Charles Dawes, a sugerat redesenarea hărții. El a propus retragerea trupelor franceze din regiunea Ruhr, reducerea și eşalonarea despăgubirilor, precum și oferirea de împrumuturi pentru reconstrucție. Rezultatul a fost Tratatul de la Locarno, din 1925, la care au participat Germania, Marea Britanie, Franța, Italia și Belgia. Acesta a fost un pact de neagresiune reciprocă, care recunoștea granițele stabilite prin Tratatul de la Versailles și accepta aderarea Germaniei la Liga Națiunilor. Franța a consimțit. Rusia lui Stalin a rămas exclusă.

Tratatul de la Locarno a fost momentul de vârf al diplomației interbelice, o încercare disperată de a reafirma caracterul inevitabil al păcii. Ministerul de Externe britanic și-a denumit principala sală de recepții după acest tratat, iar cei care au participat la încheierea tratatului și-au asigurat premii Nobel pentru Pace. Ministrul de externe francez, Aristide Briand, își amintea: „*A Locarno, nous avons parlé européen. C’est une langue nouvelle*“, vorbiseră limba europeană, o nouă limbă. Trei ani mai târziu, în 1928, Pactul Kellogg-Briand a mai făcut un pas și a „scos în afara legii războiul ca instrument al politicii naționale“, cu excepția crucială a „apărării naționale“. A fost o repetare bizară a Conferinței de la Haga din 1899 și a fost semnat de 50 de state. În 1930, Briand chiar a propus crearea unei „Uniuni Federale Europene“, care să înceapă de la cooperarea economică. Erau zile fierbinți.

Pactul Kellogg-Briand a fost o încercare sinceră de a extinde statul de drept dincolo de granițele statelor individuale, astfel încât să guverneze relațiile dintre ele. Pornind de la Pacea din Westfalia, trecând prin Tratatul de la Viena și până la Tratatul de la Versailles, această idee de înlocuire a violenței interstatale cu un proces juridic și diplomatic scăpase concertului națiunilor europene. Acum, așa-numitul „spirit al Tratatului de la Locarno“ a fost întărit de credința în puterea pacificatoare a creșterii economice. Străzile Europei se umpleau de mașini, numărul acestora dublându-se în fiecare an. În orașe apăreau fabrici care produceau bunuri de consum, cosmetice, medicamente și vehicule. Cartierele de locuințe suburbane, sistemele de încălzire centrală și trenurile electrice scăpau familiile de poluare și de supraaglomerarea marilor orașe. Accesul la proprietate asupra locuințelor a crescut în rândul britanicilor de la un proprietar din zece în 1910 la unul din trei până în anii 1930. Mecanizarea agriculturii, mai ales apariția combinei, a crescut mult productivitatea agricolă. Au apărut mijloacele contraceptive și divorțul a luat avânt, la fel ca muzica jazz, cluburile de noapte și pacheboturile de lux. A avut loc o revoluție în

modă, creatoarea pariziană Coco Chanel înlocuind extravagantele volane edwardiene cu linii clare și suple.

Crah, recesiune și îndoială

Acest optimism a fost erodat de crahul financiar din 1929. Cauza acestuia a fost explozia bulei speculative de la Bursa din New York, iar efectele s-au făcut rapid simțite la Londra și pe continent. Procesul a fost exacerbat de ceea ce analiza specialistului în istorie economică Robert Skidelsky a numit „o reacție întârziată la război”: noi națiuni europene, „fiecare cu propriile tarife și monede prost aliniată, și o Mare Britanie care nu mai juca rolul de creditor de ultimă instanță al Europei”. Confruntate cu această criză, ministerele de finanțe nu au ținut cont de sfatul lui Keynes. Și-au legat monedele de standardul aur, au diminuat masa monetară și au redus cheltuielile. De la un capăt la altul al continentului, băncile au dat faliment. În 1931, Germania a propus înființarea unei uniuni vamale, care să includă noile state est-europene și Austria, practic un spațiu economic german mai vast. Când Franța s-a opus, banca familiei Rothschild de la Viena, Credit-Anstalt, s-a prăbușit, iar numărul șomerilor a crescut de la trei la cinci milioane în Germania.

Alianții s-au întâlnit la Geneva în 1932 și au avut în față un cancelar german, pe Heinrich Brüning, care a cerut reducerea datoriilor. Din nou, francezii s-au opus și Brüning s-a văzut silit să demisioneze. A fost un moment fatidic. În luna noiembrie a acelui an, electoratul german s-a împărțit între stânga și dreapta, atât comuniștii, cât și naziștii ospătându-se în urma umilirii naționale. Forța naziștilor tindea să se concentreze în vechile provincii prusace, în vreme ce stânga era mai puternică în vest și în sudul catolic. Hitler a apărut la sfârșitul lui 1932 ca liderul celui mai mare partid din Reichstag și a obținut funcția de cancelar de la vârstnicul președinte Hindenburg. O lună mai târziu, clădirea Reichstagului a fost mistuită de un incendiu, posibil provocat de naziști, dar pus de ei pe seama comuniștilor. Hitler a cerut și a primit de la Hindenburg un „document de împuternicire”, care îi oferea puteri dictatoriale de suprimare a libertății de

întrunire și de exprimare. Colegul lui Hermann Goering a declarat că „toți comuniștii ar trebui împușcați”.

Acțiunile de la Versailles dădeau acum roade. Franța dictase, în mare măsură, condițiile impuse Germaniei după război, și apoi subminase toți liderii germani moderați. Însă Aliații împărtășeau cu toții responsabilitatea pentru ascensiunea fascismului german. Erau acum atât de înglodați în Criză încât au fost indiferenți la schimbarea structurii de putere din Germania. Dacă atitudinea Franței față de Germania era orbită de setea de răzbunare, celelalte puteri Aliate erau orbite de sentimentul de vinovăție. În orice caz, Hitler a avut mână liberă să-și consolideze puterea.

Din 1933, noul cancelar german a acționat rapid. Programul lui era să-i elimine pe comuniști, să suprima „evreimea internațională”, să înceteze plata despăgubirilor și să refacă puterea militară și industrială a țării. Industria prelucrătoare a fost pusă pe picior de război. În 1934, trupele SA, numite și *Braunhemden*, au fost suprimate – peste 150 dintre foștii colegi ai lui Hitler fiind asasinați în „Noaptea cuțitelor lungi” – și înlocuite cu trupele paramilitare SS, care operau în afara legii. Acestea imitau militarismul iuncherilor, inclusiv uniformele negre ale acestora. Cercetașii au devenit Tinerii hitleriști. În școli se preda „știința rasială”. Pentru Germania, Tratatul de la Versailles era mort, iar semnatarii denunțați drept „criminalii din 1918”.

În aceste prime luni, Hitler a avut grijă să pară respectabil. Și-a domolit campania împotriva evreilor în timpul Jocurilor Olimpice de la Berlin din 1936, unde a făcut ostentativ paradă de lipsă de șovinism – caracteristică pe care Jocurile Olimpice au păstrat-o parțial de atunci. Vizitatorii din acea vreme ai Germaniei erau adesea impresionați de vigoarea naziștilor, așa cum erau și de fasciștii lui Mussolini. Robert Vansittart, de la Ministerul de Externe britanic, a consemnat că „acest popor încordat, viguros ne va face să arătăm ca o națiune din liga C”. Tinerii europeni, sătui de discuții despre războaiele trecute, erau dornici de schimbare. Erau entuziasmați de

liderii încrezători și optimiști, capabili, metaforic vorbind, „să facă trenurile să vină la timp“. Acest spirit a molipsit toate straturile societății britanice, de la *Daily Mail* până la prințul de Wales. În încheierea lucrării lui din 1935 despre istoria Europei, H.A.L. Fisher îl vedea pe ingenuul Hitler ca pe „eroul dezlănțuit al unei opere wagneriene“.

Treptat, guvernele Aliate au început să simtă îngrijorare față de evenimentele din Germania. Așa cum fusese și kaiserul înaintea lui, Hitler era obsedat de ideea încercuirii. Cocheta cu ideea unei Europe unite, însă expansionismul lui era naționalist în esență, în căutare de *Lebensraum* (spațiu vital) pentru un *Volk* german pur. Un asemenea spațiu se întindea, cel mai evident, în Răsărit, acolo unde, după Tratatul de la Versailles, milioane de germani trăiau sub o autoritate străină, mai cu seamă în Polonia și Cehoslovacia. Aceștia reprezentau o invitație deschisă de restaurare a integrității a ceea ce Hitler socotea că era rasa ariană vorbitoare de limbă germană. La fel ca Bismarck, el căuta, în acest moment, o geografie critică pentru o națiune germană.

Într-un deceniu, Europa pierduse spiritul încrezător și vesel al Tratatului de la Locarno, dar Hitler încă mai putea să mizeze pe sentimentul de vinovăție față de termenii Tratatului de la Versailles, ca să limiteze presiunile ce ar fi trebuit să îl țină în frâu. În campania electorală britanică din 1935, nici un partid nu a propus reînarmarea, Baldwin remarcând că o asemenea perspectivă ar fi însemnat sinucidere electorală. Strategia Marii Britanii, îmbrățișată atât de des în trecut, a fost să stea deoparte de Europa, în spatele șanțului de aer și apă, apărată de forțele aeriene și de marina militară. Propaganda nazistă a inventat un titlu mitic, „Canalul în ceață – Continentul izolat“, ca să arate lipsa de interes a Marii Britanii față de Europa.

În 1935, Tratatul de la Locarno s-a făcut până la urmă țandări când Mussolini a invadat Ethiopia, încercând să o lege de coloniile italiene Somaliland și Eritreea. Agresiunea a fost sprijinită de Hitler, iar încălcarea

flagrantă a regulilor impuse de Liga Națiunilor a trecut nepedepsită. Și totuși opinia publică încă presupunea că diplomația avea să preîntâmpine problemele. În Marea Britanie, cel mai mare referendum din istorie organizat neoficial, Votul pentru Pace din vara lui 1935, a atras participarea a 11 milioane și jumătate de votanți, adică 38 la sută din populația adultă. Aceștia și-au exprimat zdrobitor opțiunea pentru pace, Liga Națiunilor și sfârșitul producției de armament. Votul a exprimat însă opinia majorității că „dacă o națiune insistă să atace o alta, celelalte națiuni trebuie să se unească pentru a o constrânge să se oprească... prin acțiuni militare, dacă este necesar“.

Concilierea și coborârea spre München

În martie 1936, Hitler a întreprins prima acțiune clară de agresiune și a trimis trupe să reocupe Renania. Nici Franța, nici Marea Britanie nu au răspuns. Dacă ar fi făcut-o, se știe acum că Hitler dăduse armatei ordin de retragere. S-ar fi concentrat asupra graniței lui estice. În același timp, Germania a creat o „axă“ cu Italia. Apoi Hitler a trimis bombardiere în sprijinul generalului fascist Franco, antrenat în rebeliunea împotriva guvernului de stânga din Madrid. Războiul Civil Spaniol avea să dureze trei ani, cu atrocități din ce în ce mai mari. În aprilie 1937, bombardierele au atacat orașul basc Guernica, piloții arzând sau mitraliind civilii la sol. Atacul este viu reprezentat într-o pictură cubistă a lui Pablo Picasso. Hitler a negociat, de asemenea, o înțelegere prietenoasă cu Japonia, în Extremul Orientul, care avea ca scop îngrădirea Uniunii Sovietice.

Această uniune își trăia acum propriile orori. Primele planuri ale lui Stalin dădeau rezultate industriale mai bune. Însă modul de implementare a acestora, îndeosebi colapsul producției alimentare, a dus la înfometarea populației, iar lui i-a declanșat o obsesie paranoică. Se temea mai ales de izbucnirea unei revolte în Ucraina, provocând în acea țară „Holodomor“-ul, sau Foametea ucraineană, în 1932–1933. S-a estimat că au pierit între patru și șapte milioane de oameni, înfometați sau omorâți, majoritatea fiind socotiți dușmani ai colectivizării. În Kazahstan s-au înregistrat rate

similare ale mortalității. Spre deosebire de Holocaust, aceste perioade de foamete au rămas neraportate timp de decenii și astfel nu au fost recunoscute până în 2008, când Parlamentul European a proclamat că Holodomor-ul ucrainean a fost o crimă împotriva umanității.

În 1936–1937, sistemul a fost lovit dur de Marea Epurare. Se estimează că în acea perioadă guvernul a executat sau a trimis în lagăre de concentrare în jur de un milion de cetățeni ai Uniunii Sovietice. Nici un regim, de la Revoluția Franceză încoace, nu omorâse atâția dintre cetățenii săi, inclusiv oficiali, oameni de afaceri, intelectuali, țărani și chiar colegi de-ai lui Stalin. Rivalul lui Stalin, Lev Troțki, fusese dat afară din funcție și trimis în exil în Mexic, unde Stalin a pus să fie omorât în 1940.

Amenințarea forței militare venea acum din toate părțile. În 1938, Hitler a cerut ca Germania să se unească cu Austria. Când guvernul austriac a refuzat, Hitler a invadat Austria, spunând mulțimii vieneze fericite că „poporul german nu va mai fi niciodată dezbinat”. Apoi a citat principiile autodeterminării exprimate în Tratatul de la Versailles și a cerut Cehoslovaciei Regiunea Sudeților, vorbitoare de limbă germană. Din nou, foștii aliați se aflau în agonia șovăielii. Nici un guvern nu avea serios de gând să pornească un război pentru Regiunea Sudeților, descrisă în presa britanică drept „curtea din spate a Germaniei”.

În septembrie 1938, prim-ministrul britanic Neville Chamberlain și omologul său francez s-au dus la München ca să încerce să ajungă la o înțelegere cu cehii și cu Hitler. Chamberlain făcea practic țândări Tratatul de la Versailles. El a recunoscut anexarea de către Germania a Regiunii Sudeților în schimbul promisiunii lui Hitler că nu aveau să mai existe astfel de agresiuni, întorcându-se la Londra cu declarația că obținuse „pacea pentru moment”. Britanicii au fost nespuse de ușurați. Chamberlain a reprezentat neîndoielnic opinia publică majoritară din țara lui, în acel moment. Prevenise un război european pe care Marea Britanie l-ar fi

pierdut, un conflict despre care a spus într-o emisiune că se petrecea „într-o țară îndepărtată, între popoare despre care nu știm nimic“.

Dincolo de Atlantic, America revenise la izolaționism după Tratatul de la Versailles. Deja ajutase la încheierea unui război în numele Europei și nu mai avea chef să o facă încă o dată. Președintele Franklin Roosevelt (1933–1945) era conștient de riscul pe care îl reprezenta Hitler pentru aranjamentul wilsonian din Europa, dar posibilitățile lui de acțiune erau îngărdite de Congres. Când a primit vești despre München, Roosevelt i-a telegrafiat lui Chamberlain: „Om bun“. Hitler a reacționat la timiditatea Europei prin *Kristallnacht*, distrugerea proprietăților evreiești în Germania și Austria.

În cursul iernii dintre 1938 și 1939, reacția lui Hitler la aceste încercări succesive de conciliere a făcut ca Marea Britanie să-și dea seama de necesitatea reînarmării. Opinia publică înclinată covârșitor în favoarea păcii trebuia acum să aibă în vedere războiul. Deși a susținut reînarmarea când a venit la putere în 1937, Chamberlain s-a transformat peste noapte din erou în ticălos. Hitler îl lua în râs, numindu-l „bătrânul acela prost... cu umbrela lui“. Francezii au făcut un calambur pe seama numelui său, poreclindu-l „Monsieur J’aime Berlin“. În opinia nonconformistului Churchill, „Am trecut peste o piatră de hotar teribilă din istoria noastră, când întregul echilibru al Europei a fost dat peste cap“. Marea Britanie și Franța chiar au făcut aluzii la o alianță cu Moscova, presupusul dușman al lui Hitler.

Apoi Hitler a abordat Polonia în vederea încheierii unui pact care să permită armatelor germane să traverseze teritoriul polonez, în eventualitatea unui conflict cu Moscova. Polonia a refuzat, sperând în ajutor din partea Occidentului, în cazul în care apăreau probleme. Hitler nu a așteptat. În august 1939, în timp ce negociatorii Aliaților discutau posibilitatea unei alianțe cu Stalin, emisarul lui Hitler, Ribbentrop, semna un pact de neagresiune cu ministrul de externe al Rusiei, Molotov. Pactul

includea un protocol secret prin care cele două țări cădeau de acord să își împartă Polonia și statele baltice, un ecou al agresiunii înfăptuite de Ecaterina și Frederic cel Mare. Întrebat cum a putut să poarte tratative cu un dictator fascist, Molotov le-a spus jurnaliștilor că „fascismul este o chestiune de gust”. De ambele părți a fost vorba de pur oportunism.

Pe 1 septembrie 1939, fără ultimatum sau negocieri, Hitler a trimis o armată de un milion și jumătate de soldați în vestul Poloniei, în timp ce Moscova a făcut același lucru în estul țării. Stalin și-a dezvăluit în fața tovarășilor lui intenția de a lichida statul polonez. Aproximativ 70 000 de soldați polonezi au murit pe fronturile din vest și din est. De zece ori mai mulți oameni au fost luați prizonieri. Mii de ofițeri au fost împușcați ulterior și sute de mii de civili au fost măcelăriți cu sânge rece. În următorii șase ani, Polonia avea să sufere o soartă cruntă.

Aceste agresiuni au fost încălcări atât de flagrante ale Tratatului de la Versailles și atât de potrivnice păcii în Europa, încât Marea Britanie și Franța nu au avut de ales. Așa cum a spus Chamberlain națiunii în dimineața zilei de 3 septembrie, „situația în care nu se mai poate avea absolut deloc încredere în cuvântul conducătorului Germaniei și în care nici un popor sau nici o țară nu se mai pot simți în siguranță a devenit intolerabilă”. Marea Britanie și Franța se aflau, astfel, în stare de război cu Germania. Dat fiind că Hitler nu manifestase până atunci semne de agresiune față de cele două țări, ambele sperau că acest conflict putea fi restrâns la granița estică a Germaniei, unde era posibil, de asemenea, să stăvilească expansionismul sovietic.

21. AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL 1939–1945

Primele acțiuni ale Germaniei

Începutul celui de-al Doilea Război Mondial a fost ca începutul unei partide de șah – predictibil. La fel ca în primul război, Germania a încercat să facă abstracție de geografia ei. Și-a îndreptat privirile spre Răsărit, către ținutul deschis de dincolo de Oder și Dunăre, și spre Apus, dincolo de Rin, către veșnic disputatul teritoriu al vechii Lotharingii. Hitler studiase atent istoria. În anii 1860, Bismarck își acoperise prudent spatele printr-o alianță cu Rusia, care i-a oferit spațiu de manevră împotriva Austriei și a Franței. Făcuse acest lucru cu un succes remarcabil. În 1914, kaiserul Wilhelm nu reușise să facă aceeași manevră și plătitese un preț teribil luptând pe două fronturi. În 1939, Hitler anihilase Austria, Cehoslovacia și Polonia și ținuse Uniunea Sovietică în șah prin Pactul Ribbentrop-Molotov. Știa că într-o bună zi trebuia să-și regleze conturile cu Uniunea Sovietică, însă pentru moment trebuia să fie scoasă din ecuație Franța. Claritatea strategică era de natură bismarckiană.

Hitler luptase în tranșee ca simplu soldat și nu era împovărat de cunoștințele convenționale a generalilor ce purtaseră proverbialul „penultim război“. El își dăduse seama de importanța critică a unităților blindate mobile. O armată trebuie să se miște cu viteza celui mai rapid tanc al său, în timp ce restul trebuie s-o ajungă din urmă. Industria germană a venit în sprijinul cauzei războiului, producând cu sutele tancuri, nave și aeronave în doar câteva luni.

În iarna dintre 1939 și 1940, Hitler a făcut inventarul. Avea deja *Lebensraum* și existau zvonuri că se făcuseră sondaje diplomatice pentru a vedea dacă Marea Britanie și Franța erau dispuse să încheie pacea, la care se știe că ministrul de externe al Marii Britanii, lordul Halifax, a răspuns favorabil. Însă amenințarea venită din partea Aliaților de a bloca exporturile suedeze de fier către Germania prin apele norvegiene l-au

determinat să invadeze, în aprilie 1940, Danemarca și Norvegia. Forțele expediționare aliate s-au văzut silite să se retragă și, în urma dezbatărilor din Camera Comunelor de la Londra, Chamberlain a demisionat și a fost urmat în funcție de Churchill, în fruntea unui guvern de coaliție. Toată lumea – sau aproape toată lumea – era de acord într-o privință, acum nu mai putea fi vorba să se facă vreo înțelegere cu Hitler sau ca Marea Britanie să-și păstreze în continuare distanța față de un război european iminent. Încă exista speranța ca războiul să se dovedească ar fi doar un zvon fals.

În mai, Hitler și-a trimis tancurile prin pădurea Ardeni din sudul Belgiei, ocolind linia de fortificații Maginot din Franța, care era considerată imposibil de trecut. A măturat din calea lui o armată britanică trimisă în nordul Franței să-l oprească, împingând-o înapoi spre Dunkirk. Ezitând în acest moment să pornească un război deschis cu Marea Britanie și vrând să acorde o perioadă de repaus tancurilor, Hitler și-a lăsat soldații să se întoarcă acasă, ordonând un număr minim de atacuri. Evacuarea de la Dunkirk a fost chiar descrisă în Marea Britanie ca un fel de triumf. Apărarea Franței era pierdută. Trupele germane au ajuns rapid la Paris, iar Hitler a fost filmat mergând în mașină pe Champs-Élysées și pozându-se în fața Turnului Eiffel.

Tot nordul Franței a căzut curând în mâinile nemților, iar sudul a intrat sub regimul pro-german de la Vichy, condus de mareșalul Pétain. Sper deosebire de Primul Război Mondial, Franța a avut o implicare minimă în cel de-al Doilea Război Mondial. Mai puțin încununată de succes a fost nădejdea pe care Hitler și-a pus-o ca Axa Berlin–Roma să stăpânească sudul Europei. Tentativa lui Mussolini de-a extinde „imperiul” Italiei în Balcani și în Africa a fost un eșec. Armata germană a fost nevoită să invadeze ea însăși Balcanii și să înainteze în Grecia. În Spania, negocierile lui Hitler cu Franco au eșuat din pricina revendicărilor inacceptabile făcute de cel din urmă asupra teritoriilor franceze din Africa, deși Franco a afirmat promisiunea neutralității Spaniei.

În ceea ce privește Marea Britanie, Hitler s-a bazat pe detașarea tradițională a acesteia, sperând că avea să evite un conflict continental. Cu toate acestea, a permis statului său major să pregătească Operațiunea Leul de Mare, planul pentru invadarea coastei sudice a Marii Britanii, în cazul în care ar fi fost nevoie. Având în vedere că Germania nu avea o putere maritimă comparabilă cu cea a Marii Britanii, Hitler a hotărât ca Operațiunea Leul de Mare să nu înceapă înainte de neutralizarea forțelor maritime și aeriene ale Marii Britanii. Tentativa de distrugere a Forțelor Aeriene Britanice a fost împiedicată când acestea au câștigat „Bătălia pentru Anglia” din vara lui 1940, o victorie exploatată genial de Churchill pentru a ridica moralul după Dunkirk. Hitler avusese neîndoielnic dreptate să pună la îndoială fezabilitatea unei invazii germane a Marii Britanii. Forțele maritime britanice nu erau încă învinse, iar forțele aeriene își dovediseră eficacitatea împotriva Luftwaffe. Hitler a anulat Operațiunea Leul de Mare în septembrie 1940.

Războiul anglo-german s-a transformat acum într-o campanie de retaliere prin bombardamente, cu un cost mare, însă cu o valoare strategică îndoielnică. Comandanții forțelor aeriene ale ambelor tabere au insistat că bombardamentele aveau să slăbească producția de armament și să frângă spiritul popular, astfel încât guvernele să se vadă nevoite să capituleze. Era o strategie care se aplica dușmanului, nu și propriei tabere, care se presupunea că era întărită de „spiritul Blitz-ului”. Această idee s-a transformat într-o dezbatere ce pornea de la întrebarea dacă bombardamentele trebuiau să aibă ținte militare/industriale sau ținte civile pentru obținerea unui grad maxim de teroare, deși atacul asupra populației civile era împotriva convențiilor de la Haga. Dat fiind că pentru țintele militare, care aveau o apărare puternică, era nevoie de precizie, forțele aeriene au preferat ținte mai ușoare. Principalul susținător al terorii prin bombardamente, mareșalul britanic Arthur Harris, urmărea să creeze „o stare de distrugere care să facă inevitabilă capitularea”. Această

teză avea să fie testată până la extrem și rămâne în vigoare în tactica „șoc și groază” practică de forțele aeriene până în prezent.

Axa în ascensiune

În septembrie 1940, Hitler a încheiat o alianță cu Italia și Japonia, prin care și-a dat acordul ca Germania să sprijine Japonia în eventualitatea unui război cu SUA. Acordul risca repetarea greșelii comise de kaiser în 1915, când acesta din urmă a stârnit America, determinând-o să lupte împotriva sa. A pus în pericol izolaționismul care se bucura de o popularitate copleșitoare în rândul americanilor, astfel încât Roosevelt a luptat pentru realegerea sa în noiembrie 1940 cu promisiunea: „O spun iar și iar și iar. Băieții voștri nu vor fi trimiși să lupte în războaie străine.” După ce a câștigat alegerile, sub presiuni intense din partea lui Churchill, avea să spună exact opusul, avertizând cu privire la un „al Doilea Război Mondial”, când America „trebuie să fie marele arsenal al democrației”. Roosevelt a promulgat în 1941 Legea de împrumut și închiriere, care a reprezentat un pachet de ajutor masiv acordat britanicilor și, mai târziu, eforturilor de război sovietice. Navele americane au devenit acum ținta submarinelor germane, chiar în apropiere de țărmul estic al Americii. Submarinele erau singurul lucru care îl „însălmăntau cu adevărat” pe Churchill.

La sfârșitul lui 1940, Hitler cucerise aproape cu totul Europa continentală. Nici o armată germană nu suferise vreo înfrângere și pierderile militare germane erau mici. Vecinii Germaniei s-au văzut acum obligați să respecte autoritatea comandantilor militari germani. Armamentul și soldații le-au fost rechiziționați, evreii, țiganii și comuniștii de aici au fost adunați și trimiși în lagăre de muncă sau uciși. La fel ca sub Napoleon, un singur creier și o singură obsesie dictau acțiunile întreprinse de conducătorii europeni. Numai Stalin și Churchill mai aveau o oarecare libertate de manevră.

Talleyrand observase că următorul pas al unui lider megaloman era dirijat, de obicei, doar de oportunitățile generate de ultimul pas. Hitler și-a adaptat acum ambițiile circumstanțelor. Deși în aparență dornic să evite conflictul cu America, Hitler trebuia să fie atent la posibilitatea izbucnirii

unui astfel de conflict. În februarie 1941, a trimis în Libia forța expediționară Afrika Korps, sub conducerea generalului Rommel, pentru a împiedica o armată britanică să ocupe colonia italiană. Trebuia, de asemenea, să domine litoralul atlantic pentru a opri un atac american și a împiedica transportul de provizii către Marea Britanie. Rommel avea să înainteze apoi prin Egipt, până la câmpurile petrolifere din Orientul Mijlociu.

În același timp, Hitler a hotărât că sosise momentul să își înceapă pariul fatal, atacul cu toată forța asupra Uniunii Sovietice. Obiectivul era colonizarea Rusiei occidentale, înlocuirea sau înrobirea populației slave, uciderea evreilor de aici și acapararea câmpurilor petrolifere din Caucaz. În iunie 1941, Hitler a abandonat Pactul Ribbentrop-Molotov și a ordonat înaltului comandament să activeze Operațiunea Barbarossa. Aceasta presupunea ca patru armate invadatoare să înainteze dintr-odată de-a lungul unui front de aproape 500 de kilometri, unitățile de infanterie fiind precedate de diviziile mobile Panzer. S-au folosit 5 000 de tancuri. Aceste trupe au ocupat rapid Kievul în Ucraina și Minskul în Belarus, iar în septembrie 1941 au asediat Leningradul. Asediul avea să dureze mai bine de doi ani, provocând moartea unui milion de persoane.

La începutul iernii anului 1941, germanii se aflau la doar 65 de kilometri de Moscova. S-au purtat abominabil. Au încălcat toate regulile războiului. Civili nevinovați au fost măcelăriți cu sutele de mii. Regiuni întinse au fost supuse unui „plan de înfometare“, prin care populațiile de acolo urmau să fie omorâte și mai târziu înlocuite cu populație germană. Suferind o criză de paranoia preventivă, Stalin a omorât sau a trimis în gulagul siberian peste jumătate de milion de ruși și alte minorități, ca nu cumva aceștia să colaboreze, dintr-un motiv sau altul, cu nemții.

În timp ce în Răsărit se desfășura această luptă, Roosevelt și Churchill s-au întâlnit la bordul unei nave militare în largul insulei Newfoundland și au elaborat Carta Atlanticului. Aceasta reiterea cele 14 puncte referitoare la

pacea lumii prezentate de Woodrow Wilson în 1918, printre care se numărau principiul autodeterminării și al libertății naționale, după „distrugerea finală a tiraniei naziste”. America nu participa încă la război, iar înțelegerea secretă a constat în acordul lui Churchill de a demantela Imperiul britanic în schimbul revenirii Americii într-un alt conflict european. Până în ianuarie 1942, Carta fusese semnată de 26 de națiuni Aliate, fiind considerată „declarația națiunilor unite” împotriva lui Hitler. Dar aceasta nu era o garanție a înfrângerii naziștilor. Sovieticii erau singurii care duceau lupte serioase.

Discuțiile referitoare la cartă au fost urmate de un act de agresiune neprovocată. În decembrie 1941, 353 de avioane japoneze au lovit flota americană din Pacific la Pearl Harbor, în Hawaii. Avioanele au scufundat patru nave de luptă și au distrus sau au avariat alte 15 nave, omorând 2 400 de marinari americani. În același timp, Japonia ataca și ocupa coloniile americane, britanice și olandeze din sud-estul Asiei și din vestul Pacificului. Japonezii au invadat Hong Kong, Filipine, Malaya, Singapore și Indiile de Est Olandeze, cu intenția clară de a înainta către Ceylon și India. Forțele britanice erau neputincioase în fața trupelor japoneze. Imperiile asiatice ale Europei se confruntau cu dispariția. Războiul dobândise proporții cu adevărat mondiale. Dar ajunsese totodată la un punct de cotitură. La trei zile după atacul de la Pearl Harbor, Germania a declarat război Statelor Unite.

Se întoarce roata

În ianuarie 1942, înalți oficiali naziști și SS s-au întâlnit la o ședință la Wansee, lângă Berlin. Subiectul era „Soluția finală” la problema celor zece milioane de evrei din Europa, care însemna trecerea de la folosirea lor ca forță de muncă forțată la exterminarea totală. Oficialii erau preocupați de reacția opiniei publice față de un astfel de plan chiar și în Germania, mai cu seamă în provinciile catolice mai puțin nazificate. Lagărele de exterminare au fost amplasate, așadar, mai ales în teritoriile din est, în special în Polonia. Cu toate că în Europa mai existaseră înainte campanii de

exterminare – nu în ultimul rând împotriva evreilor – era un lucru fără precedent ca un stat modern să planifice sistematic eradicarea a milioane dintre propriii cetățeni. Era vorba de o putere europeană care nu numai că săvârșea un pogrom, dar o făcea la scară industrială și pe baze pseudo-științifice – pogromul fiind numit pe bună dreptate Holocaust.

În iarna aceea dintre 1941 și 1942, cea mai friguroasă a secolului, soldații germani s-au apropiat de Moscova. Unsoarea de pe proiectilele germane a înghețat și dura ore întregi până ce tancurile se încălzeau și erau puse în mișcare. Îmbrăcămintea militară era neadecvată, iar degerăturile erau omniprezente. Vechiul aliat al Rusiei, Generalul Iarnă, și-a jucat cărțile, așa cum făcuse și în confruntarea cu Carol al XII-lea al Suediei și cu Napoleon al Franței. A urmat o mobilizare sovietică masivă, un milion de ruși fiind adăugați la o armată care depășea deja nouă milioane de soldați. Aceste cifre și-au dovedit puterea. Comandantul sovietic, generalul Jukov, i-a împins pe germani în spate, îndepărtându-i de Moscova; pentru prima oară, Hitler a cunoscut înfrângerea.

În vara următoare, Hitler a răspuns printr-un atac masiv asupra flancului sudic al lui Stalin, spre Stalingrad. Bătălia care urmat, la care au participat două milioane și jumătate de soldați, a durat din iulie 1942 până în luna februarie a anului următor. În termeni de efective militare, a fost probabil cea mai mare bătălie din istoria Europei. Germanii au ajuns în centrul Stalingradului. Au urmat luni de lupte pe străzi, germanii având un dezavantaj tot mai mare. Iarna, sovieticii i-au încercuit pe germani în urma unui contraatac și a fost imposibil ca aceștia să se reprovizioneze. Șobolanii rodeau cablurile de izolare de la tancurile Panzer, imobilizând jumătate dintre acestea. În februarie 1943, încălcând ordinele clare ale lui Hitler, comandanții germani aflați la Stalingrad au capitulat.

Dominația Japoniei în Orientul Îndepărtat s-a dovedit a fi de scurtă durată. Marina americană a înfrânt flota japoneză aflată în înaintare în Bătălia de la Midway din iunie 1942, scufundând sau avariind șapte nave militare mari din Flota Imperială, inclusiv patru portavioane.

Și înaintarea lui Rommel prin Africa de Nord fusese oprită. În Bătălia de la El Alamein, din octombrie–noiembrie 1942, o armată britanică a îndepărtat amenințarea germană asupra Egiptului și a câmpurilor petrolifere din Arabia. Forțele germane și italiene au fost împinse înapoi prin Libia și Tunisia. În noiembrie au început să sosească trupe americane conduse de generalul Eisenhower, pentru a-l ataca pe Rommel din vest. În mai 1943, activitatea germanilor în Africa încetase. 150 000 de germani și de italieni au fost luați prizonieri și tot echipamentul le-a fost confiscat. Churchill a spus despre Bătălia de la El Alamein că nu fusese „nici măcar începutul sfârșitului. Însă este, poate, sfârșitul începutului.”

Cursul războiului s-a schimbat acum. Din vara lui 1943, Hitler s-a transformat din agresor în defensor. Se retrăgea din Uniunea Sovietică și din Africa și știa că, mai devreme sau mai târziu, forțele aliate aveau să sosească pe continent. A urmat o dezbatere intensă în rândul Aliaților dacă să invadeze Europa din nord, de-a lungul coastei franceze, sau din sud, prin sudul Franței sau Italia. Traseul invaziei a fost stabilit la o întâlnire dintre Roosevelt și Churchill la Casablanca, în ianuarie 1943.

Efortul de război britanic se reducea acum în mare parte la operațiuni de escortă maritimă și la bombardarea nocturnă a orașelor germane. Campania Blitz purtată de Germania împotriva Marii Britanii aproape încetase, fiind nevoie de Luftwaffe pe frontul de est. Campania de „demoralizare” purtată de forțele aeriene britanice trecuse la distrugerea simbolurilor culturii germane, începând cu porturile istorice Lübeck și Rostock, în primăvara anului 1942. Înfuriat, Hitler a răspuns prin raidurile Baedeker asupra orașelor reședințe episcopale din Marea Britanie, printre care Exeter, Bath, Norwich și Coventry. După ce Marea Britanie a distrus mare parte din vechiul Köln, Germania a renunțat la această barbarie. Marea Britanie însă nu a făcut-o.

În iulie 1943, Hitler a ordonat un ultim atac disperat în inima teritoriului sovietic, la Kursk, la sud de Moscova, aici desfășurându-se o bătălie a

tancurilor care le-a eclipsat pe cele din Africa de Nord. Uniunea Sovietică a putut să folosească împotriva lui resurse importante, iar armata de două milioane și jumătate de soldați și 5 000 de tancuri a copleșit armata germană de 780 000 de soldați și 3 000 de tancuri Panzer. Tentativa Germaniei de cucerire a Rusiei se apropia de sfârșit. Aproape de sfârșit era și războiul din Atlantic. Colaborarea anglo-americană în războiul antisubmarin și spargerea codurilor mașinii germane Enigma au făcut ca operațiunile submarine germane să fie aproape sinucigașe. Pierderile transporturilor maritime au scăzut în cursul anului 1943 și proviziile au început să curgă spre Europa.

Înfrângerea lui Hitler părea să fie acum doar o chestiune de timp, dar momentul părea să se lase așteptat. În iulie 1943, trupele americane și britanice au debarcat în Sicilia și au ocupat rapid Palermo. În două zile, Mussolini, după ce adusese o contribuție minimă la războiul lui Hitler, a fost înlăturat din funcție de Marele Consiliu al Italiei și închis. A fost salvat de nemți, însă mai târziu a fost prins de partizani, împușcat și spânzurat într-un șantier. Deși guvernul italian capitulase oficial, Italia a fost teatrul rezistenței hotărâte a unităților germane din ariergardă. Aliații au ocupat Roma abia în iunie 1944, respectând măcar o dată clădirile istorice ale orașului.

Pe frontul de est, diviziile germane din jurul Leningradului au fost, în sfârșit, silite să se retragă în ianuarie 1944, prădând în cursul retragerii palatele Romanovilor. Orașul a fost eliberat, iar Stalin le-a ordonat muncitorilor înfomețați să înceapă de îndată să restaureze palatele în ruină. La Londra, Eisenhower a preluat comanda așteptatului atac asupra Franței dinspre nord, tactul său dovedindu-se crucial în soluționarea întreitului conflict cu Churchill și cu conducătorul francez în exil, generalul de Gaulle. Pe 6 iunie 1944, a sosit Ziua-Z, cea mai mare operațiune amfibie din istorie, desfășurată de-a lungul a 80 de kilometri pe coasta normandă.

Cucerirea Europei naziste de către Aliați s-a dovedit o operațiune neașteptat de laborioasă. Abia la sfârșitul lui august 1944 Parisul a fost eliberat de Aliați, comandantul german nerespectând ordinul lui Hitler de a distruge cu explozibili centrul istoric al orașului. În decembrie, trupele germane în retragere au pus la cale Bătălia din Ardenii belgieni, întârziind și mai mult înaintarea Aliaților. Însă, în februarie 1945, atât trupele sovietice, cât și cele occidentale înaintau în teritoriul german.

Bombardierele britanice și americane atacau în voie orașele germane. Distrugând proprietățile, bombardamentele au afectat și economia germană, împiedicând producția de război să se ridice la nivelurile pe care le-ar fi putut atinge altminteri. Sistemul german de căi ferate a fost distrus în mare parte. La rândul ei, Germania a construit rachete, bombele zburătoare V-1 și V-2, pe care le-a folosit asupra Londrei. În februarie 1945, avioanele britanice și americane au îngropat sub bombe orașul Dresda, ticsit de un număr necunoscut de refugiați, fugiți din calea înaintării sovietice. Estimările morților variază între 25 000 și 100 000.

Berlinul a căzut pe 2 mai, la două zile după ce Hitler s-a împușcat în buncărul lui, iar soția lui, Eva Braun, s-a otrăvit cu cianură și a murit lângă el. Generalii Germaniei au capitulat în fața feldmareșalului britanic Montgomery într-o baracă pustie din Lüneburger Heide, în Saxonia de Nord. Alții s-au predat sovieticilor pe frontul de est. Trupele aliate s-au răspândit pe un teritoriu devastat, încercând să restaureze un grad minim de ordine. Misterul s-a transformat în oroare pe măsură ce au fost eliberați prizonierii din lagărele de concentrare ale lui Hitler. Se estimează că în lagăre au murit aproximativ șase milioane de evrei, două treimi din toată populația evreiască din Europa, pe lângă un număr la fel de mare de sovietici, polonezi, slavi și țigani.

Germenii unui acord

În capitalele puterilor Aliate, diplomații revizuiseră Carta Atlanticului. Roosevelt, deja bolnav, era dornic să acționeze în calitate de om de stat

superior prin vârstă, conducând o Europă care afundase din nou lumea într-un conflict sângeros. Puterile Aliate luptau ca „națiuni unite”, iar Roosevelt a pus acest concept în centrul acordului său postbelic. Încă din primăvara lui 1945, la Ialta, în Crimeea, Roosevelt, Stalin și Churchill parcurseseră primii pași ai aceluia traseu foarte cunoscut, redesenând harta Europei. Acum aceasta trebuia pusă în practică.

Întrebarea prioritară care se năștea, din nou, ce era de făcut cu Germania. Trebuiau evitate greșelile comise la Versailles. Germania trebuia transformată într-o țară sigură pentru democrație, dar puțini au căzut de acord asupra modului în care trebuia să se facă acest lucru. Churchill a socotit, la fel ca în 1918, că era nevoie de o Germanie puternică pe post de bastion împotriva comunismului sovietic. Anticipase „Statele Unite ale Europei... cu o forță polițienească internațională, însărcinată să mențină Prusia dezarmată”. Nu a spus dacă Marea Britanie trebuia să facă parte din această uniune.

Uniunea Sovietică dusesese greul războiului și considera că trebuia să fie răsplătită așa cum se cuvenea. A primit ceea ce dorise Stalin, o „sferă de influență” asupra cuceririlor est-europene ale Germaniei. Franța a redobândit Alsacia și Lorena. Pentru moment, Germania era administrată de cele patru puteri Aliate, America, Marea Britanie, Franța și Uniunea Sovietică. Și Austria a fost împărțită, iar capitala germană, Berlin, a fost izolată foarte incomod în interiorul sectorului sovietic.

Conferința de la Ialta a precedat capitularea Germaniei. La Conferința de la Potsdam de după capitulare, din iulie, Occidentul s-a trezit în fața unui Stalin mai încrezător în sine. Roosevelt murise și fusese înlocuit de vicepreședintele său, Harry Truman (1945–1953). În urma algerilor desfășurate în Marea Britanie, chiar în timpul acestei conferințe, Churchill a fost înlocuit de laburistul Clement Attlee. Occidentul fiind lipsit de un leadership cu experiență, Stalin era figura dominantă. El a ignorat pretențiile Occidentului referitoare la o Polonie mai extinsă și a respins cu emfază ideea democrației sau a autodeterminării în Europa de Est. „Un

guvern liber ales în fiecare dintre aceste țări“, a spus el deschis, „ar fi antisovietic și noi nu putem să permitem așa ceva.“ Cuvintele lui au avut ecou de la un capăt la celălalt al continentului. Noua Europă avea să fie, în mod clar, alcătuită din două Europe.

În august 1945 s-a încheiat în sfârșit și războiul cu Japonia, după ce americanii au aruncat bombe atomice asupra orașelor Hiroshima și Nagasaki. Șocul a fost amestecat cu ușurare când împăratul japonez a anunțat capitularea țării, mulți văzând în acest episod justificarea faptului că astfel de bombe pot fi folosite uneori pentru asigurarea victoriei. Războiul s-a încheiat printr-o obscenitate umanitară. Dar s-a terminat.

22. CONTINENTUL ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI RECE. 1945–1989

Recuperarea și reconstrucția de după război

Europa s-a confruntat în 1945 cu adevărul dramatic. Un continent care cu 50 de ani în urmă stăpânea încrezător o treime din populația lumii se făcuse bucățele. Omorâse 40 de milioane din propriii locuitori, își mutilase orașele istorice și afundase jumătate din populație în foamete și sărăcie. Economiiile țărilor combatante au revenit la nivelurile la care se aflau în 1900, ștergând o jumătate de secol de progres. Europa nu mai văzuse ceva atât de vătămător pentru prosperitatea și cultura sa de la războaiele religioase din secolul al XVII-lea. Orgoliul generase răzbunare. În timp ce continentul se pune pe picioare, același gând îi măcina pe toți, la fel ca în 1918 – să nu se mai întâmple niciodată.

Perspectiva liderilor europeni postbelici era foarte diferită de cea din 1918. Atunci, redesenarea hotarelor a fost ecoul tratatelor anterioare, răsplătind câștigătorii și pedepsind perdanzii, generând noi tensiuni asupra vechilor diviziuni. În 1945, imperiul lui Hitler dispăruse, iar Germania era traumatizată. Conducătorii germani care supraviețuiseră au fost judecați în calitate de criminali de război și cei mai mulți au fost executați. Țara a fost împărțită în patru, sfera publică a fost depolitizată, iar administrația centrală și cea locală încredințate Aliaților. Germania trebuia să revină la fragmentarea sa de dinainte de Bismarck. Chiar se vorbea despre dezindustrializarea țării și revenirea ei forțată la agricultură.

În absența Germaniei, apăruse un nou echilibru al puterilor, mai ostentativ decât oricare altul existent până atunci în Europa. De o parte era Uniunea Sovietică triumfătoare, căreia i s-a permis la Potsdam să-și extindă sfera de influență până la Elba și la cursul inferior al Dunării. De cealaltă parte era o copie a alianței de la Versailles, un parteneriat între Europa Occidentală și America. Aceste două „blocuri” au pornit rapid în direcții diferite, în contextul în care Europa părea incapabilă să

construiască o punte peste vechea sa falie. Această falie, așa cum a remarcat istoricul Tony Judt, „a fost una dintre obsesiile definitorii ale locuitorilor acestui continent“. Așa cum vom vedea mai târziu, umbra ei dăinuie și astăzi.

O criză imediată a fost generată de dislocările masive de populație. Un număr estimat de 12 milioane de oameni au fost evacuați din casele lor în urma prăbușirii Germaniei, aceștia fiind, în general, vorbitori de limbă germană expulzați de Stalin din Polonia și din alte părți ale Europei de Est, iar alții au fost deportați de Rusia pentru a-i înlocui pe primii. Milioane de oameni au fugit de teama răzbunării etnice sau a comunismului. Barbaria păcii, nu a războiului, a fost cea care a generat cea mai mare migrație forțată din istoria Europei.

Din toate părțile se solicitau mâncare, locuințe și locuri de muncă. O economie de piață sofisticată fusese redusă la o luptă pentru supraviețuire. Economiiștii din Comisia Aliată de Control anticipaseră colapsul social și foametea și trimiteau apeluri disperate de ajutor către America. Totuși, deși a existat o perioadă scurtă de foamete, anii care au urmat imediat războiului s-au dovedit a fi ani de recuperare uimitoare. S-a estimat că economiile europene, atât cele din estul comunist, cât și cele din vestul capitalist, reveniseră până în 1950 la producția lor antebelică.

Expertii subestimaseră doi factori. Unul era acceptarea continuării aplicării disciplinei militare. Guvernele și armatele încă erau la locul lor, iar resursele puteau fi alocate după voie. Mai important, un întreg continent se afla în mișcare, milioane de oameni căutând cu disperare locuri de muncă – și găsim-le la ferme sau la fabrici. Un oficial britanic, Ivan Hirst, trimis la fabrica de tancuri Volkswagen, care se presupunea că fusese făcută praf de bombardamente, a primit ordinul să o demonteze și să vândă ce mai rămăsese. Ford a declarat că fabrica „nu face nici doi bani“. În numai câteva săptămâni, Hirst fabrica mașini și în 1945 producția se ridica la 1 000 de bucăți pe lună. Crucială a fost și introducerea rapidă a unei noi

monede, marca germană, de către ministrul economiei, Ludwig Erhard. El nu a respectat ordinele Aliatilor de a impune raționalizarea hranei și controlul prețurilor și a anulat ambele măsuri, ferm convins că piețele trebuiau să fie lăsate cât de libere cu putință pentru ca economia monetară să o înlocuiască pe cea a trocului. S-a dovedit că a avut dreptate.

Ajutorul din partea Americii întârzia să vină. În 1947, secretarul de stat al SUA, George Marshall, a stăruit că „pacientul se stinge în timp ce doctorii discută”. El a declarat că era nevoie de „reînvierea unei economii funcționale... care să determine condițiile politice și sociale necesare existenței instituțiilor libere”. Până la urmă, prin Planul Marshall au ajuns în Europa de Vest sume colosale de bani, Stalin refuzând să primească ajutor în blocul sovietic. Ministrul de externe laburist al Marii Britanii, Ernest Bevin, a spus că „generozitatea Planului” era „de necrezut”. Istoricii i-au pus la îndoială impactul, dat fiind că, în momentul sosirii acestui ajutor, recuperarea era deja în creștere. Mai important a fost că America a șters datoria națională a Germaniei.

Chiar în timp ce Europa se chinuia să-și asigure hrana, conducătorii ei erau hotărâți să meargă pe calea spre o societate mai bună. Deja în 1942, cu trei ani înainte de sfârșitul războiului, Marea Britanie publicase raportul economistului William Beveridge, care susținea garantarea asigurării universale, a ajutorului de șomaj și a îngrijirii medicale gratuite. Raportul a pus bazele primei forme complexe a statului social, introdusă după 1945 de guvernul laburist al lui Attlee.

De asemenea, acest guvern a naționalizat o gamă largă de industrii și de servicii publice. Peste tot în Europa se desfășura un program de realocare masivă de locuințe celor evacuați din pricina bombardamentelor. În toiul dezintegrării sociale pe scară largă, guvernele au aplicat programului de reconstrucție disciplina războiului – în Marea Britanie, sub sloganul „câștigăm pacea”. Politicienii aleși au votat programe de reforme sociale inimaginabile în alte părți ale lumii, chiar și în America. Europa nu mai era

un continent spîlcuit, superior, ci mai curînd unul bîttut, umilit și – sperau mulți – mai responsabil din punct de vedere social. Asistau la apoteoza statului.

Diviziunile unui continent

Instituțiile supranaționale propuse de Carta Atlanticului au început treptat să funcționeze. Organizația Națiunilor Unite, care a înlocuit Liga Națiunilor de altădată, s-a reunit pentru prima oară la San Francisco în aprilie 1945, unde au fost reprezentate 50 de națiuni. Organizația a înființat un tribunal internațional și forțe de menținere a păcii. Prim-ministrul sud-african Jan Smuts a spus despre ea că promova o „pace cu dinți“, intenția fiind de a se asigura că nici o agresiune nu avea să mai fie posibilă vreodată. Ca simbol al angajamentului Americii, ONU avea să aibă sediul la New York. În același timp, la Washington s-au înființat Banca Mondială și Fondul Monetar Internațional. Nu era nici o îndoială că, la mijlocul secolului XX, Europa renunțase la orice pretenție de-a fi locul unei noi ordini mondiale. Acea eră luase sfîrșit.

Într-o chestiune anume, America era inflexibilă. Nu trimisese pentru a doua oară soldați în toată lumea ca să moară pentru imperialismul european. John Foster Dulles, mai târziu secretar de stat american, a spus că SUA a fost „prima colonie... care și-a câștigat independența“ și se aștepta ca altele să-i urmeze exemplul. Prima pe listă era India, unde înfloreau mișcare de independență inspirată de Mahatma Gandhi. Guvernul britanic laburist a anunțat rapid retragerea Marii Britanii de pe subcontinent, ceea ce a dus la împărțirea sîngeroasă și controversată a acestuia în 1947. Alte țări, ca Franța și Portugalia, au fost mai șovăitoare, așa cum a fost și Marea Britanie cu celelalte colonii ale sale. „Franța este o mare putere prin uniunea cu teritoriile sale de peste ocean“, a spus conducătorul Franței, de Gaulle.

În ceea ce privește Uniunea Sovietică, aceasta abia ce-și redobîndise imperiul, iar Acordul de la Potsdam spulberase orice speranță că ea se putea alătura Europei democratice. Stalin își afirmase nu numai „sfera de

influență“, ci și dreptul de a-i dicta ideologia. Regimurile ușor democratice care au apărut pentru scurtă vreme după război în Polonia, Cehoslovacia și Ungaria au fost reprimare în cinci ani și absorbite în sânul sferei de influență sovietice. Aliatul din vreme de război a devenit o dictatură pe timp de pace.

În acest spirit, Churchill, care nu mai era în funcție, a spus în fața unei adunări din Missouri, în 1946, că „o cortină de fier s-a lăsat asupra continentului european“, o imagine împrumutată de la Goebbels. În spatele ei, a spus el, se aflau „toate capitalele vechilor state ale Europei Centrale și de Est, Varșovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, București și Sofia“. În același timp, un oficial american aflat la Moscova, George Kennan, a trimis acasă un raport secret privind politica sovietică, într-o celebră „telegramă lungă“ de 8 000 de cuvinte. Raportul recunoștea că destinul sovietic era „să răstoarne forțele politice din afara granițelor“ sovietice, dar, având în vedere că acel destin aștepta, de asemenea, declinul inevitabil al capitalismului, Kennan socotea că politica cea mai bună a Occidentului era „îngrădirea fermă și vigilentă, pe termen lung, cu răbdare, a tendințelor expansioniste ruse“. Îngrădirea prin descurajare a devenit politica americană în raport cu Uniunea Sovietică. SUA, a scris el, „trebuie să stea departe de sfera de influență a Rusiei și Rusia trebuie să stea departe de a noastră“. Această politică a asigurat pacea timp de 50 de ani.

Noua Germanie

Cele trei zone occidentale ale Germaniei nu au rămas mult timp separate. În contextul în care America își exprimase dorința de a se retrage din Europa în doi ani, exista o presiune tot mai mare de a readuce Germania la o formă de autoguvernare. S-a elaborat o constituție federală descentralizată care să prevină apariția unei noi „Germanii puternice“. Capitala avea să fie modestul Bonn – asemenea Weimarului înaintea războiului – și organizarea regulată de alegeri avea să țină guvernul sub control.

Noul cancelar al Germaniei de Vest era Konrad Adenauer, primarul sever, dar non-nazist și ireproșabil al Kölnului. Adenauer era profund ostil Germaniei de Est prusace/saxone și era nerăbdător să vadă Germania de Vest integrându-se în viitorul „european“. Când a călătorit în est, se spune că a tras storurile când trenul a traversat Elba și a remarcat, „Iată: Asia din nou“. El și mulți ca el se simțeau relaxați văzând provinciile de la est de Elba în siguranță în spatele Cortinei de Fier. Chiar a făcut presiuni asupra Americii să îi cedeze Berlinul lui Stalin.

Stalin a fost furios când a văzut că împărțirea în patru părți a Germaniei luase sfârșit atât de repede. În aprilie 1948 a început să împiedice accesul occidental prin zona estică în Berlinul încă multinațional, impunând, în scurtă vreme, o blocadă terestră totală. Criza care a rezultat de aici i-a determinat pe Aliați să se gândească la crearea unui coridor, însă, întrucât acest lucru ar fi riscat reînceperea războiului, a fost nevoie ca Berlinul de Vest să fie aprovizionat cu alimente prin transporturi aeriene. Avioanele aruncau chiar și dulciuri pentru copii. Stalin a ridicat blocada în mai 1949 și a reacționat, în schimb, la crearea Republicii Federale Germania prin crearea propriei lui republici, „Republica Democrată Germană“ (RDG).

Criza Berlinului a marcat începutul unui „Război Rece“. Occidentul a răspuns prin înființarea în 1949 a Organizației Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), părțile implicate căzând de acord că „un atac armat împotriva uneia sau mai multora dintre ele în Europa sau America de Nord va fi considerat un atac împotriva tuturor“. Decisivă a fost garanția că America avea să ofere NATO acoperirea arsenalului său atomic. S-a creat și Convenția Europeană a Drepturilor Omului, care includeau „drepturile“ la migrație și la autodeterminare. În vara lui 1949 Stalin a testat o bombă atomică sovietică.

În 1950, „chestiunea germană“ veche de secole se rezolvase nu prin uniune, ci prin împărțire. Recuperarea postbelică a Germaniei se dovedea a fi la fel de dramatică cum fusese și cea interbelică. Germania a fost ajutată

nu numai de ștergerea datoriilor de către americani, ci și de „subsidii“ neîntrerupte din partea estului comunist, adică un flux constant de refugiați sănătoși dornici de muncă. Pe măsură ce fabricile erau reconstruite, productivitatea creștea. Producția Germaniei de Vest a depășit-o curând pe cea a Marii Britanii. Împărțirea țării producea rezultate ne semnificative.

Diplomații europeni erau atenți și la oportunitățile oferite de o nouă economie vest-europeană. În 1951, Germania de Vest, Franța și Țările de Jos au format cartelul, sau „comunitatea“, cărbunelui și oțelului (CECO), la inițiativa ministrului de externe francez Robert Schuman, parțial ca o modalitate de a „face războiul nu doar inimaginabil, dar și imposibil din punct de vedere material“. Cartelul a înființat o piață comună a cărbunelui și oțelului și o adunare a parlamentarilor. Era începutul unei Uniuni Europene. Marea Britanie, dornică să mențină deschis comerțul cu Commonwealth-ul, a refuzat să se alăture. Fantomele lui Walpole și Pitt bântuiau încă.

Ungaria și Canalul Suez

Moartea lui Stalin, în 1953, a dus la o relaxare treptată a tensiunilor est-vest, la care a contribuit și venirea la putere la Moscova a lui Nikita Hrușciov. Programul lui de modernizare și „destalinizare“ a stimulat guvernele reformiste din Polonia și Ungaria. Se vorbea chiar de „coexistența pașnică“ și de tolerarea reciprocă a „sistemelor“. Aceste lucruri s-au dovedit a avea viață scurtă. Când Ungaria a început clar să urmeze o cale independentă, Hrușciov a considerat că trebuia să restabilească autoritatea dogmatică. În 1956, tancurile sovietice și-au făcut apariția pe străzile Budapestei, iar liderul maghiar Imre Nagy a fost judecat pentru trădare și executat. S-a dus la moarte spunând: „Să mă ferească Dumnezeu de pedeapsa de a fi reabilitat de asasinii mei“. A avut această soartă, dar abia în 1989.

America dorind în continuare să rămână izolată, Europa de Vest nu avea cum să reacționeze la criza maghiară, militar sau altfel. Ministrul de

externe britanic, Anthony Eden, vorbise adesea despre „integrarea progresivă” a Europei și în 1954 a propus crearea unei Uniuni a Europei Occidentale (UEO) ca o formă de alianță defensivă. Însă orice pas către securitatea colectivă eroda cele două pietre de temelie care erau suveranitatea națională și importanța scutului NATO, cu baza în America. Acest paradox al continentului dependent și totodată independent de vlăstarul său transatlantic nu a fost rezolvat nici până în prezent.

Într-adevăr, paradoxul a fost subliniat de incapacitatea Franței și a Marii Britanii de a renunța la mentalitatea lor imperialistă. Franța pierduse Vietnamul în 1954, după ce America refuzase să îi acorde sprijin militar – un refuz costisitor, așa cum avea să descopere nesăbuit America un deceniu mai târziu. Franța era presată și în Africa, în coloniile sale Maroc, Tunisia și Algeria. Era îngrijorată nu de forțele comuniste, ci de cele islamiste.

În 1956, chiar în timp ce Moscova zdrobea Ungaria, Marea Britanie, Franța și Israelul au pus la cale în secret o invazie a Egiptului pentru a recâștiga controlul asupra Canalului Suez. Canalul fusese naționalizat de Egipt, lucru văzut ca o amenințare la adresa rutei imperiale „la est de Suez”. La Washington, președintele Eisenhower (1953–1961) era furios. A impus sancțiuni financiare asupra Marii Britanii și a forțat o retragere umilitoare. Mesajul era clar. Dacă un război neoimperialist avea prioritate față de cel anticomunist, America era total împotriva acestuia.

Europa de Vest, de la alianță la uniune

O evoluție mai constructivă s-a petrecut odată cu transformarea CECO, alcătuită din șase state membre, într-o uniune vamală cu drepturi depline. Aceasta a început cu o conferință la Messina, în Italia, în 1955, inspirată de Jean Monnet, părintele reconstrucției politice postbelice a Europei. Comunitatea Economică Europeană (CEE) care a rezultat de aici a fost creată în martie 1957 pe baza Tratatului de la Roma. Atât Monnet, cât și Schuman, care inițiaseră CECO, au văzut această evoluție nu ca pe o acțiune unică, ci ca „primul pas concret către o federație europeană, absolut

necesară pentru menținerea păcii“. Așa s-a născut ambiția definitorie a politicii europene postbelice, progresul către o „uniune tot mai strânsă“.

CEE a creat o Comisie permanentă și un Consiliu de Miniștri alcătuit din președinți sau prim-miniștri ai statelor membre, cu sediul în vechiul oraș lotharingian Bruxelles. Consiliul de Miniștri urma să fie organul suprem de elaborare a politicilor, protejând suveranitatea națională prin dreptul de veto al guvernelor naționale. Aveau să existe și o adunare consultativă și o Curte Europeană de Justiție. Nici una dintre tentativele anterioare ale Europei de creare a unui imperiu colectiv, de cooperare sau de înființare a unei uniuni nu se ridicase la nivelul acestei organizări, în termeni de coerență.

Unele aspecte ale plăsmuirii unei noi identități europene erau specifice, oarecum amuzant, Ruritaniei. Crearea CEE a adus la viață practica orașelor înfrățite. Cupa Campionilor Europeni a început în 1955 și a fost câștigată succesiv, în primii cinci ani, de Real Madrid. În anul următor a avut loc concursul muzical Eurovision, la care au participat șapte națiuni, câștigătoare fiind Elveția. Au avut loc ceva dispute cu privire la o posibilă limbă europeană comună, Franța făcând presiuni pentru limba franceză, lobbyiștii pentru limba internațională Esperanto propunând-o pe aceasta. Comisia a optat, în schimb, pentru traducători, într-un adevărat Turn Babel.

Regatul Unit nu se putea hotărî să se alăture noilor instituții politice europene. Manifesta aceeași aversiune față de aventurile continentale pe care le manifestaseră de-a lungul secolelor conducătorii britanici. Marea Britanie se vedea ca o națiune europeană, dar nu ca una din interiorul Europei. Londra a reacționat la crearea CEE alăturându-se în 1960 scandinavilor și nu numai, cu care a format Asociația Europeană a Liberului Schimb (AELS), alcătuită din șapte state membre, cu o competență mai limitată de comerț liber. Însă, un an mai târziu, primul ministru, Harold Macmillan, a schimbat brusc politica și a hotărât, până la urmă, să adere la CEE. Potrivit unui document al cabinetului, el se temea

că în afara CEE „ne vom confrunta cu riscul de a pierde influența politică și de a nu mai putea înainta nici o pretenție la statutul de putere mondială”. Acest lucru s-a reflectat într-o observație ironică, foarte mediatizată, a secretarului de stat american, Dean Acheson, că „Marea Britanie și-a pierdut imperiul, dar încă nu și-a aflat rostul”.

Spre uimirea Marii Britanii, președintele francez de Gaulle, bătrân și anglofob, a respins cererea lui Macmillan. Marea Britanie, a spus el, era Calul Troian al Americii în Europa: „Europa va fi absorbită, în final, într-o comunitate atlantică uriașă... sub control american. Franța nu poate să permită acest lucru.” În 1962, de Gaulle, tot mai nonconformist, a părăsit reuniunile CEE, lăsând un loc gol. S-a retras și din dezbaterile NATO și și-a construit propria armă atomică, un gest lipsit de forță strategică, dar care complica mult chestiunea securității europene. În această etapă decisivă din perioada de gestație a Europei, Franța a stat în calea creării unei comunități mai vaste.

Anii 1960, de la criză la relaxare

În 1961, liderul Germaniei de Est, Walter Ulbricht, îi spusese lui Hrușciov că fuga continuă a tinerilor săi către vest însemna că, în cele din urmă, „colapsul este inevitabil”. Cu toate că granița Germaniei de Est era deschisă doar bunurilor, germanii din est puteau găsi o cale de trecere în vest mutându-se dintr-un sector în altul al Berlinului. Moscova a fost de acord cu ridicarea unui zid care să străbată întregul oraș. Tot crescând, migrația ajunsese la 2 000 de persoane pe zi. Hrușciov a devenit agresiv acum. A cerut încetarea prezenței Occidentului în Berlin, o prezență nedorită în cuibul Germaniei de Est. A trimis, de asemenea, rachete cu rază lungă de acțiune în insula caribeană Cuba și a insistat ca NATO să-și retragă rachetele din Turcia.

În contextul în care criza a escaladat în octombrie 1962, președintele american John F. Kennedy (1961–1963), conștient de necesitatea apărării Berlinului, a cerut retragerea rachetelor din Cuba. S-a ajuns la un impas puternic, ambele tabere – după cum s-a confirmat mai târziu – luând în

considerare oroarea supremă a unui schimb de lovituri nucleare. Hrușciov a bătut rapid în retragere, iar America și-a retras rachetele din Turcia. În anul următor, Kennedy s-a dus la Berlin și a declarat, „*Ich bin ein Berliner*“. Fusese prima criză reală din epoca nucleară. Politica de descurajare funcționase la limită.

În anii 1960, populația născută în timpul războiului, când s-a înregistrat o creștere a natalității, a ajuns la vârsta majoratului. Numai în acel deceniu, Regatul Unit și-a dublat numărul universităților. A apărut un stil de muzică specific european, care s-a eliberat de importurile de rock-and-roll american. Primul single al Beatles-ilor a fost lansat în 1962, iar cel al formației Rolling Stones în 1963. A apărut o nouă generație, care nu avea nici o amintire a războiului. Tinerii germani au început să-și întrebe părinții ce se întâmplase în anii 1930 și 1940 – ceea ce înainte era tabu. A luat avânt ideea unei politici a tinerilor, diferită de cea a partidelor tradiționale.

Pe la sfârșitul anilor 1960, protestele stradale din toată Europa reflectau opoziția violentă față de implicarea tot mai intensă a Americii în Războiul din Vietnam. În 1968, violențele de stradă din Paris au reprezentat un ecou conștient al secolelor trecute, deși erau motivate în mare măsură de dorința de reformare a sistemului de învățământ superior francez. În 1970 s-au format Grupul Baader-Meinhof în Germania și Brigăzile Roșii în Italia, ale căror acțiuni au degenerat în asasinate ale unor directori de corporații. Numai în Cehoslovacia a avut loc o rebeliune coerentă, desfășurându-se scurta „Primăvară de la Praga“, sub conducerea liderului moderat Alexander Dubček. Nici aceasta nu a dus nicăieri. Așa cum se întâmplase în Ungaria cu un deceniu în urmă, tancurile sovietice au transformat primăvara în iarnă. La fel ca în 1848, Europa anilor 1960 nu era un teren fertil pentru revoluțiile urbane.

Efectele traumei cubaneze au generat un dezgheț incontestabil al Războiului Rece. Un simbol al noii Europe a fost alegerea în 1969 a

primului cancelar social democrat în Germania de Vest, Willy Brandt, cu a sa Ostpolitik, de destindere a relațiilor cu statele comuniste din est. El a recunoscut oficial RDG-ul și a promovat facilitarea călătoriilor și a comerțului dintre est și vest. Un an mai târziu, au prins viață dezbaterile demult doar mimate cu privire la dezarmarea nucleară, discutându-se pentru prima dată despre reducerea armamentului strategic (SALT-I). În 1972 s-a semnat Tratatul antirachete balistice, menit să reducă riscul „primei lovituri” preventive.

În anii 1970, starea de spirit din cadrul CEE se schimbase îndeajuns de mult pentru ca Regatul Unit, sub prim-ministrul Edward Heath, să fie în sfârșit admis în 1973, o decizie confirmată peste doi ani de rezultatele referendumului britanic. Votanții s-au exprimat într-o proporție remarcabilă, de două treimi, în favoarea aderării la CEE, opoziția concentrându-se îndeosebi la stânga spectrului politic. Ziarul *Times* a cerut ca în școli „să se predea” în viitor „istoria europeană... mai curând decât domeniul îngust al istoriei britanice”. În același timp, Europa a asistat la moartea dictaturilor care supraviețuiseră de pe vremea războiului, în Grecia și Portugalia în 1974 și în Spania în 1975. Aceste țări au ales democrația și au aderat la CEE nu la mult timp după Marea Britanie. Uniunea Europeană se maturiza, în sfârșit.

„Al doilea Război Rece”

Perioada de relaxare coincisese cu dominația lui Henry Kissinger asupra politicii externe americane, din 1969 până în 1977. Refugiat evreu fugit din Germania în 1938 și care nu și-a pierdut niciodată puternicul accent german, Kissinger a urmat Realpolitik-ul bismarckian. Deși s-a împotmolit în sarcina retragerii Americii din Vietnam, el a fost mai puțin preocupat de Războiul Rece decât de încercarea consolidării un echilibru al puterilor la nivel mondial. În acest scop, a fost nerăbdător să creeze un triumghi între America, Uniunea Sovietică și China renăscută. Europa lipsea din acest aranjament.

Politica de relaxare a servit scopurilor lui Kissinger, dar nu a supraviețuit mult după retragerea lui. Când Uniunea Sovietică a invadat Afghanistanul în 1979, Occidentul a părut să-și piardă răbdarea colectivă. Politicile de îngrădire, de angajament și de relaxare nu aduseseră nici un câștig. După războiul din Afghanistan s-au impus sancțiuni economice Rusiei și 66 de națiuni au boicotat Jocurile Olimpice de la Moscova din 1980. Liderii conservatori proaspăt aleși în Marea Britanie și America, Margaret Thatcher (1979–1990) și Ronald Reagan (1981–1989), concureau la capitolul retorică anticomunistă. Politica de relaxare, a spus Reagan, fusese „un instrument satanic de tocire a sabiei Americii”. A precizat și că „regimurile sădite de totalitarism au avut la dispoziție peste 30 de ani să-și consolideze legitimitatea”. Uniunea Sovietică era un „imperiu al răului”. Pentru Thatcher, socialismul era o ideologie care fusese „testată până la distrugere și eșuase”.

Chiar în timp ce permitea continuarea discuțiilor despre dezarmare, Reagan a inaugurat o nouă cursă a înarmărilor între est și vest, sub forma „Războiului Stelelor”, în spațiu. Era un proiect prin care rachetele ar fi purtat un război inimaginabil, departe de atmosfera Pământului. Moscova a fost șocată de costul pe care îl presupunea acest război. Paranoia ei a fost sporită și mai mult de formarea mișcării Solidaritatea, a lui Lech Wałęsa, în 1980, în Polonia, care se bucura de un sprijin popular copleșitor, și de veștile despre existența unor mișcări asemănătoare în alte țări est-europene membre ale Pactului de la Varșovia. Moscova a ordonat suprimarea mișcării Solidaritatea, iar Wałęsa a devenit un erou în Occident. Avea să petreacă un deceniu când în închisoare, când în libertate.

Tensiunile au ajuns la criză în 1983, când Moscova era condusă de un aparatcik încrâncenat și bolnav, Iuri Andropov, convins că America plănuia în orice moment să-i atace țara. În septembrie 1983, doborârea unui avion de pasageri coreean care se rătăcise prin spațiul aerian rus a precipitat o

repetare a Crizei rachetelor din Cuba. Moscova a afirmat că avionul efectua o acțiune de spionaj. Peste câteva săptămâni, NATO, aflat în toiul exercițiului militar de importanță majoră, Able Archer, a alarmat serviciile de informații sovietice schimbându-și codurile. Washingtonul instalase rachete Pershing în Germania de Vest, la zece minute de Moscova. Aflat pe moarte, Andropov avea lângă pat un asistent, cu butonul nuclear pregătit. Nimeni nu știa dacă vreunul dintre protagoniști era serios – și criza a trecut. Însă, încă o dată, Europa se jucase cu strategia descurajării.

Nimic din câte se petreceau pe frontul Războiului Rece nu părea să stânjenească evoluția CEE. În 1986, Comunitatea a adoptat Actul Unic European, prin care relațiile dintre statele membre au fost supuse votului majoritar, concretizând astfel transferul esențial de suveranitate. Acest act a anticipat lărgirea uniunii asupra mult mai multor sfere, în afară de cea a comerțului. Fonduri speciale aveau să fie destinate subvenționării „coeziunii sociale”. Regiunile bogate aveau să ofere subvenții încrucișate celor sărace. Thatcher a sprijinit explicit această reformă. Când, peste doi ani, s-a implementat Actul, ea s-a lăudat liderilor din lumea afacerilor că „Marea Britanie a dat tonul creării pieței unice fără bariere – vizibile sau invizibile – oferindu-vă acces direct și liber la puterea de cumpărare a peste 300 de milioane dintre cei mai bogați oameni din lume”. Oamenii de afaceri trebuiau să profite de această oportunitate și să realizeze afaceri de succes.

Semnarea Actului a fost un punct culminant al angajamentului Regatului Unit față de Europa, așa cum a recunoscut Thatcher când și-a declarat, mai târziu, regretul în această privință. 1986 a fost anul în care Londra ar fi putut să decidă că integrarea Marii Britanii în Uniunea Europeană trebuia să se oprească și să se întoarcă în brațele AELS. Ar fi putut să aleagă o formă mai ușoară, mai liberă de regim comercial european. În schimb, a optat pentru etapa de „integrare” a jocului „integrare – ieșire” pe care îl juca de foarte multă vreme cu Europa continentală.

Sfârșitul Cortinei de Fier

Imediat ce al doilea Război Rece a ajuns pe marginea prăpastiei în 1983, la fel ca în cazul Crizei rachetelor cubaneze din 1962, cele două tabere au dat înapoi. În 1985, Mihail Gorbaciov a fost numit secretar general al Partidului Comunist Sovietic și a inaugurat ceea ce s-a dovedit a fi etapa finală a imperiului lui Stalin. Gorbaciov a fost un produs neobișnuit al sistemului sovietic, inteligent, calm și orientat către exterior. Împreună cu soția sa stilată, Raisa, el a copiat conducătorii ruși care s-au perindat de-a lungul secolelor în încercarea de a-și moderniza țara. Asemenea lor, a sperat să facă acest lucru fără să piardă controlul de la centru.

Revoluțiile rareori împlinesc ambițiile inițiatorilor lor. Ele au o evoluție proprie. Gorbaciov a anunțat două politici – sau abordări ale politicilor – perestroika (reconstrucție) și glasnost (deschidere). Scopul acestora era să ofere libertate politicii sovietice, păstrându-se însă cadrul răspunderii în fața Partidului. Corupția a fost atacată, disidenții eliberați, Biserica Ortodoxă Rusă revigorată. Gorbaciov a revenit la conceptul de relaxare, de „casă europeană comună”, și a ajuns să fie astfel venerat în Germania de Vest, unde s-a născut „gorbymania”. A pus chiar bazele relațiilor cu Thatcher în Marea Britanie și cu Reagan în America.

La Moscova, totul era tensionat. Uniunea Sovietică se confrunta cu ceea ce Alexis de Tocqueville numea momentul de pericol maxim, acela în care o autocrație pornește pe calea schimbării. În rândul țărilor membre ale Pactului de la Varșovia, naționalismul revenea la suprafață fără să întâmpine vreo obiecție vizibilă din partea Moscovei. S-au format noi grupări politice. Oamenii vorbeau liber și se vorbea liber despre ei. Occidentul îi trata ca pe niște celebrități pe Wałęsa, din Polonia, și pe Václav Havel, din Cehoslovacia. Leadershipul comunist polonez era în mod clar instabil, iar Gorbaciov a simțit că regimul comunist unic de tip sovietic impus întregii Europe de Est devenea nesustenabil.

Când Gorbaciov și Reagan au participat la discuțiile despre dezarmare la Reykjavik, în 1986, ei au promis reduceri mari ale arsenalelor nucleare.

Reagan a înfuriat aripa dreaptă din țara sa retrăgând rachetele nucleare cu rază scurtă și medie din Europa, în timp ce Gorbaciov a redus substanțial numărul de soldați și bazele de rachete de pe teritoriul țărilor membre ale Pactului de la Varșovia. Apoi le-a spus liderilor de partid din aceste țări să caute căi proprii către reforme interne. În iunie 1989, Polonia a organizat alegeri, în urma cărora Solidaritatea lui Wałęsa a câștigat toate locurile libere și s-a pregătit să formeze un guvern. Lumina pentru reformarea comunismului european se schimbase din roșu în verde.

În vara lui 1989, anul comemorării bicentenarului Revoluției Franceze, Moscova a pierdut controlul asupra puterii sovietice. În august, istoria a devenit ironică atunci când un membru al Parlamentului European, Otto von Habsburg, pretendent la tronul austro-ungar, a cosponsorizat un „picnic paneuropean” la granița dintre Austria și Ungaria. Sute de germani din est au venit până aici și, făcând un gest de prietenie, oficialii au deschis temporar granița. 600 de participanți la picnic au fugit în debandadă peste graniță până acesta s-a închis la loc – și nu s-au mai întors. În contextul în care mii de oameni au alergat spre acest loc, s-a creat haos. Pe 11 septembrie, guvernul maghiar a anunțat că nu mai putea ține sub control granița. A deschis-o și în jur de 30 000 de nemți din Germania de Est au trecut în vest.

În Cortina de Fier apăruse o breșă, iar liderul est-german, Erich Honecker, a demisionat. În octombrie, guvernul maghiar a proclamat o nouă republică și alegeri libere. O lună mai târziu, pe 9 noiembrie 1989, Germania de Est a anunțat că avea să fie facilitată traversarea Zidului Berlinului între est și vest. Când mulțimile au luat cu asalt porțile, soldații au încetat să mai încerce să le oprească. Masele extaziate s-au cățărat pe zid și s-au aliniat de-a lungul fortificațiilor. Imaginile cu acest simbol al prăbușirii ideologice au făcut înconjurul globului.

Cortina de Fier, veche de 40 de ani, a căzut pentru că zeci de mii de oameni, cărora le fusese negat multă vreme dreptul de a trăi într-o

democrație, pur și simplu și-au manifestat dezacordul fugind din țara lor. Au putut să facă asta pentru că Gorbaciov renunțase la disciplina centralizată pe care se bazase imperiul sovietic. Altor regimuri le-a lipsit voința politică de a impune încarcerarea unei întregi generații de europeni. Mai târziu în acea lună, am vizitat un mic sat de graniță din Saxonia Superioară și am văzut cum localnicii tăiau secțiunea lor de gard. Au năvălit prin spărtură și și-au îmbrățișat vecinii de altădată, rudele bătrâne pe care nu crezuseră să le mai revadă vreodată. A fost o scenă scaldată în lacrimi ce reprezenta momentul cel mai înălțător al Europei de după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Se trecuse o graniță, dar se pusese oare capăt diviziunii?

23. TENSIUNI TRECUTE ȘI PREZENTE 1989–

Sfârșitul istoriei?

Lumea a privit fascinată cum imperiul sovietic, odinioară puternic, a suspinat, s-a clătinat și s-a prăbușit. A dispărut în puțin mai mult de un an. Nimeni nu anticipase acest lucru, iar surpriza a fost totală. Timp de o jumătate de secol, europenii luaseră de bună existența unei Germanii divizate și a unei Europe divizate. Prăpastia părea să fie o umbră permanentă asupra hărții continentului. În termeni pe care ambele tabere au avut grijă să nu îi folosească, Occidentul „câștigase” Războiul Rece – Gorbaciov a numit subtil acest succes „victoria noastră comună” – fără să se tragă un singur glonț la mână, cu excepția României, unde au avut loc, pentru scurt timp, schimburi de focuri.

Sfârșitul nu s-a datorat vreunei schimbări a echilibrului de putere sau transferului supremației militare, deși această teorie a fost invocată de lobbyiștii din domeniul apărării militare. Istoricul Robert Service a pus evenimentele din 1989 direct pe seama „înțelegerii personale a lui Gorbaciov că regimul comunist era nesustenabil”. Comunismul trebuia să găsească noi forme de consimțire. Moscova trebuia să renunțe la controlul asupra regimurilor satelit din Europa de Est, dar trebuia totodată să deschidă canale interne de răspundere. Service a subliniat importanța pe care a avut-o pentru Gorbaciov „implicarea politică la nivel înalt din partea Statelor Unite”, îndeosebi faptul că Reagan avea o afinitate personală față de el. Ceva s-a sincronizat între liderii din est și din vest, o sincronizare atât de mult timp absentă din relațiile interstatuale europene.

Timp de doi ani după căderea Zidului Berlinului, Gorbaciov s-a străduit să păstreze controlul. A încercat să organizeze alegeri libere pentru soviete și să democratizeze astfel viața politică. Nu a fost ușor. Pierzându-și caracterul autocrat, Partidul Comunist și-a pierdut creierul și coloana vertebrală. S-a dezintegrat și, odată cu el, a pierit și sursa disciplinei

instituționale din interiorul imperiului leninisto-stalinist. În vidul care a urmat s-au instalat oponenții cei mai perseverenți ai imperiului, naționalismul și anarhia.

La Moscova, rezultatul a fost transferul de putere de la Kremlinul lui Gorbaciov la „Casa Albă” de pe marginea râului Moscova, sediul Sovietului Suprem al Republicii Ruse, până atunci cufundat în somnolență. Aici, noul președinte, Boris Elțin, a fost întruchiparea unui regres violent, învăluit în aburii alcoolului, o revenire la conducătorii moscoviți din trecut. A rezistat unei tentative de lovitură de stat organizată în august 1991 de un grup de KGB-iști radicali când Gorbaciov se afla într-o scurtă vacanță în peninsula Crimeea, la Marea Neagră. În decembrie, regimurile semnatare ale Pactului de la Varșovia își urmau propriul drum și la fel făcea și Rusia. Slăbit, Gorbaciov s-a văzut silit, în cele din urmă, să semneze destrămarea oficială a URSS-ului. Acest lucru însemna propria lui prăbușire și instalarea lui Elțin (1991–1999) la Kremlin. În ziua de Anul Nou din 1992, simbolul cu secera și ciocanul, care împodobise zidurile Kremlinului timp de 68 de ani, a fost dat jos, iar în locul lui a fost ridicat tricolorul țarist.

Gorbaciov a rămas un erou în Occident, însă nimeni nu elogia Uniunea Sovietică. În istoria absolutismului, ea a reprezentat un imperiu fără salvare. Regimul lui Stalin din anii 1930 și 1940 a provocat moarte și suferință poporului unei singure țări europene mai mult decât oricare alt regim din istorie. Așa cum a spus Norman Davies, Uniunea a căzut, până la urmă, pentru că „organele grotești ale structurii sale interne au fost incapabile să satisfacă necesitățile de bază ale vieții”. Deși acele organe menținuseră, în anii de după moartea lui Stalin, pacea pe plan intern, era o pace care le refuza cetățenilor prosperitatea și libertatea fără precedent de care s-au bucurat după 1945 popoarele din întreaga Europă Occidentală.

Epitaful cel mai trist al comunismului a devenit evident abia sub conducerea lui Elțin. Cei mai capabili și întreprinzători cetățeni ai Rusiei nu au rămas să ajute la reconstrucția economiei lor distruse. Au plecat cu

miile în Occident, luând cu ei toate resursele pe care au putut să pună mâna sau să le fure. Cei care au primit această denumire ciudată de „oligarhi” au devenit simbolul fugii. Cea mai cruntă lovitură a fost că Rusia s-a văzut nevoită să privească cum vechiul său aliat, China, s-a adaptat la capitalismul antreprenorial, fără să se deranjeze să distrugă cadrul statului comunist.

Pentru Occident, noua ordine de după 1989 a reprezentat un moment de euforie. Specialistul american în științe politice Francis Fukuyama a declarat acest moment „sfârșitul istoriei”. El a spus că se ajunsese la „punctul final al evoluției ideologice a omenirii și la universalizarea democrației liberale occidentale ca formă finală a guvernării umane”. Retrospectiv, observația era naivă, însă reflecta optimismul răspândit care cuprinsese Europa în anii 1990, o repetare a euforiei de tip *fin de siècle* din anii 1890. Era ca și cum evoluția Europei ajunsese la un soi de apoteoză sau cel puțin devenise neinteresantă.

Practic, ca reacție la căderea imperiului sovietic, Europa de Vest a făcut tot posibilul să conteste optimismul lui Fukuyama. Nu s-au scăzut tarifele, nici nu s-au ridicat barierele asupra comerțului cu estul și, astfel, stimulul de creștere a fost mic pentru economiile postcomuniste. Lobbyiștii de la Bruxelles s-au opus fluxului de produse ieftine, în special de produse alimentare, pe piețele protejate din cadrul CEE. În ciuda apelurilor inițiale ale lui Gorbaciov, aici nu a existat nici un Plan Marshall, cum nu au existat nici investiții străine substanțiale, cel puțin nu până când fostele state comuniste nu au intrat în UE. În schimb, Londra și-a deschis piețele rublelor furate din Rusia. În același timp, un flux torențial de forță de muncă ieftină a năvălit în vest, provocând în est o hemoragie de talente și contribuind și mai mult la prosperitatea economiilor occidentale.

Mai periculoasă a fost primirea neîntârziată de către NATO a foștilor aliați ai Rusiei, semnatori ai Pactului de la Varșovia. Republicile cele mai apropiate de Rusia, ca Belarus, Ucraina și republicile central-asiatice,

alcătuiau Comunitatea Statelor Independente sub egida Moscovei. Însă statele baltice, împreună cu Polonia, Cehoslovacia și Ungaria, au întors spatele estului și au început negocierile cu NATO ca garant al securității lor viitoare. Fără îndoială, a fost dorința acestor țări, dar zelul cu care NATO a părut gata să își extindă frontiera către est a presărat sare pe rana deschisă a mândriei naționale a Rusiei. Elțin a cerut Occidentului să nu înainteze, descriind expansionismul NATO ca pe „o greșeală politică majoră”. A avertizat că „văpaia războiului putea să izbucnească în întreaga Europă”. Nu a fost luat în seamă. În această privință, a existat sentimentul de rău augur că sfârșitul Războiului Rece copia triumfalismul iresponsabil de la Versailles.

O nouă Germanie, o nouă Europă

Cancelarul vest-german Helmut Kohl se afla într-o vizită în Polonia, în noiembrie 1989, când a primit vestea căderii Zidului Berlinului. Se spune că a vărsat lacrimi de bucurie. A cerut reunificarea neîntârziată a țării sale. Nici Franța, nici Marea Britanie nu au fost la fel de sigure că era o idee bună. Thatcher părea să regrete dispariția vechii ordini și a avertizat că o Germanie reunificată „va domina din nou întreaga Europă”. Pentru Kohl, era o chestiune de ordin practic. În numai două luni de la deschiderea granițelor între Germania de Est și Germania de Vest, 200 000 de nemți din est migraseră în vest. Economia est-germană era în pragul colapsului.

Nu a existat nici măcar un plebiscit asupra reunificării. S-au organizat alegeri și, în iulie 1990, noi membri din provinciile est-germane și-au ocupat locurile în Reichstag. S-a supus apoi la vot mutarea capitalei Germaniei înapoi la Berlin, rezultatul votului fiind decis de valul de emoție al germanilor din est. Noile provincii au devenit o parte grozav de tristă a celui mai bogat stat european și aveau să fie cea mai conservatoare regiune din punct de vedere politic. Fosta RDG aducea o contribuție de numai 5 la sută la producția germană, dar avea să dubleze datoria națională.

Chiar în momentul în care blocul estic se dezintegra, CEE aducea în discuție un pas important în direcția opusă. Șeful Comunității, Jacques

Delors, a propus în 1990 ca CEE să devină organul executiv al Parlamentului European, iar Consiliul de Miniștri, suveran atunci, să devină un simplu senat. Acest pas avea să sporească drastic autoritatea Comisiei, ai cărei membri nu erau aleși, și să diminueze suveranitatea națională. Din punct de vedere constituțional – ca să nu mai spunem politic – a fost o decizie explozivă. UE devenea un stat fără națiune.

În Marea Britanie, Thatcher a reacționat în Camera Comunelor, „Nu, nu, nu!” Mai târziu a adăugat: „Nu ne-am chinuit să limităm atribuțiile statului în Marea Britanie doar ca să le vedem la loc la nivel european, cu un superstat european care exercită o nouă dominație de la Bruxelles”. Inițiativa lui Delors nu s-a bucurat de mult sprijin și a fost dată deoparte, însă zilele lui Thatcher erau numărate. În noiembrie 1990, a fost doborâtă de o lovitură în interiorul partidului și înlocuită cu ministrul de finanțe, John Major. Nu doar că Thatcher dominase politica britanică în anii 1980, dar poziția „Doamnei de fier” în Războiul Rece îi câștigase un statut de eroină în Europa de Est. Am văzut-o venerată la un banchet ținut la Varșovia în 1991, când câțiva polonezi au rugat-o să accepte să le fie președinte, probabil onorific.

CEE s-a reunit la Maastricht în 1991 pentru a decide cel mai important pas de după formarea sa. Până la sfârșitul secolului, avea să transforme Sistemul Monetar European existent – prin care guvernele conveniseră să își păstreze moneda într-un interval de fluctuație stabilit – într-o uniune monetară, incluzând 11 state membre (ulterior 12). Pentru Germania a fost un pas dificil care însemna moartea mărcii germane, simbolul prosperității ei postbelice. Compensația a fost o monedă euro supraevaluată și lipsa oricărui instrument pentru stabilirea echilibrului economic intern, în mare parte în avantajul Germaniei. În cele din urmă, moneda euro a înlocuit monedele naționale în 2002, anulând vechile simboluri ale mândriei naționale, precum francul, lira, dragma, peseta și escudo.

Importanța zonei euro a fost mai mult decât simbolică. Ea presupunea sincronizarea treptată a economiilor statelor membre, inclusiv a politicilor monetare, a investițiilor naționale și a transferurilor dintre regiunile bogate și cele sărace. Pentru Europa de Nord, moneda euro a însemnat o integrare tot mai puternică a Germaniei. Pentru Spania, Italia și Grecia, ea a fost o sabie cu două tăișuri. A însemnat fuziunea cu cele mai sofisticate economii europene, dar și ajustări economice pentru care aceste țări nu erau deloc pregătite. Marea Britanie aderase la Mecanismul Ratelor de Schimb, dar s-a retras după ce lira s-a aflat sub presiuni extreme în „Miercurea Neagră” din 1992. Guvernul condus de Major a refuzat să adere la zona euro. De asemenea, a preferat să „nu ia parte” la Protocolul privind politica socială anexat Tratatului de la Maastricht, care cuprindea domenii precum dreptul la muncă.

CEE a devenit acum Uniunea Europeană (UE), renunțându-se, în mod semnificativ, la termenul „economic” și păstrându-se termenul „uniune” care putea însemna orice. Semidetașarea Marii Britanii de această Uniune însemna că Germania rămânea cel mai puternic membru al acesteia. Acționarii bancari germani dirijau regimul financiar al zonei euro, având deplină stăpânire asupra condițiilor comerțului european. Nemții păreau să accepte noua lor hegemonie economică. Și au invitat cu nerăbdare fostele națiuni din blocul sovietic să adere la UE. Primele pe listă au fost Polonia, Ungaria și Republica Cehă, căci Cehoslovacia fusese împărțită în 1993 în Republica Cehă și Slovacia.

Din punctul de vedere al Germaniei, aceste state, care erau acum și membre NATO, aveau să formeze o zonă tampon între ea și o Rusie emergentă, în continuare sub protecția scutului oferit de puterea americană cu rol intimidant. UE a insistat ca aceste state să „îndeplinească condițiile politice și economice impuse de uniune”, printre care se numărau libertatea politică și lupta împotriva corupției. Această insistență s-a dovedit neclară în cel mai înalt grad. Suedia, Finlanda și Austria au

părăsit și ele AELS și, în 1995, au aderat la UE, urmate de Bulgaria și România. Cu excepția Norvegiei, a Elveției și a altor mini-state, UE cuprindea acum toată Europa, mai puțin Federația Rusă. Se împlinise un fel de vis.

Ascensiunea lui Putin

Elțin avertizase NATO cu privire la incendiul ce putea fi stârnit de dezechilibrarea balanței puterii în Europa. Primul semn a apărut în statul comunist care rămăsese în afara orbitei Moscovei, Iugoslavia. În iunie 1991, provincia iugoslavă Slovenia își declarase independența față de Belgrad și fusese lăsată în pace după un scurt conflict. Când a fost urmată de Croația și de Bosnia, și apoi de o insurecție separatistă în Kosovo, provincia cea mai mare, Serbia, a luat măsuri de tip militar pentru a preveni secesiunea. Nici UE, nici ONU nu au avut puterea să pună capăt conflictului care a rezultat de aici și care a durat din 1991 până în 1999. Acesta a fost lăsat în seama NATO, care și-a depășit competențele defensive și a intervenit. În 1999, NATO se văzuse obligată să garanteze independența provinciilor Bosnia și Kosovo. Organizația a legitimat astfel destrămarea unui stat european.

Lipsa de consistență se strecurase acum în discuțiile despre politica de apărare europeană. Uniunea Sovietică, marele dușman, dispăruse, iar Armata Roșie se micșora. Contribuția rusă la vechiul buget sovietic pentru armament se prăbușise de la 33 de miliarde de dolari în 1988 la numai 14 miliarde în 1994. Bunul simț putea sugera că apărarea Europei trebuia să fie transferată acum Uniunii Europene, „tot mai strânse”. Poate că era timpul ca umbrela americană să fie înlocuită de o putere europeană intimidantă și chiar ca existența NATO, în forma sa actuală, să înceteze.

Rusia lui Elțin trăia, în acest moment, sentimente extreme de umilire și de paranoia. Avea o economie eșuată, iar spre hotarele ei înainta o alianță occidentală victorioasă. NATO a început acum negocierile pentru aderarea Estoniei, Letoniei, Lituaniei, Bulgariei și României, transformând vechiul colier al statelor foste comuniste în ceva ce, pentru Moscova, arăta mai

degrabă a laț. Dar Elțin avea alte griji. A hotărât să nu introducă treptat capitalismul în Rusia, prin asigurarea controlului monetar și prin politici financiare stricte. În schimb, s-a aruncat cu capul înainte către capitalism. A redus cheltuielile publice, a tăiat subvențiile, a liberalizat prețurile și a acordat proprietatea asupra fabricilor și serviciilor publice unor cetățeni ruși, sub formă de acțiuni. Aceste acțiuni, îngrozitor de depreciate, au fost imediat cumpărate masiv de intermediari și vândute unei rețele de oligarhi, care s-au îmbogățit peste poate, după care au dispărut peste hotare. O sondă de petrol din Siberia a fost rapid transformată într-o casă în Knightsbridge.

Bogatele resurse naturale ale Rusiei au fost astfel investite în Londra, Cipru, Orientul Mijlociu și în alte locuri de refugiu, prin ceea ce a devenit una dintre cele mai sistematice acțiuni de cleptomanie din Europa. (Prăzile luate de William Cuceritorul în secolul al XI-lea au rămas, cel puțin, în același loc.) Pe la sfârșitul anilor 1990, produsul național al Rusiei scăzuse la jumătate, iar rubla se prăbușise. Milioane de oameni și-au pierdut economiile și, în unele părți din țară, rușii plângeau după comunism. Toate acestea au condus, la rândul lor, la tentative de destituire a lui Elțin. Dacă Gorbaciov pierduse controlul asupra prăbușirii comunismului, Elțin îl pierduse asupra instaurării capitalismului.

În 1999, Elțin, care era suferind, a desemnat drept succesor al său un fost șef KGB din Leningrad, pe Vladimir Putin. Contrastul era absolut. Putin era întruchiparea aparatcicului dur din epoca comunistă. Fostul ofițer al serviciilor de informații nu avea vreme de pierdut cu subtilitățile democrației, dar avea, în schimb, sentimentul acut al nevoii de a reface mândria rusă. Distribuia poze cu el la vânătoare sau călare la bustul gol. Oligarhii lui s-au asigurat ca Putin să acapareze peste hotare o bogăție la fel de mare ca a lor. Politica lui Putin, susținută prin alegeri cu rezultate tot mai falsificate, nu vorbea despre drepturile civile sau economia de piață. El era un populist și un naționalist, promisiunea sa fiind numai aceea de a

restaura integritatea și încrederea în sine a Rusiei. Oponenții erau cumpărați, băgați la închisoare sau omorâți. Poate că Occidentul s-a simțit în stare să-l răsfete și să-l chinuie pe Eltîn. Acum însă avea în față o imitație de țar în fruntea unui stat machist. Era irrelevant că economia Rusiei era anemică. Dictatura înflorește în condiții de sărăcie.

Criza creditelor

Până la finalul secolului, Uniunea Europeană se extinsese, cuprinzând 28 de state membre foarte diferite, însă avea un act fundamental conceput pentru șase state care semănau între ele. Așa cum au recunoscut dezbaterile federaliste din America în anii 1780, relația constituțională dintre administrația centrală și statele membre ale federației este esențială pentru stabilitatea acesteia din urmă. Constituția americană avea defecte, însă s-a dovedit a fi uimitor de rezistentă. Constituția Europei, la sfârșit de secol XX, era fragilă. Urmărea guvernarea unor țări cu personalități, culturi și vulnerabilități diferite, nu a unei federații de state, în mare parte omogene. Puțini erau pregătiți să contopească aceste state într-un conglomerat continental, așa cum a fost modelat de susținătorii unei uniuni tot mai strânse, cu centrul la Bruxelles.

Atât Comisia Europeană, cât și Parlamentul căpătaseră proporții. Extinderea competențelor birocratice ale celei dintâi asupra tuturor aspectelor, de la reglementări privitoare la construcții până la stabilirea porțiilor alimentare și combaterea liliiecilor, a fost ridiculizată. Iminența zonei euro era un pariu. Lipsa unor supape de siguranță precum posibilitatea de devalorizare internă a monedei presupunea o pierdere gravă a suveranității pentru statele membre. Parlamentul European nu avea nici o putere, căzând pradă lobbyurilor pentru proiecte naționale. Prezența la vot a scăzut constant de la 62 la sută în 1979 la 43 la sută în 2009.

Deloc descurajat, establishmentul de la Bruxelles a continuat să urmărească unificarea. În 2005 încercase să adopte o nouă constituție, sub supravegherea politicianului francez veteran Valéry Giscard d'Estaing.

Aceasta a introdus o a treia președinție în cadrul UE (pe lângă cea a Comisiei Europene și a Parlamentului, acum și cea a Consiliului European) și, de asemenea, a extins utilizarea votului cu majoritate în cadrul Consiliului European. Faptul a generat imediat probleme. În istoria UE, rareori s-a întâmplat ca popoarele Europei să fie consultate direct asupra puterilor acestora sau chiar asupra existenței sale. Deciziile erau luate de guvernele alese. Proiectul de constituție al lui Giscard a fost respins în urma referendumurilor din Franța și Olanda, iar tratatul final a fost respins de irlandezi. Aceste referendumuri au fost fie reorganizate, fie ignorate. Tratatul final de la Lisabona a fost semnat în 2007 și nu a făcut aproape nici o concesie naționalismului subsidiar, autorii tratatului ignorând resentimentele în formă embrionară pe care acesta le putea provoca.

Un an mai târziu, Europa și America treceau prin cea mai traumatizantă criză financiară de după 1929. În Europa, criza a avut cel mai mare impact asupra statelor mai slabe din cadrul UE, îndeosebi asupra celor din sudul Europei. Banca Centrală Europeană (BCE) – banca centrală a zonei euro – controlată de Germania s-a îngrijit imediat de siguranța împrumuturilor acordate de Germania peste hotare, inclusiv a celor acordate membrilor mai slabi ai zonei euro. Cu toate că BCE a tipărit bani impresionant de rapid – nu s-a mai repetat presiunea din 1929 – lichiditățile s-au îndreptat către băncile germane (și alte bănci) și nu către statele membre sau către cetățenii acestora. Greciei, Spaniei și Italiei li s-au impus măsuri extreme de austeritate, rata șomajului ajungând aici la niveluri de până la 25 la sută în rândul populației active. În Spania, jumătate din tineri au devenit șomeri. Nimic nu ar fi putut să încurajeze mai mult renașterea naționalismului european sau să compromită mai mult cauza unei uniuni mai strânse.

Renașterea Rusiei

În 2004, țările baltice, Bulgaria și România au aderat oficial la NATO, la fel ca Slovacia și Slovenia. Curând după acest moment, președintele american, George W. Bush (2001–2009), a pus în discuție și aderarea Ucrainei și a Georgiei, ceea ce ar fi adus NATO la frontiera sudică a Rusiei. Germania și Franța au contestat amândouă înțelepciunea unei provocări atât de arogante. Putin a repetat avertismentul lui Elțin că orice pas făcut de NATO spre granița rusă „va fi considerat drept o amenințare directă la adresa securității țării noastre”. În vara lui 2008, el a reacționat invadând provinciile nordice din Georgia, vorbitoare de limbă rusă, Osetia de Sud și Abhazia. Singura reacție din partea Europei a fost negocierea încetării ostilităților de către președintele francez, Nicolas Sarkozy.

În 2010, liderul pro-rus al Ucrainei, Viktor Ianukovici, s-a opus oricăror acțiuni de apropiere a țării sale de NATO sau de UE, însă în patru ani a fost eliminat de partidele pro-occidentale din Kiev, ceea ce a precipitat izbucnirea unui război civil în provinciile estice ale Ucrainei vorbitoare de limbă rusă, care erau susținute de Moscova. Tensiunile s-au intensificat în 2014, când Putin a anexat teritoriul Crimeii, care aparținuse Rusiei și fusese acordat Ucrainei în anii 1950. Europa a răspuns prin sancțiuni economice, care nu au avut alt efect în afară de întărirea stării de asediu a economiei ruse și de încurajarea apropierei lui Putin de partenerii săi oligarhi. Economia a trecut la substituirea importurilor, producându-se pe plan intern inclusiv mozzarella și camembert. NATO și-a reînnoit invitația către Ucraina și a efectuat exerciții militare în țările baltice. Rusia a procedat la fel. Europa a revenit la modul de practicare a politicii pe marginea prăpastiei.

Judecarea greșită a Moscovei era de multă vreme boala profesională a diplomației europene. Au fost atinși de ea și suedezii, și polonezii, și Napoleon, și Hitler. Acum a distrus alianța occidentală, divizată în privința modului în care trebuia să se răspundă acestei noi agresiuni a Rusiei. UE nu avea putere militară, cu toate că deseori cochetase cu această idee. Existaseră o „comunitate de apărare” europeană, Eurocorps, o forță de reacție rapidă, un „plan de acțiune militară” și chiar un comandament

operațional comun. În plus, prim-ministrul britanic Tony Blair sugerase, într-un discurs ținut la Chicago în 1999, că ideea de „intervenție umanitară” trebuia să fie considerată validă oriunde democrația și drepturile omului erau amenințate. În opinia lui, responsabilitatea NATO nu putea fi limitată. Dar cine definea amenințările și responsabilitățile?

În urma atentatelor din 11 septembrie 2001, comise de al-Qaeda pe teritoriul SUA, forțele NATO s-au văzut puse în situația de a interveni oriunde ordonau conducătorii de la Washington. Armatele din aproape toate statele Europei erau chemate să lupte, cu grade diferite de entuziasm și de angajament, în Afghanistan, Irak, Siria și Libia. În contextul în care America își încorda mușchii hegemonici, prețul plătit pentru continuarea apărării umbrelei nucleare a fost supunerea. Nimeni nu a întrebat, și cu atât mai puțin să răspundă acestei întrebări, cine trebuia să supravegheze extinderea continuă a granițelor Europei democratice.

În 2017, noul președinte american, Donald Trump, a aruncat imediat o provocare Europei. Cei doi predecesori ai săi, George W. Bush și Barack Obama (2009–2017), își exprimaseră amândoi dorința de a renunța la rolul de supraveghere a Europei. Dacă Bush a fost absorbit de conflictul din Orientul Mijlociu, Obama „s-a îndreptat” către regiunea Asia-Pacific. Trump a respins NATO ca fiind o organizație „perimată” și a sugerat că Europa era acum îndeajuns de bogată ca să se apere singură. La un miting din decembrie 2017, el a spus că îi avertizase pe europeni că „au depășit scadența. Nu au plătit... Așa că am sugerat că dacă nu plătiți, noi am plecat.” De asemenea, s-a afișat ca prieten, dacă nu chiar aliat, al lui Putin.

Rusia devenea acum un factor dominant în diplomația europeană. Avea resurse naturale din belșug, o armată mare, un arsenal nuclear și o capacitate nepăsătoare de a comite pagube, atacuri cibernetice și asasinate peste hotare. Așa cum spusese Churchill în 1939, s-ar putea ca Rusia să fie totdeauna „un secret înfășurat într-un mister din interiorul unei enigme”, însă asupra unei chestiuni Putin se exprimase cât se poate de clar. Nu-i

plăcea faptul că granițele lui erau încercuite de NATO, așa cum nu-i plăcea nici faptul că NATO se amesteca în „sfera lui de interes“. Sub acest aspect, a fost privit cu înțelegere de cancelarul german Angela Merkel și de foști lideri ai țărilor semnatare ale Pactului de la Varșovia. Geografia era importantă. Era ușor pentru Marea Britanie și Franța să se arate agresive față de Moscova. Era mai puțin ușor însă pentru Germania și pentru democrațiile încă tinere și naive din est.

Vechi conflicte renăscute

În timp ce Europa făcea eforturi să își revină de pe urma recesiunii, în 2015, premierul britanic David Cameron a aruncat o bombă în direcția Bruxellesului. A spus că avea să organizeze în anul următor un referendum pe tema rămânerii Regatului Unit ca membru al UE. Torța euroscepticismului britanic trecuse de la stânga la dreapta. Conservatorii, nu laburiștii, erau acum cei mai antieuropeni. Merkel, mereu prudentă, a respins tentativele lui Cameron de a calma votanții pro-Brexit prin negocierea unor reforme în cadrul UE, iar în iunie 2016, spre surpriza și panica lui Cameron, electoratul britanic și-a exprimat, printr-un vot strâns, opțiunea de a părăsi UE. Guvernul a considerat că referendumul avea efecte obligatorii. Parlamentul a hotărât ca Marea Britanie să iasă din UE în martie 2019.

Ieșirea Marii Britanii din UE nu putea fi ignorată cu ușurință. Economia britanică era a doua ca mărime, după cea a Germaniei, și aducea o contribuție de 20 de procente la bugetul UE. Poate că Regatul Unit manifestase de ceva vreme un devotament șovăielnic față de Uniunea Europeană, însă acum nu mai era singur. Un sondaj efectuat de Pew Research Center, la mijlocul anului 2016, a fost unul dintre numeroasele sondaje care au arătat că nemulțumirea față de UE era la fel de mare în Germania și Olanda ca în Marea Britanie și mai mare în Franța și Spania. Puține guverne au îndrăznit să urmeze exemplul Marii Britanii și să organizeze un referendum asupra chestiunii de a rămâne sau nu în interiorul UE. Poate că ideea de uniune era populară, însă UE nu era.

Democrația europeană intrase acum într-o perioadă traumatică. La fel ca în trecut, s-a exagerat pe tema identităților și nedreptăților regionale. Mișcările separatiste au căpătat forță în Scoția, Catalonia și în unele părți din Franța, România și Italia, oriunde ciocnirile dintre administrația centrală și cea locală au devenit critice. În țările din așa-numitul Grup de la Vișegrad, Polonia, Ungaria, Slovacia și Republica Cehă, a început să apară un naționalism virulent. Partidele de extremă dreaptă au înflorit în Austria, Olanda, Franța și Italia. Centrul atracției lor era cel mai vechi sentiment, și anume dorința de a proteja caracterul și integritatea comunităților existente de asaltul globalizării și al imigrației.

Aventura federalistă, atât de sigură pe sine în idealismul său, pretinsese dintotdeauna respectarea contractului social al lui Rousseau, adică a unei relații consensuale între stat și cetățean. Popoarele europene diverse susțineau uniunea, dar atâta timp cât ea nu depășea limitele caracterului lor, așa cum îl percepeau ele, și ale modului lor de viață. Poate că orașele înfloritoare ale Europei erau capabile să absoarbă schimbările, însă acest lucru nu era valabil și pentru fostele zone provinciale industriale, zonele rurale și populațiile îmbătrânite. Votanții pro-Brexit din Marea Britanie – care, într-o bună măsură, proveneau din zonele provinciale, rurale și erau mai în vârstă – au reflectat această diviziune. Partidele numite în mod divers de extremă dreaptă, naționaliste sau populiste au căpătat forță în majoritatea statelor europene, dacă nu chiar în toate, răspunzând cererii votanților de a „relua controlul” asupra mediului lor politic și social. Cel mai alarmant a fost rezultatul sondajului Grupului pentru studiul valorilor mondiale (World Values Survey) din 2016, conform căruia „mai puțin de jumătate” dintre respondenții născuți în anii 1970 și 1980 considerau că „a trăi într-o țară guvernată democratic este esențial”. În Germania, Spania, Japonia și America, între 20 și 40 la sută dintre respondenți preferau „un lider puternic, care nu trebuie să țină seama de parlamente sau de alegeri”.

În 2015, în Germania, Merkel a făcut un gest radical. După eșecul planului UE de a absorbi refugiații sirieni care fugiseră de războiul civil și se revărsaseră în Grecia, ea a hotărât să le ofere azil în Germania. Peste un milion de persoane au fost acceptate. Reacția a fost cumplită. În timpul algerilor desfășurate în 2018 în Germania, a apărut un grup de extremă dreaptă lipsit de orice jenă, Alternativa pentru Germania, ajuns rapid cel de-al treilea partid ca mărime și având cea mai mare forță în provinciile din fosta Germanie de Est. Merkel, atâta vreme regina Europei, a fost pe punctul de a fi răsturnată de la putere. Charismaticul președinte francez Emmanuel Macron, ales în 2017, a trecut rapid pe locul întâi în UE și a inițiat imediat încă o tentativă de a concentra și a reforma zona euro. Germania nu a fost de acord. Europa arăta tot mai divizată și mai confuză.

În est se adunau nori și mai negri. În 2018 a revenit la putere liderul semiautocrat al Ungariei, Viktor Orbán, ales cu un vot zdrobitor sub sloganul „Suveranitate, independență, libertate, Dumnezeu, patrie și securitate”. Europa nu era pomenită și se respingea ideea de UE ca fiind o „flecăreală liberală”. Opoziția, libertatea presei și domnia legii au fost suprimate. Politicienii din Polonia, Slovacia, Austria și Serbia erau și ei opuși etosului liberal al UE. La un sondaj de opinie din 2018, numai 21 la sută dintre slovaci au răspuns că „aparțineau” Occidentului. Majoritatea nu doreau impunerea unor sancțiuni mai dure Rusiei de către Occident și aveau sentimente puternice anti-imigrație. Vechea falie ideologică dintre est și vest își făcea din nou apariția, în timp ce se căsca și o prăpastie între nordul bogat și sudul sărac.

Acestor provocări aduse valorilor care modelaseră Europa postbelică UE nu le-a oferit un răspuns. Constituția menită să țină în frâu Germania și să împiedice apariția unui stat dominant suferea acum tocmai de lipsa unui asemenea leadership. Rusia era rănită și furioasă, America nu era sigură unde se poziționa. Asupra Europei planau aceleași diviziuni și îndoieli ca în trecut.

24. EPILOG

Povestea mea a început cu un taur. Se încheie cu un leu. Porțile Arsenalului din Veneția sunt străjuite de o fiară din marmură, simbolul orașului care odinioară a stăpânit cel mai mare imperiu comercial din Europa. Statuia a fost sculptată în secolul al IV-lea î.Hr. și furată din orașul grec Pireu în secolul al XVII-lea de către venețianul Francesco Morosini, care a distrus și Partenonul. Leul stă așezat și pe suprafața sculpturii sunt scrijelite semne ciudate. Timp de secole, ele au reprezentat un mister, însă recent au fost descifrate, descoperindu-se că sunt rune din secolul al XI-lea, scrise de un anume „Asmund“ la ordinele lui „Harold cel Înalt“. Harold a fost un mercenar viking aflat în slujba împăraților din Constantinopol.

Povestea leului din Pireu face, astfel, înconjurul Europei. Include templele ateniene și fiordurile scandinave, orașele bizantine și negustorii venețieni. Ne pofteste să ne eliberăm de propriul loc în istorie și să privim trecutul ca pe un tărâm îndepărtat, unul prin care trebuie să călătorim cu ochii și mințile deschise, fără prejudecăți și beneficiul retrospecției, însă conștienți de interconectarea evenimentelor.

La finalul acestei călătorii, văd că temele despre care am scris la început sunt la fel de vii. Istoria Europei rămâne sub patronajul geografiei. Franța, Germania și Țările de Jos, nucleul teritoriului stăpânit de Carol cel Mare, domină discuțiile europene, așa cum au făcut-o mereu. Țările de la granița mediteraneană a Europei, Grecia, Italia și Spania, sunt prinse în capcana zonei euro și ținute departe de prosperitatea de care se bucură nordul, așa cum au stat lucrurile încă din secolul al XVII-lea. Marea Britanie păstrează distanța. Rusia rămâne o enigmă, iar relațiile ei cu vecinii sunt la fel de tensionate. Lucrurile nu prea par să se schimbe.

În ocaua geografiei europene s-a încercat să se îngheșue și butoiul migrației, odinioară din Asia și mai recent din toate colțurile lumii. Din acest caleidoscop s-au născut o varietate de popoare și de limbi, ce reprezintă o trăsătură extrem de vie a continentului modern. Întrebarea

dacă această diversitate, ale cărei origini se găsesc în primele aşezări tribale, explică sau nu faptul că istoria Europei este alcătuită din fibre disparate reprezintă sursa unor controverse neîncetate.

Pentru istorici, cel mai evident este rolul pe care diversitatea tribală şi mai târziu comunitară l-a jucat în conflictele violente care au alcătuit decorul implicit al Europei. Încă din Evul Mediu, ele s-au manifestat sub forma unei dependenţe înrădăcinate, aproape ritualice, faţă de război, fiind practicate de tineri, în general, adolescenţi sau de cei aflaţi pe la vârsta de 20 de ani, precum Clovis, Frederic al II-lea al Germaniei, Eduard al III-lea al Angliei, Carol al V-lea al Spaniei, Ludovic al XIV-lea şi Napoleon. La acest nivel, povestea Europei a fost o tragedie a rivalităţilor virile.

Războiul a fost încă şi mai înrădăcinat în istoria Europei. Toate tratatele care au marcat istoria – de la Augsburg, Westfalia, Utrecht, Viena, Versailles – nu au reuşit să menţină pacea mai mult de două generaţii, după care războiul a reînceput. Chiar şi Acordul de la Potsdam, încheiat în 1945, a durat numai până la prăbuşirea Uniunii Sovietice, în 1989. Acum, absenţa stridentă a unei înţelegeri ulterioare Războiului Rece pune noi presiuni asupra diplomaţiei europene. Pare să fie înscris în ADN-ul acestui continent ca oamenii să convieţuiască paşnic numai atât cât durează amintirea ultimei vărsări de sânge. O mostră de înţelepciune din trecut ar putea fi cea lăsată de Ludovic al XIV-lea pe patul de moarte: „Mai presus de toate, păstrează pacea cu vecinii. Eu am iubit prea mult războiul.“

Dacă atitudinea beligerantă a Europei poate fi pusă pe seama caracterului nesupus al primelor triburi de pe acest teritoriu, eu unul nu pot să spun. Poate că este mai productiv să vedem în diversitate rădăcina energiei competitive care se află la temelia realizărilor pozitive ale Europei. Cred că această energie s-a născut din tensiunea dintre primele triburi terestre şi maritime care s-au aşezat aici. Activitatea maritimă a favorizat iniţiativa, curiozitatea, legăturile şi inovaţia. A adus cu sine rivalitatea între indivizi şi grupuri şi disponibilitatea de a intra în legătură cu străinii. Primele

orașe-stat maritime au dus la nașterea Atenei și a diasporei egeene. Nevoia de expansiune a dus la apariția exploratorilor și a aventurierilor scandinavi. Spiritul maritim a dat naștere culturilor comerciale din jurul Mediteranei, al Mării Baltice, al Mării Nordului și, în final, al Atlanticului. Prin contrast, popoarele terestre care veneau în Europa din Anatolia și stepele ruse prindeau rădăcini, acumula bogății și dobândeau controlul asupra teritoriilor lor, însă erau mereu în competiție cu popoarele maritime.

În opinia mea, valorile pe care le numim europene s-au născut din acest spirit al rivalității, despre care Machiavelli spune că era întruchipat de „varietatea de state care încurajau... capacitatea de acțiune și energia creatoare individuală”. Diminuarea acestui individualism creator a constituit trăsătura controversată a religiei europene, creștinismul. Dacă unii istorici pun pe seama schismei din interiorul Bisericii creștine letargia intelectuală a Europei din primul mileniu de după Hristos, alții văd o forță în faptul că Biserica a încurajat educația și în teologia sa complexă care vorbește despre păcat, iubire și mântuire. Neîndoielnic, Biserica a fost o forță dezbinatoare și adesea violentă. Dar acest lucru nu a împiedicat, ba poate chiar a stimulat, revoluțiile care au modelat Europa pe care o știm astăzi, revoluția Renașterii, a Reformei și a Iluminismului.

Atât clasicismul, cât și creștinismul pot pretinde că se află la originea valorilor atât de des atribuite civilizației europene. Acestea includ toleranța, egalitatea în fața legii, libertatea de exprimare, drepturile omului și drepturile civile, precum și guvernarea liber consimțită. Aceste valori au fost adesea aplicate parțial și ipocrit, așa cum a fost cazul autocrației, al sclaviei și al dorinței de construire a imperiilor. Însă atât constituția americană, cât și Carta Națiunilor Unite au avut la bază idealuri conturate de Platon și Aristotel, reflectate în Magna Carta și diseminate de Iluminism.

Amestecul de capitalism reglementat și securitate socială care se regăsește în Europa a fost de multă vreme obiectivul reformelor economice și politice. Aceste idei se află la baza Uniunii Europene. Continentul european este locuit de 10 la sută din populația lumii, însă folosește jumătate din veniturile mondiale pentru servicii sociale. Cu toate neajunsurile lor, tratatele UE de la Roma, Maastricht și Lisabona au adus o jumătate de secol nu doar de pace, ci și de prosperitate. Drept urmare, acest continent este, alături de vlăstarul său american, destinația dorită a celor mai tineri și întreprinzători migranți din lume.

Universitățile europene sunt renumite, muzeele vizitate de mulțimi de oameni, moștenirea artistică a Europei respectată. Când intru într-o sală de concerte din Los Angeles, Tokyo, Shanghai sau Dubai, în aer plutește muzica lui Mozart și a lui Beethoven. Limba engleză este limba comunicării mondiale. Bătrânele orașe ale Europei rămân principalele atracții turistice. Moștenirea lor culturală este de asemenea natură încât cuvintele scrise de Burke la începutul secolului al XIX-lea sunt încă mai relevante pentru secolul XXI, și anume că „nici un european nu se poate simți în exil complet în vreo parte a Europei“. Acest aspect nu diminuează ceea ce au captivat alte continente și culturi. Însă, pentru acest european, calitățile continentului său rămân supreme.

Toate acestea fiind spuse, în timp ce scriu se adună nori la orizont. Euforia Europei de la sfârșitul Războiului Rece – foarte asemănătoare celei din anii 1890 – se evaporă. Practicile sale democratice nu mai sunt considerate inevitabile, în ultimă instanță, pentru popoarele de pe toate celelalte continente. Așa cum am văzut în ultimul capitol, încrederea în instituțiile europene a scăzut. La început de secol XXI, se aștepta ca „valorile occidentale“ să fi ieșit victorioase și să fi dominat lumea. Acest lucru nu mai pare plauzibil. Ascensiunea Chinei autoritariste, deteriorarea situației din Rusia și eforturile de reformă în cadrul Islamului au făcut ca

trăsăturile liberale ale Europei să pară mai curând specifice Europei decât o rază de speranță pentru întreaga lume.

O cauză a acestei stări de fapt ar putea fi aceea că Europa își pierde identitatea ideologică. Structura politică a UE, modelată de Războiul Rece, a devenit greoaie și retrospectivă, prinsă într-un deficit democratic pe care nimeni nu a putut să-l depășească. Această structură duce lipsă de o constituție asupra căreia numeroșii săi cetățeni să-și poată da cu entuziasm acordul. Liderii europeni au fost incapabili să obțină echilibrul vital pentru stabilitatea regională, între stat și superstat, între centru și periferie, între calitatea de cetățean al unei națiuni și cea de cetățean al Europei. 50 de ani de tendințe centripete au cedat în fața tendințelor centrifuge.

Toate privirile s-au îndreptat, din nou, spre Germania, însă leadershipul acestei țări în Europa este nesigur și larg contestat. Cea de-a doua mare economie europeană, cea a Regatului Unit, și-a pierdut răbdarea și s-a întors la detașarea sa tradițională. Dată fiind fisurarea leadershipului, reapare cea mai veche separație europeană, și anume cea dintre regiunile aflate, în linii mari, la est și la vest de Elba/Dunăre. Națiunile de la est se îndepărtează de valorile liberale ancorate în jumătate de secol de uniune și se îndreaptă în direcția naționalismului și a autocrației. În ceea ce privește relațiile cu Rusia lui Putin, s-a revenit la caracterul beligerant și la retorica din timpul Războiului Rece. Se pare că Europa nu învață niciodată.

Realitatea este că, de la căderea Romei, nici o putere nu a ajuns să domine acest continent, lăsând la o parte o dominație de dimensiunile celei a hanatelor din China sau a mogulilor din India. Carol cel Mare nu a reușit acest lucru, cum nu au reușit nici împărații habsburgi ai Sfântului Imperiu Roman, nici Napoleon al Franței, nici Hitler al Germaniei, și nici comisarii Uniunii Europene. Dacă istoria ne învață ceva, acel lucru este că toate încercările de a îndrepta „lemnul strâmb al omenirii”, despre care

vorbește Kant, eșuează. Popoarele europene nu pot fi supuse unui stat superior, oricât de liberale ar fi intențiile acestuia.

UE s-a născut din dorința de a aduce economiile europene într-un singur bloc comercial. Nu am nici o îndoială că dacă UE nu ar exista, politicienii europeni ar face acum turul capitalelor europene încercând să o inventeze. Însă o astfel de integrare necesită supraveghere, iar supravegherea necesită guvernare. De-a lungul istoriei, astfel de guvernări au eșuat când nu a mai existat consimțământ. UE a încercat să obțină tot mai multă putere fără consimțământ. Acum se va dezintegra dacă nu va reda acea putere membrilor săi. Această putere include, în prezent, controlul asupra granițelor și asupra imigrației, și, astfel, autonomia evoluției societăților statelor membre, așa cum o percep acestea din urmă.

Am străbătut această istorie fără iluzia că pacea poate fi luată drept sigură în Europa, nemaivorbind de ideea că ne aflăm la „sfârșitul istoriei”. Dar continuă să mă intrige o ultimă întrebare, și anume dacă există vreo caracteristică a ultimei jumătăți de secol ce ar putea sugera că Europa a descoperit piatra filosofală a păcii. Acest creuzet de popoare a petrecut 2 000 de ani în certuri, lupte și expansiuni cu scopul de a domina sau, cel puțin, de a-și exercita influența asupra unei mari părți a lumii. Este oare de conceput ca aceste popoare să fi descoperit, prin mecanismul unui bloc comercial imperfect, mijloacele de a trăi în armonie cu sine și cu vecinii lor?

Cred că acest lucru s-a putea întâmpla în timp, dacă UE s-ar transforma într-o confederație multistratificată și multivalentă. Vor exista zone în interiorul altor zone, fiecare cu o relație specifică cu restul. Relațiile cu Rusia și vecinii ei vor fi mereu agitate, dar nu neapărat caracterizate de agresivitate. Marea Britanie va fi mereu un Ianus, dar, cel puțin, își va asuma pe jumătate angajamentul față de UE. Treburile vor fi confuze pe continent, cam la fel cum au fost și în cazul Sfântului Imperiu Roman. Dar

acel imperiu nu a fost un exemplu prea prost. S-ar putea ca această confuzie să ofere Europei o viață mai confortabilă decât centralismul.

Am străbătut Europa în lung și-n lat. Am călătorit din regiunea portugheză Algarve până la cheiurile Sankt Petersburgului, din insulele Aran din golful Galway până la plajele Cretei minoice. Am cutreierat străzile orașelor europene, din Londra până la Paris, Berlin, Moscova, Atena, Roma, Lisabona și Madrid. Le iubesc pe toate. Și simt fantomele trecutului, care privesc de sus ca dintr-o frescă a unei bolte pictate de Tiepolo. Îi văd pe Augustus și pe Carol cel Mare, pe Carol al V-lea și pe Ecaterina cea Mare, pe Talleyrand și pe Bismarck cum dau din cap în semn că recunosc continentul zilelor noastre. Îi aud cum își spun unii altora: „Cât de cunoscut – și cât de fragil“. Apoi întrezăresc leul din Pireu, care le-a văzut pe toate, și tot ce îmi oferă este un zâmbet enigmatic.

O CRONOLOGIE A ISTORIEI EUROPENE

cca 2500–cca 1450 î.Hr. Dominația civilizației minoice

cca 1450–cca 1100 Dominația civilizației miceniene

cca 1194–1184 Asediul Troiei

508 Clistene fondează democrația în Atena

490 Atenienii îi înfrâng pe perși la Maraton

461–429 Epoca lui Pericle, Epoca de Aur a Atenei

336–323 Domnia lui Alexandru

241 Romanii îi alungă pe cartaginezi din Sicilia

218–203 Hannibal în Italia

44 Asasinarea lui Cezar

27 Augustus împărat roman

cca 33 d.Hr. Moartea lui Iisus Hristos

117–138 Hadrian împărat

286 Dioclețian divizează Imperiul Roman

306–337 Constantin împărat

325 Conciliul de la Niceea

410 Alaric jefuiește Roma

451 Attila înfrânt pe Câmpiile Catalaunice

476 Augustulus răsturnat de la putere, sfârșitul oficial al Imperiului Roman

493 Clovis îl recunoaște pe Theodoric rege al Italiei

536 Iustinian recucerește Italia

595 Grigorie cel Mare îl trimite pe Augustin în Anglia

632–700 Musulmanii cuceresc o treime din lumea creștină

732 Martel îl înfrânge pe Abdul Rahman la Poitiers

800 Carol cel Mare încoronat ca primul împărat al Sfântului Imperiu Roman

845 Vikingii jefuiesc Parisul

955 Otto îi înfrânge pe maghiari la Lechfeld
988 Vladimir aduce Rusia în sânul Bisericii bizantine
1015–1017 Knut ocupă Anglia
1054 Marea Schismă între Roma și Bizanț
1066 Cucerirea normandă a Angliei
1077 Pocăindu-se, Henric al IV-lea, Sfânt Împărat Roman, merge la Canossa
1099 Primii cruciați ocupă Ierusalimul
1147 A Doua Cruciadă
1170 Asasinarea lui Becket la Canterbury
1204 A Patra Cruciadă jefuiește Constantinopolul
1215 Magna Carta în Anglia
1216 Promulgarea hotărârilor celui de-al patrulea conciliu de la Lateran, convocat de Inocențiu al III-lea
1241 Hoarda de Aur ajunge în Ungaria
1265 Parlamentul lui de Montfort
1309 Filip al Franței mută papalitatea la Avignon
1337 Izbucnirea Războiului de 100 de Ani
1346 Bătălia de la Crécy
1347–1351 Moartea Neagră face ravagii în Europa
1378 Divizarea papalității provoacă Schisma Apuseană
1402 Jan Hus propovăduiește învățăturile lui Wycliffe la Praga
1415 Conciliul de la Konstanz, arderea pe rug a lui Hus
1417 Sfârșitul Schismeii Apusene
1453 Bătălia de la Castillon pune capăt Războiului de 100 de Ani Cucerirea Constantinopolului de către otomani
1455 Gutenberg tipărește Biblia
1456 Marinarii trimiși de Henric Navigatorul ajung în Insulele Capului Verde
1480 Ivan cel Groaznic îi alungă pe tătari

1483 Torquemada conduce Inchiziția Spaniolă
1492 Căderea Granadei maure Debarcarea lui Columb în Caraibe
1494–1498 Savonarola în Florența
1517 Luther își publică tezele împotriva Romei
1519 Carol al V-lea devine Sfânt Împărat Roman
1520 Francisc I și Henric al VIII-lea se întâlnesc pe Câmpia Cortului de Aur
1526 Soliman Magnificul îi înfrânge pe unguri la Mohács
1530 Confesiunea Augustană este prezentată înaintea Dietei de la Augsburg
1545 Ideile reformiste sunt condamnate de Biserica Catolică la Conciliul de la Trento
1555 În urma Păcii de la Augsburg se fac compromisuri asupra principiului *cuius regio, eius religio*
1571 Catolicii îi înfrâng pe otomani la Lepanto
1572 Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu
1588 Înfrângerea Invincibilei Armade
1598 Henric al IV-lea promulgă Edictul de la Nantes, un edict de toleranță față de hughenoti
1618 Defenestrarea de la Praga declanșează Războiul de 30 de ani
1648 Pacea din Westfalia
1649 După execuția lui Carol I începe Commonwealthul cromwellian
1660 Restaurarea regelui Carol al II-lea pe tronul englez
1661 Începe domnia lui Ludovic al XIV-lea
1672–1678 Războiul franco-olandez
1685 Ludovic revocă Edictul de la Nantes și îi expulzează pe hughenoti
1688 Wilhelm de Orania invadează Anglia, Iacob al II-lea fuge în Franța
1688–1697 Războiul de Nouă Ani
1701–1714 Războiul Succesiunii Spaniole
1713 Tratatul de la Utrecht
1740–1748 Războiul de Succesiune la tronul Austriei Frederic al Prusiei invadează Silezia

1756–1763 Războiul de Șapte Ani
1762 Ecaterina cea Mare urcă pe tronul Rusiei
1763 Tratatul de la Paris încheie Războiul de Șapte Ani
1773 Partida de Ceai de la Boston
1775–1783 Războiul American de Independență
1789 Începe Revoluția Franceză
1793 Teroarea lui Robespierre
1804 Napoleon se încoronează ca împărat al Franței
1805 Bătăliile de la Trafalgar și Austerlitz
1806 Destrămarea Sfântului Imperiu Roman
1812 Retragera lui Napoleon din Moscova
1815 Bătălia de la Waterloo și căderea lui Napoleon
1830 Independența Greciei Primul an de revoluții eșuate
1832 Reforma electorală britanică din 1832 desființează „burgurile putrede”
1848 Al doilea an de revoluții eșuate
1853–1856 Războiul Crimeii
1861 Unificarea Italiei
1866 Bismarck înfrânge Austria
1871 Bismarck înfrânge Franța
1885 La Al Doilea Congres de la Berlin sunt definite imperiile europene
1914–1918 Marele Război
1917 Revoluția Rusă
1919 Tratatul de la Versailles
1925 Tratatul de la Locarno
1929 Începutul Marii Crize
1939 Hitler invadează Polonia, începe al Doilea Război Mondial
1941 SUA intră în război în urma atacului de la Pearl Harbor
1945 Conferințele de la Ialta și Potsdam; războiul se încheie
1948–1949 Blocada Berlinului

1949 Înființarea NATO
1957 Tratatul de la Roma înființează CEE
1962 Criza Rachetelor cubaneze
1989 Căderea Zidului Berlinului
1991 Disoluția Uniunii Sovietice
1999 Putin preia puterea la Moscova
2002 Euro devine moneda paneuropeană
2016 Regatul Unit votează ieșirea din UE

NOTA AUTORULUI

Această carte urmează aceeași structură ca volumul meu anterior *Short History of England (Scurtă istorie a Angliei)* (Profile, 2011). Ea urmărește să prezinte o istorie simplă a Europei, a politicii și a popoarelor europene, din perspectiva continentului văzut în întregul său. Orice istorie scurtă trebuie să se bazeze pe surse secundare, care sunt, în cea mai mare parte, cele menționate la secțiunea *Lecturi suplimentare*. Cele mai multe dintre acestea sunt istorii ale Europei, având în vedere că aceasta este tema cărții mele. Sursa cea mai de încredere a fost seria Penguin History of Europe. Dintre cărțile moderne, cele scrise de Norman Davies și J.M. Roberts sunt excepționale. Volumul *The Discoverers (Exploratorii)* al lui Daniel Boorstin și studiul lui Peter Wilson despre Sfântul Imperiu Roman sunt lucrări utile asupra unor subiecte mai restrânse. În ce-i privește pe clasici, operele lui Edward Gibbon și H.A.L. Fisher mi s-au părut întotdeauna elegante și plăcute.

Cercetările moderne contestă multe dintre interpretările tradiționale ale trecutului Europei, punând sub semnul întrebării reputația unor personaje și semnificația unor evenimente binecunoscute. Chiar și datele și citatele din primele capitole fac obiectul dezbaterii. În general, a trebuit să rezist tentației de a intra în profunzimea controverselor și am urmat abordarea tradițională. Datele menționate după numele conducătorilor reprezintă

perioada în care aceștia au deținut puterea, în afara cazului în care precizez altceva. Orice comentarii și corecturi sunt, desigur, bine-venite.

Trebuie să le mulțumesc celor care au citit și au făcut comentarii pe marginea textului. Între aceștia se numără Jeremy Black, Peter Furtado, Mark Greengrass, Elina Screen, Chris Wickham, fratele meu, Tom Jenkins, și soția mea, Hannah. Având în vedere că le-am acceptat sfaturile în majoritatea cazurilor, dar nu în toate, trebuie să îi exonerez de orice responsabilitate pentru erori factuale sau de analiză. Le mulțumesc, de asemenea, lui Daniel Crewe, editorul meu de la Penguin, primul care m-a îndemnat să preiau această sarcină copleșitoare, lui Natalie Wall, care a condus procesul editorial, lui Connor Brown, lui Mike Davis pentru hărți, Ceciliei Mackay, care s-a ocupat de căutarea și furnizarea ilustrațiilor, lui Trevor Horwood pentru munca de editare și lui Ruth Killick pentru publicitate.

LECTURI SUPLIMENTARE

Următoarele cărți fie au fost citate în textul volumului, fie au fost utilizate ca surse de referință:

Abulafia, David, *The Great Sea*, 2011

Beard, Mary, *SPQR*, 2015

Black, Jeremy, *What If ?*, 2008

Blanning, Tim, *The Pursuit of Glory*, 2007

Boorstin, Daniel, *The Discoverers*, 1985

Bradford, Ernle, *Mediterranean*, 1971

Clark, Christopher, *The Sleepwalkers*, 2012

Davies, Norman, *Europe, a History*, 1996

———, *Vanished Kingdoms*, 2011

Evans, Richard J., *The Pursuit of Power*, 2016

Fisher, H.A.L., *A History of Europe*, 1938

Frankopan, Peter, *The Silk Roads*, 2015

Gaddis, John Lewis, *The Cold War*, 2005

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (3 vol.), ed. David Womersley, 1994

Greengrass, Mark, *Christendom Destroyed*, 2014

Hawes, James, *The Shortest History of Germany*, 2017

Herrin, Judith, *The Formation of Christendom*, 1987

Hitchcock, William, *The Struggle for Europe*, 2003

Hughes, Bettany, *Istanbul*, 2017

Judt, Tony, *Postwar*, 2005 (*Epoca postbelică*, Editura Litera, 2019)

Kershaw, Ian, *To Hell and Back*, 2015 (*Drumul spre Iad*, Editura Litera, 2017)

MacCulloch, Diarmaid, *A History of Christianity*, 2009

MacMillan, Margaret, *The War That Ended Peace*, 2013

Morris, Ian, *The Measure of Civilisation*, 2013

Nixey, Catherine, *The Darkening Age*, 2017
Norwich, John Julius, *The Popes*, 2012
———, *Four Princes*, 2016
Robb, Graham, *The Discovery of France*, 2007
Roberts, J.M., *A History of Europe*, 1996
Runciman, Steven, *Byzantine Civilisation*, 1933
Siedentop, Larry, *Inventing the Individual*, 2014
Simms, Brendan, *Europe, The Struggle for Supremacy*, 2013
Vincent, John, *An Intelligent Person's Guide to History*, 1995
Wedgwood, Veronica, *The Thirty Years War*, 1938
Wickham, Chris, *The Inheritance of Rome*, 2009
Wilson, Peter, *The Holy Roman Empire*, 2016
Winder, Simon, *Germania*, 2010
Zamoyski, Adam, *Holy Madness*, 1999

